

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ
ΤΟΝ ΝΕΟΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»

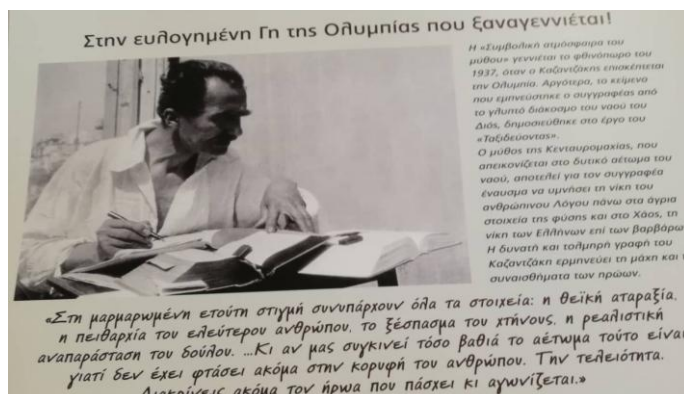
«*Η μετάλλαξη της Αρχαίας Ολυμπίας και της Ήλιδος κατά τη διάρκεια
της Πρωτοβυζαντινής εποχής. Η ανάδειξη και διαχείριση των
αρχαιολογικών τους χώρων και των μουσείων τους*»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Ελευθερίας-Ελένης Α. Κουφωλιά

Διπλωματούχου Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών
Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, 2017

Επιβλέπουσα: **Ιωάννα Σπηλιοπούλου**, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες: **Μελίτα-Μαρία Εμμανουήλ**, Ομότιμη Καθηγήτρια Ε.Μ.Π.
Δρ Σταύρος Αρβανιτόπουλος

Μυστράς, Μάρτιος 2019

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Για την ολοκλήρωση αυτής της διπλωματικής εργασίας οφείλω θερμές ευχαριστίες στους ανθρώπους που με βοήθησαν, ο καθένας με τον δικό του τρόπο.

Καταρχήν, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την κα Ιωάννα Σπηλιοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, η οποία σε προπτυχιακό επίπεδο με δίδαξε, πλην άλλων μαθημάτων, Ρωμαϊκή Αρχαιολογία. Το ενδιαφέρον που μού ενέπνευσε για τους Ρωμαίους, με οδήγησε να ερευνήσω στο πλαίσιο της πτυχιακής μου εργασίας την Αρχαία Ολυμπία κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους. Η έρευνα αυτή, σε συνδυασμό με τη συμμετοχή μου στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών με τίτλο «Βυζαντινός κόσμος: η σχέση του με την Αρχαιότητα και τον Νεότερο Ελληνισμό» μού προκάλεσαν ερωτηματικά για την τύχη του ιερού χώρου της Ολυμπίας αλλά και της Ήλιδος, της διοργανώτριας πόλης των Ολυμπιακών Αγώνων, κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο. Η κυρία Σπηλιοπούλου, ως διδάσκουσα του μαθήματος «Προστασία και Διαχείριση Πολιτισμικής Κληρονομιάς» του προαναφερθέντος ΠΜΣ, μού ανέθεσε την παρούσα εργασία, με καθοδήγησε στην έρευνα και στην επιλογή του βιβλιογραφικού υλικού και μού προσέφερε πολύτιμες συμβουλές και διορθώσεις κατά τη συγγραφή.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στους δύο συνεπιβλέποντες, την Ομότιμη Καθηγήτρια του Ε.Μ.Π., κα Μελίτα Εμμανουήλ, και στον Δρα κ. Σταύρο Αρβανιτόπουλο, για τις επιβοηθητικές παρατηρήσεις τους.

Θα ήταν, τέλος, παράλειψη να μη σημειώσω την πολύτιμη βοήθεια που μού προσέφερε ο αρχαιολόγος της Ζ' Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας, κύριος Χρίστος Λιάγκουρας, καθώς με ενημέρωσε για τις νέες εργασίες και μελέτες στους αρχαιολογικούς χώρους της Ολυμπίας και Ήλιδος, καθοδηγώντας με και στη βιβλιογραφική έρευνα που διεξήγαγα στη Βιβλιοθήκη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας.

Πίνακας περιεχομένων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
Α΄ ΜΕΡΟΣ: Η ΑΡΧΑΙΑ ΟΛΥΜΠΙΑ	5
Α΄. 1. Βασικοί σταθμοί στην ιστορία της Αρχαίας Ολυμπίας.....	5
Α΄. 2. Η Πρωτοβυζαντινή Ολυμπία.....	11
Α΄. 2. 1. Τα δεδομένα της ανασκαφικής έρευνας	11
Α΄. 2. 2. Οι αποφάσεις των Βυζαντινών αυτοκρατόρων για την τύχη του13	13
ιερού και των Ολυμπιακών Αγώνων – Συνύπαρξη εθνικών-Χριστιανών	13
Α΄. 2. 3. Χριστιανικοί οικισμοί.....	16
Α΄. 2. 4. Παρουσία Σλάβων στον χώρο της Αρχαίας Ολυμπίας	28
Α΄. 2. 5. Η εγκατάλειψη του χώρου της Ολυμπίας.....	29
Β΄ ΜΕΡΟΣ: Η ΑΡΧΑΙΑ ΗΛΙΣ.....	31
Β΄. 1. Βασικοί σταθμοί στην ιστορία της Αρχαίας Ήλιδος.....	31
Β΄. 2. Η Πρωτοβυζαντινή Ήλις	34
Β΄. 2. 1. Τα δεδομένα της ανασκαφικής έρευνας.....	35
Β΄. 2. 2. Χριστιανικός οικισμός.....	37
Β΄. 3. Η εγκατάλειψη της πόλης της Αρχαίας Ήλιδος	39
Γ΄ ΜΕΡΟΣ: ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ	
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ	
ΟΛΥΜΠΙΑΣ ΚΑΙ ΗΛΙΔΟΣ	40
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	68
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	72
ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	88
ΕΙΚΟΝΕΣ	91

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Αρχαία Ολυμπία και η Αρχαία Ήλις αποτέλεσαν τα δύο σημαντικότερα κέντρα των Ηλείων: η Ολυμπία ως ο τόπος τέλεσης των Ολυμπιακών Αγώνων προς τιμήν του Διός και η Ήλις ως η διοργανώτρια πόλη των αγώνων για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο της χιλιετίας. Και οι δύο περιοχές, παρόλο που είναι γνωστές κυρίως για τους προαναφερόμενους αγώνες, παρουσιάζουν μία μακρά ιστορική εξέλιξη. Αφετηρία της είναι οι Προϊστορικοί χρόνοι και ενώ μέχρι πρόσφατα η λήξη της τοποθετούνταν στον 4ο αι. μ.Χ., τις τελευταίες δεκαετίες Έλληνες και Γερμανοί επιστήμονες, μέσα από τις ανασκαφικές έρευνες που διεξήγαγαν, συμπεριλαμβάνουν την Ολυμπία και την Ήλιδα στα σημαντικά κέντρα της Ύστερης Αρχαιότητας, χρονολογώντας την παρακμή τους στις αρχές του 7ου αι. μ.Χ.

Έτσι, οι νέοι ερευνητές στον χώρο της Ολυμπίας και της Ήλιδος κάνουν λόγο για σταδιακή μετάβαση σε μία νέα κοινωνική, πολιτική και θρησκευτική πραγματικότητα, καταρρίπτοντας ως αντιϊστορικό το τεχνητό όριο χρονολόγησης της Ελληνορωμαϊκής Αρχαιότητας στον ύστερο 4ο αι. μ.Χ., καθώς και ως εμπόδιο για την πρόσβαση στην ιστορική πραγματικότητα¹. Το πόρισμά τους, λοιπόν, για συνέχιση της ζωής στην Ολυμπία και στην Ήλιδα έως και τον 7ο αι. μ.Χ., μάς οδήγησε να καταγράψουμε στην εργασία μας την εξέλιξη των δύο χώρων κατά τη διάρκεια της Πρωτοβυζαντινής εποχής. Ως κύρια πηγή χρησίμευσαν τα αρχαιολογικά δεδομένα, τα οποία μελετήσαμε με βάση:

α) επιτόπια έρευνα στους αρχαιολογικούς χώρους της Ολυμπίας και Ήλιδος και στα μουσεία τους (Αρχαιολογικό Μουσείο και Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Ολυμπίας, Αρχαιολογικό Μουσείο Ήλιδος, Μουσείο της Ιστορίας των Ανασκαφών της Ολυμπίας),

β) επιτόπια έρευνα στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Πύργου,

γ) μελέτη των πρακτικών των ανασκαφών, όπως έχουν δημοσιευθεί στην *Αρχαιολογική Έφημερίδα*, στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, και στο *Έργον και Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*,

δ) δημοσιεύσεις των μνημείων και ευρημάτων σε μονογραφίες, περιοδικά, και οδηγούς του Αρχαιολογικού Μουσείου Ολυμπίας και Ήλιδος,

ε) μελέτες σε δημοσιευμένα πρακτικά συνεδρίων, συμποσίων και σε περιοδικά,

στ) σχετικές μονογραφίες, διδακτορικές διατριβές και μεταπτυχιακές εργασίες,

ζ) διαδικτυακούς τόπους.

Αντλήσαμε, επίσης, στοιχεία από το έργο του περιηγητή Πausanία *Ἑλλάδος περιήγησις*, από τη *Συνέκδημο* τοῦ Ἱεροκλέους, από το *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (CSHB)*, από τη χρονογραφία *Σύνοψις Ἱστοριῶν ἀρχομένη ἀπὸ κτίσεως κόσμου καὶ μέχρι τῆς βασιλείας Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ, συλλεγείσα παρὰ Κυροῦ Γεωργίου τοῦ Κεδρηνοῦ ἐκ διαφορῶν βιβλίων*² και από το Χρονικό *Περὶ Κτίσεως τῆς Μονεμβασίας*.

¹ Sinn 2002a, 62.

² Πηγή προέλευσης του κειμένου υπήρξε η ΨΗΦΙΑΚΗ ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΑ, στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.aegean.gr/culturaltec/chmlab. (http://khazarzar.skeptik.net/pgm/PG_Migne/Georgius%20Cedrenus_PG%20121-122/Compendium%20historiaru1a.pdf).

Η εργασία διαρθρώνεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος εξετάζουμε την Αρχαία Ολυμπία σε δύο υποκεφάλαια. Στο πρώτο υποκεφάλαιο παρουσιάζουμε τους βασικούς σταθμούς στην ιστορία της περιοχής, προσδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στην εξέλιξή της κατά τη διάρκεια της Ρωμαιοκρατίας, διότι την περίοδο αυτή ο χώρος βρέθηκε στη φάση της μεγαλύτερης έκτασης και λειτουργίας του. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο μελετάμε την Αρχαία Ολυμπία κατά τη διάρκεια της Πρωτοβυζαντινής εποχής. Συγκεκριμένα, κάνουμε λόγο για τη μετάβαση από τη Ρωμαϊκή εποχή στην εποχή της Ύστερης Αρχαιότητας, τις αποφάσεις των αυτοκρατόρων για το ιερό και τους Ολυμπιακούς Αγώνες, τα ανασκαφικά δεδομένα βάσει των οποίων βεβαιώνεται η συνέχιση της ζωής στην Αρχαία Ολυμπία στα Πρωτοβυζαντινά χρόνια, τη συνέχεια της αρχαίας παράδοσης, μέχρι τουλάχιστον τα τέλη του 5ου αι. μ.Χ., και τη ζωή των Χριστιανών κατοίκων στην περιοχή, μέχρι τη στιγμή της εξαφάνισής τους εξαιτίας φυσικών φαινομένων.

Στο δεύτερο μέρος εξετάζουμε την πόλη της Αρχαίας Ήλιδος, με ανάλογο τρόπο. Στο πρώτο υποκεφάλαιο παρουσιάζουμε τους βασικούς σταθμούς στην ιστορία της πόλης, με έμφαση στη ρωμαϊκή της φάση. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο βεβαιώνουμε την επιβίωσή της κατά τους Πρωτοβυζαντινούς χρόνους, βάσει των ανασκαφικών δεδομένων, τα οποία και αναλύουμε, προκειμένου να διαμορφώσουμε την εικόνα της πόλης στην Ύστερη Αρχαιότητα. Ολοκληρώνουμε με τα αίτια εγκατάλειψης της περιοχής.

Στο τρίτο μέρος τίθεται το ερώτημα κατά πόσο προβάλλεται στους Αρχαιολογικούς Χώρους της Ολυμπίας και της Ήλιδος και στα μουσεία τους η Πρωτοβυζαντινή περίοδος, ώστε να γίνει κατανοητή στον επισκέπτη η συνέχιση της ζωής στους δύο τόπους.

Ολοκληρώνουμε με γενικές διαπιστώσεις για τη φυσιογνωμία των δύο περιοχών μέσα από την πολυπολιτισμική κοινωνική τους σύνθεση κατά την Ύστερη Αρχαιότητα και την αναγκαιότητα της σύγχρονης διαχείρισης των αρχαιολογικών τους χώρων υπό το πνεύμα της βιώσιμης ανάπτυξης και της αειφορίας.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να διευκρινίσουμε τους όρους «Ύστερη Αρχαιότητα» και «Πρωτοβυζαντινή περίοδος», προκειμένου να κατανοηθεί από τον αναγνώστη η εναλλάξ χρήση των όρων στην εργασία μας. Με τον όρο «Ύστερη Αρχαιότητα» νοείται το χρονικό διάστημα, το οποίο διαρκεί τυπικά από το 324 μ.Χ., χρονολογία θεμελίωσης της Κωνσταντινούπολης, μέχρι και τα μέσα του 7ου αι. μ.Χ., εποχή εδαφικής συρρίκνωσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, εξαιτίας της επέλασης των Αράβων. Βέβαια, διατυπώνεται διαφωνία από τους ιστορικούς σχετικά με τον προσδιορισμό του τέλους της «Ύστερης Αρχαιότητας». Υπάρχουν ερευνητές που το προσδιορίζουν συμβατικά εντός του 5ου αι. μ.Χ., ανάμεσα στην άλωση της Ρώμης από τους Βησιγόθους του Αλαρίχου, το 410 μ.Χ., και την κατάλυση του Δυτικού Ρωμαϊκού κράτους της Ρώμης, το 476 μ.Χ.³, ενώ από την άλλη, πολλοί εκτιμούν ότι το τέλος της Αρχαιότητας και η αρχή της Μεσαιωνικής Περιόδου συνέβη με τον θάνατο του Ιουστινιανού, το 565 μ.Χ.⁴

Το χρονικό πλαίσιο της παρούσας εργασίας είναι η Πρωτοβυζαντινή περίοδος, έναρξη της οποίας, σύμφωνα με την επικρατούσα διαίρεση της Βυζαντινής Ιστορίας, είναι το έτος ίδρυσης της Κωνσταντινούπολης (330μ.Χ.) και λήξη της το 565 μ.Χ. Η δήλωση του ανατολικού τμήματος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, το οποίο επιβίωσε έως το 1453 έχει καθιερωθεί να γίνεται με τον συμβατικό όρο «Βυζάντιο»⁵. Ως «Πρώιμη Βυζαντινή περίοδος» όρισε ο Βυζαντινολόγος Georg

³ Chuvin 2003, 15.

⁴ Κραλίδης 2009, 17.

⁵ Κραλίδης 2009, 17.

Ostrogorsky τη Βυζαντινή εποχή που περιλάμβανε τους τρεις πρώτους αιώνες της Βυζαντινής ή τους τρεις τελευταίους αιώνες της Ρωμαϊκής ιστορίας, μία εποχή μεταβάσεως από το ρωμαϊκό imperium στη Μεσαιωνική Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Από τη στιγμή που το ύστερο Ρωμαϊκό κράτος χωρίστηκε σε ανατολικό και δυτικό με τη μεταφορά της έδρας του από τη Δύση στην Ανατολή, στα επόμενα χρόνια ο παλαιός ρωμαϊκός τρόπος ζωής παραχωρούσε σταδιακά τη θέση του στα νέα βυζαντινά στοιχεία, μέχρι που απέκτησε μία νέα φυσιογνωμία, τη χριστιανική⁶. Ο Βυζαντινολόγος Αντώνης Καλδέλλης (Kaldellis)⁷, ονομάζει την περίοδο αυτή Ύστερη Αρχαιότητα, διότι αφορά στη διάρκεια της μεταγενέστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας περίπου από το 300 μ.Χ. έως το 650 μ.Χ., που ήταν μία άμεση συνέχεια του ελληνιστικού και ρωμαϊκού βασιλικού και αυτοκρατορικού κόσμου, παρά την έλευση του Χριστιανισμού και την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης. Κατά τον Α. Καλδέλλη, το επονομαζόμενο στους νεώτερους χρόνους «Βυζάντιο» εμφανίστηκε από τη στιγμή που η Αυτοκρατορία συρρικνώθηκε μετά την απώλεια της Αντιόχειας και της Αλεξάνδρειας, με την έλευση του Ισλάμ. Έτσι, ο όρος Ύστερη Αρχαιότητα, για την περίοδο μεταξύ Κωνσταντίνου και Ισλάμ, έχει εκτοπίσει τον όρο πρώιμο Βυζάντιο, διότι ο 6ος αι. δεν ήταν πραγματικά βυζαντινός, εφόσον από τη μία η ιστορία έως και τότε έχει κλασικά πρότυπα⁸ και από την άλλη τα ελληνικά αντικατέστησαν τότε τα λατινικά, τα οποία περιορίστηκαν σε ελάχιστους κύκλους⁹.

Έτσι, αρκετοί ερευνητές σήμερα θεωρούν ότι η Πρωτοβυζαντινή εποχή ή ορθότερα Ύστερη Αρχαιότητα συνιστούσε μία άμεση συνέχεια της αρχαιότητας, έως τη στιγμή που κατά τον 7ο αι. μ.Χ. η κοινωνία από αστική μετατράπηκε σε αγροτική, μία διαδικασία που ενισχύθηκε από την άφιξη και την εγκατάσταση των Σλάβων στα Βαλκάνια το ίδιο διάστημα¹⁰. Οι αυτοαποκαλούμενοι Ρωμαίοι (Romaioi)¹¹, οι Βυζαντινοί των νεωτέρων χρόνων, κληρονόμησαν τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στις επαρχίες της Βυζαντινής επικράτειας¹² έναν κόσμο από τον οποίο άντλησαν δημιουργικά πρότυπα και τα συνέθεσαν με δικό τους τρόπο¹³. Το ζεύγος των ερευνητών της Ρωμαϊκής Αρχαιολογίας Andrew και Nancy Ramage βεβαιώνει ότι την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας παρουσιάστηκαν νέες τάσεις, όπως έμφαση στην οργάνωση, ιεράρχηση μορφών και υποδήλωση της ισχύος, αλλά μαζί με αναβιώσεις κλασικών στοιχείων, για παράδειγμα τον όγκο και τις σωστές αναλογίες¹⁴. Κατ' επέκταση είναι απλοϊκή και η θέση ότι οι γενικότερες αλλαγές εκδηλώθηκαν και επικράτησαν απότομα: χρειάστηκαν χρόνια για να ολοκληρωθούν και για να οδηγήσουν στη μετάβαση από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα. Η Άννα Αβραμέα σημειώνει χαρακτηριστικά ότι δεν μπορεί να γίνεται λόγος για απότομο τέλος ούτε της ειδωλολατρίας ούτε του αστικού πολιτισμού¹⁵, και οι Α. και Ν. Ramage χαρακτηρίζουν την Ύστερη Αρχαιότητα ως έναν «συνδετικό κρίκο ή μία

⁶ Ostrogorsky 1978, 48-49.

⁷ Βλ. Kaldellis, «Late Antiquity, not early Byzantium», διαθέσιμο στο: <https://lsa.umich.edu/content/dam/modgreek-assets/Home/Window%20to%20Greek%20Culture/C.P.%20Cavafy%20Forum/Anthony%20Kaldellis.pdf>

⁸ Βλ. αναλυτικά Kaldellis, 2008.

⁹ Kaldellis 2008, 67

¹⁰ Αβραμέα 2000, 9.

¹¹ Kaldellis 2008, 42.

¹² Για την αντίκρουση της άποψης ότι η ρωμαϊκή ταυτότητα ήταν αποκλειστικότητα μίας αριθμητικά περιορισμένης «ελίτ» της Κωνσταντινούπολης, βλ. Kaldellis 2017, 173-210.

¹³ Ostrogorsky 1978, 51.

¹⁴ Ramage & Ramage 2000, 322.

¹⁵ Αβραμέα 2000, 10.

μεταβατική φάση μεταξύ της κλασικής και της μεσαιωνικής παράδοσης¹⁶. Ουσιαστικά, όπως εύστοχα τονίζει ο Α. Καλδέλλης, το διάστημα εκείνο υπήρξε δοκιμασία ενός συνόλου αλληλένδετων προσεγγίσεων¹⁷ και παρά τις διάφορες γόνιμες συναντήσεις μεταξύ αυτών των διαφορετικών στελεχών, κινήσεων και ατόμων, δημιουργήθηκαν συγκρούσεις, σύγχυση και εσωτερική αναστάτωση¹⁸.

Κατ' επέκταση, είναι εσφαλμένη η εντύπωση που έχει επικρατήσει στις συνειδήσεις των απλών ανθρώπων ότι η εμφάνιση του Χριστιανισμού την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας ευθύνεται για τη διάλυση του θαυμαστού αρχαιοελληνικού πολιτισμού¹⁹. Πηγές, αρχαιολογικά ευρήματα και έγκριτοι μελετητές της εποχής αυτής δηλώνουν ότι η νέα θρησκεία σε καμία περίπτωση δεν αποστράφηκε ούτε την εθνική σοφία ούτε την εθνική τέχνη με την αισθητική της²⁰, αλλά αποδέχθηκε την ύπαρξη της πολυεθνικής κοινωνίας και επικράτησε σταδιακά, ενσωματώνοντας στους κόλπους της τα ελληνορωμαϊκά στοιχεία²¹.

Διευκρινίζουμε, επίσης, τους όρους «Εθνικοί», «Έλληνες», «παγανιστές» και «ειδωολάτρες», τους οποίους χρησιμοποιούμε στην εργασία μας με την ίδια σημασία. Οι Χριστιανοί αποκαλούσαν «Εθνικούς» όσους είχαν δεχθεί επιδράσεις από τον ελληνικό πολιτισμό²². Ο όρος αντικαταστάθηκε από τον όρο «Έλλην», δηλωτικό του ειδωολάτρη ή του αιρετικού. Ο όρος «παγανιστής» προέρχεται από τη λέξη *paganus*, που σήμαινε αγρότης/χωρικός²³ και κατέληξε να συνδέεται κατά κανόνα υποτιμητικά με τους χωρικούς πολυθεϊστές της υπαίθρου²⁴. Τέλος, «ειδωολάτρης» ήταν εκείνος που εξαιτίας της απομάκρυνσής του από τον Θεό κατέληξε να είναι ανήθικος²⁵.

¹⁶ Ramage & Ramage 2000, 322.

¹⁷ Βλ. Kaldellis 'Late Antiquity Dissolves,' *Marginalia*, September 18, 2015, διαθέσιμο στο: <https://marginalia.lareviewofbooks.org/late-antiquity-dissolves-by-anthony-kaldellis/>

¹⁸ Kaldellis 2008, 120.

¹⁹ Chuvin 2003, 18.

²⁰ Ostrogorsky 1978, 50.

²¹ Βλ. Πετρίδης, Πλάντζος, Πυργάκη 2002, 196-197.

²² Bowersock 1996, 33.

²³ Βλ. Glare 1982, 1282, λ. *paganus*

²⁴ Chuvin 2003, 21.- Βακαλούδη 2006, 124.

²⁵ Στην Παλαιά Διαθήκη αναφέρεται σύνδεση της ειδωολατρίας με την πορνεία, βλ. *Σοφία Σολομώντος*, 14,12 *Αρχή πορνείας, επίνοια ειδώλων· εύρεσις δε αυτών, φθορά ζωής*, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://users.sch.gr/aiasgr/Palaia_Diathikh/Sofia_Solomwntos/Sofia_Solomwntos_kef.10-19.htm#kef.14B.- Μακαριστός Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος 2004,13.

Α΄ ΜΕΡΟΣ: Η ΑΡΧΑΙΑ ΟΛΥΜΠΙΑ

Α΄.1. Βασικοί σταθμοί στην ιστορία της Αρχαίας Ολυμπίας

Το αρχαιότατο πανελλήνιο ιερό²⁶ και το μεγαλύτερο της Πελοποννήσου, αφιερωμένο στον Ολύμπιο Δία, βρισκόταν στους νοτιοδυτικούς πρόποδες του Κρονίου λόφου²⁷, ανάμεσα στον ποταμό Αλφειό και τον παραπόταμό του Κλαδέο. Ο τόπος εντυπωσίασε τόσο τον Νίκο Καζαντζάκη, ώστε έγραψε στο *Ταξιδεύοντας*: «Πήρα τὸ μονοπάτι κάτω ἀπὸ τὰ πυκνὰ πεῦκα, ἀνέβηκα τὸ Κρόνιο, νὰ δῶ ἀπὸ ψηλὰ τὸ ἱερὸ τοπίο. Εὐγένεια, ἥσυχη περισυλλογή, γελαστή κοιλάδα ἀνάμεσα σὲ χαμηλὰ βουνά, προφυλαγμένη ἀπὸ τὸν ἄγριο βοριά, ἀπὸ τὸ ζεστὸ νοτιὰ, ἀνοικτὴ μονάχα δυτικά, κατὰ τὴ θάλασσα, ἀπ' ὅπου χύνεται, ἀνεβαίνοντας τὸ ρέμα τοῦ Αλφειοῦ, ὁ μουσκεμένος πελαγίσσιος ἀέρας. Δὲν ὑπάρχει ὑποβλητικότερο τοπίο στὴν Ἑλλάδα, ποὺ νὰ παρακινεῖ τόσο γλυκὰ κι ἐπίμονα στὴν εἰρήνη καὶ στὴ συμφιλίωση. Μὲ ἄσφαλο μάτι οἱ ἀρχαῖοι τὸ διάλεξαν γιὰ νὰ συγκεντρώνονται ἐδῶ, κάθε τέσσερα χρόνια, ὅλες οἱ ἑλληνικὲς ράτσες, ν' ἀδερφώνονται καὶ νὰ παίζουν»²⁸.

Βασικὴ ἀρχαία πηγή για τις διάφορες φάσεις εξέλιξης της περιοχῆς εἶναι ο Πausανίας, ο οποίος την περιηγήθηκε τον 2ο αἰ. μ.Χ.²⁹ και αφιέρωσε στην περιγραφή της ἓνα μεγάλο μέρος του έργου του *Ἑλλάδος περιήγησις*, συγκεκριμένα το πέμπτο και ἕκτο βιβλίο, τα *Ἡλειακά*, αποτελούμενα ἀπὸ σαράντα δύο κεφάλαια.

Α΄. 1. 1. Το ἱερό της Ολυμπίας ἀπὸ τους Προϊστορικούς χρόνους ἕως τὸ τέλος της Ἑλληνιστικῆς εποχῆς

Ο χώρος της Ολυμπίας ονομαζόταν ἀπὸ παλιά *Ἄλις*³⁰ και φαίνεται ὅτι εἶχε κατοικηθεῖ κατὰ την τελευταία φάση της Νεολιθικῆς περιόδου (4300-3100 π.Χ.)³¹. Κεραμικὴ ἀπὸ εποχές (Πρωτοελλαδικὴ Ι και Πρωτοελλαδικὴ ΙΙ³²) και ἓνας μεγάλος τύμβος μέσα στο ἱερό, χρονολογούμενος στην πρώιμη Εποχὴ του Χαλκού³³, μαρτυροῦν πως υπήρχε ἤδη ἀπὸ τα τέλη της τρίτης χιλιετίας γύρω ἀπὸ την περιοχὴ ἓνας οικισμός. Λείψανα ἀνιδωτῶν οικιῶν και ποικίλα εὐρήματα ἀπὸ την Πρωτοελλαδικὴ ΙΙΙ εποχὴ, καθὼς και ἕξι ἀνιδωτά κτήρια της Μεσοελλαδικῆς εποχῆς (2000-1600 π.Χ.)³⁴, μαζί με πολλὰ ἀγγεῖα, πιστοποιοῦν ὅτι στην περιοχὴ γινόταν ἐμπόριο μέσω του πλωτοῦ τότε Αλφειοῦ ποταμοῦ³⁵. Στην πρώιμη Μεσοελλαδικὴ Ι

²⁶ Σχεδόν δύο αἰῶνες πριν τη διαμόρφωση των ἄλλων πανελληνίων ιερῶν (Δελφοί-Απόλλων και Ἴσθμια-Ποσειδῶν, το 582 π.Χ., Νεμέα-Ζεὺς, το 573 π.Χ.).

²⁷ τὸ δὲ ἄλσος τὸ ἱερὸν τοῦ Διὸς παραποιήσαντες τὸ ὄνομα Ἄλτιν ἐκ παλαιοῦ καλοῦσι, βλ. Πaus.5.10.1.

²⁸ Καζαντζάκης 1965², 232.

²⁹ Παπαχατζῆς 1994², 1.

³⁰ Αἰολικὸς τύπος της λέξης ἄλσος, λόγω της πυκνῆς βλάστησης, ονομασία που ἔδωσε ο Ηρακλῆς (βλ. Πaus.5.10.1) και φύτεψε ἀγριελιά ἀπὸ τα μέρη της Ἰστρίας, ὅπου κυνηγοῦσε την Κερυνίτιδα ἔλαφο (3^{ος} ἄθλος), βλ. Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη* 2.5.3.

³¹ Χατζῆ 2008, 37.

³² Χατζῆ 2008, 37.

³³ Το ἀνώτερο τμήμα του ἦταν ορατό μέχρι και την κλασικὴ εποχὴ, βλ. Eder 2001, 201. Ο τύμβος ἦταν αφιερωμένος στον Πέλοπα, τον τοπικὸ ἥρωα και ονοματοθέτη της Πελοποννήσου, βλ. Πaus. 5.13.1.-Slater 1989, 485-501.- Ekroth 2012, 95-137.

³⁴ Μόνον το ἓνα εἶναι ορατό, βλ. Πλακωτῆ 2006, 39.

³⁵ Χατζῆ 2008, 37.

περίοδο (2000-1900 π.Χ.) ταφές βρεφών σε πίθους αποδεικνύουν ότι τα ανιδιωτά κτήρια αντικαταστάθηκαν από πτωχά ορθογώνια κτίσματα³⁶. Ωστόσο, ο χώρος εγκαταλείφθηκε εξαιτίας πλημμυρών του Κλαδέου.

Εντατική κατοίκηση υπήρξε κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (1600-1100 π.Χ.). Τότε, όπως αναφέρει ο περιηγητής, μετανάστευσαν οι Δωριείς και οι Ηλείοι στην Πελοπόννησο μέσω της Αιτωλίας, με αρχηγό τον Όξυλο. Το παλαιότερο όνομά τους ήταν Επειοί³⁷, αλλά από τη στιγμή που έγινε βασιλιάς ο Ηλείος, ονομάζονταν Ηλείοι³⁸. Όπως, επίσης, προκύπτει από τις περιγραφές του Πausανία, οι Μυκηναίοι λάτρευαν στους πρόποδες του Κρονίου λόφου προϊστορικές θεότητες³⁹ και Νύμφες⁴⁰. Στη συνέχεια, οι Δωριείς με τον Όξυλο⁴¹ αντικατέστησαν τις παλαιότερες λατρείες στο ιερό με τη λατρεία του Ολυμπίου Διός⁴² και ο χώρος της Ολυμπίας δεν ξανακατοικήθηκε, διότι μεταβλήθηκε σε θρησκευτικό και αγωνιστικό κέντρο⁴³.

Στους Γεωμετρικούς χρόνους (1050-700 π.Χ.), ανάμεσα στα δένδρα της *Άλτεως* βρίσκονταν το Πελόπειο⁴⁴, μπροστά του ο μεγάλος Βωμός του Ερκείου Διός⁴⁵ και το Ιπποδάμειο⁴⁶, καθώς και άλλοι μικρότεροι βωμοί. Σε πολλά σημεία ήταν ορατά αφιερώματα των πιστών. Όσον αφορά στους λησμονημένους αγώνες, αφότου αναδιοργανώθηκαν από τους βασιλείς της Ήλιδος Ίφιτο, της Πίσας Κλεοσθένη και της Σπάρτης Λυκούργο⁴⁷, την ευθύνη για τη διοργάνωσή τους ανέλαβαν αποκλειστικά οι Ηλείοι⁴⁸.

Στην Αρχαϊκή εποχή, περί τα τέλη του 7ου αι. π.Χ., υψώθηκαν μέσα στην *Άλτι* το Ηραίο⁴⁹ και τρεις αναθηματικοί «Θησαυροί»⁵⁰. Στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. άρχισε να κτίζεται το Βουλευτήριο⁵¹ και οικοδομήθηκαν το Πρυτανείο⁵² και ένας ναΐσκος αφιερωμένος στην Ειλείθια. Ένας απλούστερος βωμός της Ήρας και ένας μεγάλος του Διός είχαν σχηματιστεί από συσσώρευση τέφρας των θυσιαζομένων ζώων προς τιμήν των δύο θεών⁵³. Κατά μήκος του ανδρήρου των «Θησαυρών» εκτεινόταν το Στάδιο (Στάδιο Ι) με τη μορφή ενός δρόμου, χωρίς κανονικά πρηνή. Στα τέλη του 6ου αι. π.Χ., το Στάδιο μετατοπίστηκε λίγο ανατολικότερα και διαμορφώθηκαν τεχνητά –από φερτά χώματα– χαμηλά πρηνή (Στάδιο ΙΙ)⁵⁴. Νοτιοανατολικά του Σταδίου εντοπιζόταν ο Ιππόδρομος⁵⁵. Στα βορειοανατολικά του

³⁶ Χατζή 2008, 37.

³⁷ Πaus. 5.1.5.

³⁸ Στις αρχαϊκές επιγραφές αναγράφονται με το εθνικό Φαλείοι, βλ. Στεργιόπουλος 1983, 124. Σύμφωνα με γλωσσολογική ερμηνεία, η ονομασία τους προέρχεται από το τοπωνύμιο Ήλις, από το δωρικό Φαλις, που συσχετίζεται με το λατινικό vallis και σημαίνει κοιλάδα, βλ. Βαγιακάκος 1980, 22.

³⁹ Βλ. Πaus. 5.7.6., 5.14.10.- Πλακωτή 2006, 114-135.

⁴⁰ Πaus. 5.14.10.

⁴¹ Πaus. 5.3.3-5.

⁴² Γιαλούρης 1982 β, 82.

⁴³ Πλακωτή 2006, 94-102.

⁴⁴ Βλ. Ekroth 2012, 95-137.

⁴⁵ Πaus. 5.13.8.

⁴⁶ Πaus. 5.22.2.

⁴⁷ Για τη συμφωνία τους, βλ. Πaus. 6.19.14.

⁴⁸ Πaus. 5.8.5., 6.22.2.-6, 6.19.14.

⁴⁹ Πaus. 5.16.10.

⁵⁰ Οι «Θησαυροί» ήταν των Γελώων, των Μεγαρέων και των Σικυωνίων, βλ. Πaus. 6.19.12-14.

⁵¹ Πaus. 5.24.9-10.- Winter 2006, 141.

⁵² Το Πρυτανείο ήταν η έδρα των πρυτάνεων, υψηλών αξιωματούχων του ιερού και σε έναν από τους χώρους του στεγαζόταν ο βωμός της Εστίας, ίσως και της Γαίας, όπου έκαιγε το άσβεστον πυρ, βλ. Πaus. 5.15.8.- Miller 1978, 235, 237, 239.

⁵³ Πaus. 5.14.8, 5.13.8.

⁵⁴ Romano 1993, 206.

⁵⁵ Πaus. 6.20.19.

Ιπποδρόμου ήταν το ιερό της Δήμητρος της Χαμόνης⁵⁶. Σε όλον δε τον χώρο ήταν ορατά αγάλματα Ολυμπιονικών⁵⁷ και άλλα αναθήματα⁵⁸.

Από τις αρχές της Κλασικής περιόδου η αρχιτεκτονική διαμόρφωση του χώρου διαρθρώθηκε σταδιακά γύρω από επιβλητικά οικοδομήματα. Σε περίοπτη θέση κτίστηκε μεταξύ των ετών 470-456 π.Χ. ένας τεράστιος περίπτερος δωρικός ναός προς τιμήν του Διός⁵⁹ (64,12 X 27,68 και ύψος 20,25 μ.) με έξι κίονες στις στενές και δεκατρείς στις μακριές πλευρές και στο βάθος του σηκού τοποθετήθηκε στα 430 π.Χ. το χρυσελεφάντινο άγαλμα του θεού⁶⁰. Πίσω από τον ναό βρισκόταν ο μεγάλος βωμός του Διός και το Πελόπειο με ένα λίθινο περίφραγμα⁶¹. Μέχρι το μέσον του 5ου αι. π.Χ. είχαν θεμελιωθεί στο νότιο πρανάς του Κρονίου λόφου, σε διαφορετικό ύψος, και άλλοι επτά «Θησαυροί»⁶². Στη νοτιοανατολική γωνία κτίστηκε ιερό για τη θεά Εστία και ένας βωμός της Αρτέμιδος⁶³. Ο περίβολος, ο οποίος χώριζε το μέρος από τη γύρω περιοχή, ενώ αρχικά ήταν ξύλινος φράκτης, κατέληξε στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. τοίχος με δύο πύλες στη δυτική του πλευρά⁶⁴. Έξω από τον περίβολο ολοκληρώθηκε το Βουλευτήριο και υψώθηκαν το εργαστήριο του Φειδία⁶⁵, το σπίτι των Φαιδρυντών και ο Θεηκολεών⁶⁶. Κοντά στον Κλαδέο κτίστηκαν Λουτρά ισχίου⁶⁷ και ένα εφιδρωτήριο πλησίον τους, το Ηρώων⁶⁸. Το Στάδιο μετατοπίστηκε 82 μ. ανατολικότερα και 7 μ. βορειότερα (Στάδιο ΙΙΙ)⁶⁹ και κατασκευάστηκαν μεγαλύτερα πρανά. Ο Ιππόδρομος και το Στάδιο εφοδιάστηκαν με την ύσπλιγκα⁷⁰, η οποία εμπόδιζε την πρόωρη εκκίνηση. Το 388 π.Χ. στέκονταν μπροστά από το Στάδιο παρατεταγμένοι πάνω σε έξι πέτρινα βάθρα οι Ζάνες⁷¹, χάλκινα αγάλματα του Διός, κατασκευασμένοι από τις χρηματικές ποινές που επιβάλλονταν στους παραβάτες των αθλητικών κανόνων. Μετά από τον σεισμό του 373 π.Χ., έγινε μία προσθήκη στο Νοτιοανατολικό Κτήριο, μπροστά από το άνδηρο των «Θησαυρών» υψώθηκε το Μητρώο⁷² και ανακαινίστηκαν κάποια μέρη του ναού του Διός. Στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. κτίστηκε πιο κάτω από το Βουλευτήριο η Νότια Στοά, η Ποικίλη Στοά ή αλλιώς Στοά της Ηχούς αστέγαστη κατά μήκος του δυτικού πρανούς του Σταδίου⁷³, στο νότιο πρανάς του οποίου στήθηκε μία λίθινη εξέδρα ως κάθισμα των Ελλανοδικών και απέναντί της τοποθετήθηκαν οι θέσεις των επισήμων. Επιβλητικό ήταν δίπλα στην αρχαία είσοδο του ιερού το κυκλικό Φιλιπείο⁷⁴, ενώ ως χώρος φιλοξενίας των

⁵⁶ βλ. Πανσ. 6.21.1.

⁵⁷ Βλ. κορμό αρχαϊκού κούρου στο Μουσείο Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων.

⁵⁸ Βλ. αλτήρα του Λακεδαιμονίου Ακματίδα στο Μουσείο Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων.

⁵⁹ Πανσ. 5.10.2.- Gruben 2000, 67.- Πατεράκη, 2009.

⁶⁰ Πανσ. 5.11.9.- McWilliam, Puttock, Stevenson, Taraporewalla 2011, 1-8.

⁶¹ Πανσ. 5.12.1.

⁶² Οι «Θησαυροί» ήταν των Επιδαμνίων, των Συρακουσίων, των Βυζαντίων, των Συβαριτών, των Κυρηναίων, των Σελινουντίων, και των Μεταποντίων, βλ. Πανσ. 6.19.1-15.

⁶³ Πανσ. 6.20.14.

⁶⁴ Gruben 2000, 61.

⁶⁵ Πανσ. 5.15.

⁶⁶ Εκεί έδρευαν οι ιερείς και κατέλυε το μόνιμο προσωπικό του ιερού, βλ. Πανσ. 5.15.10.

⁶⁷ Ελληνικό υπόκαυστο λουτρό, βλ. Farrington 1999, 62.- Angelakis, Mays, Koutsoyiannis 2012, 375.

⁶⁸ Πανσ. 5.15.8.- Παπαχατζής 1994², 274 υποσημ. 3.

⁶⁹ Βαλαβάνης 2004, 100.

⁷⁰ Πανσ. 6.20.14.- Βαλαβάνης 2005, 68-73.

⁷¹ Πανσ. 5.21.2-18.

⁷² Στον ναό λατρευόταν η μητέρα των θεών Ρέα, μαζί με την Ευλείθια, βλ. Βαλαβάνης 2004, 116.- Μοστράτος 2013, 461-468.

⁷³ Πανσ. 5.21.17.

⁷⁴ Το 336 π.Χ., ο Φίλιππος Β' αφιέρωσε το Φιλιπείο στο ιερό, μετά τη νίκη του στην Χαϊρώνεια (338 π.Χ.), βλ. Πανσ. 5.20.9.- Denkers 2012, 88-90.

επισήμων ορίστηκε ένας πολυτελής ξενώνας, το Λεωνίδαίο, στη νοτιοδυτική γωνία του ιερού⁷⁵.

Κατά την πρώτη και μέση Ελληνιστική περίοδο τα δωμάτια του Θεηκολεώνα αριθμούσαν σε ένδεκα. Μπροστά από το Στάδιο παρατάχθηκαν απέναντι από τους έξι Ζάνες άλλοι έξι⁷⁶. Το Στάδιο συνδέθηκε με το Ιερό μέσω ενός λίθινου στενού διαδρόμου, μήκους τριάντα δύο μ. Μπροστά από τη Στοά της Ηχούς στήθηκαν πάνω σε δύο ψηλούς μαρμαρίνους ιωνικούς κίονες τα χάλκινα κατά πάσα πιθανότητα αγάλματα του βασιλικού ζεύγους της Αιγύπτου, του Πτολεμαίου Β΄ του Φιλαδέλφου και της Αρσινόης⁷⁷. Μέσα στο κυρίως Ιερό δεν ανεγέρθηκε κανένα νέο κτήριο, μόνο στους χώρους εκτός της Άλτεως οικοδομήματα κυρίως κοσμικού χαρακτήρα, όπως η Παλαίστρα (για την άσκηση των αθλητών στην πάλη, την πυγμή και το άλμα) και το Γυμνάσιο (για την προπόνηση στο ακόντιο, το δίσκο και το δρόμο)⁷⁸

Α΄. 1. 2. Το ιερό της Ολυμπίας στους Ρωμαϊκούς χρόνους

Οι ιστορικές εξελίξεις, από το 212 π.Χ., χρονολογία της πρώτης εμφάνισης των Ρωμαίων στον ελλαδικό χώρο, φαίνεται ότι δεν επηρέασαν την Ολυμπία⁷⁹. Η ουδέτερη και μάλλον διπλωματική στάση των Ηλείων απέναντι στους Ρωμαίους είχε ως αποτέλεσμα να εξακολουθεί το ιερό να υποδέχεται θεατές, αθλητές και εμπόρους από τα πέρατα των εκτεταμένων ελληνιστικών βασιλείων. Αφετηρία για αναδιοργάνωση του ιερού υπήρξε η έναρξη της Χρυσής εποχής. Βέβαια, είχε παραμεληθεί για πολλά χρόνια η Ρωμαϊκή φάση από την οποία διήλθε ο χώρος της Ολυμπίας, με το σκεπτικό ότι κάτω από την επιρροή των Ρωμαίων έχασε το κύρος του⁸⁰. Ωστόσο, το σημαντικό έργο που έχει σημειώσει το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας υπό τη διεύθυνση του Ulrich Sinn⁸¹, αίρει την παλαιότερη εντύπωση.

Το ιερό λειτουργούσε αυτόνομα κατά τον καθιερωμένο από την κλασική εποχή τρόπο. Βαρυσήμαντο ρόλο εξακολουθούσαν να διαδραματίζουν οι Ελλανοδίκες, η Ολυμπιακή Βουλή⁸², ο *Αλυτάρχης*⁸³, το προσωπικό⁸⁴, η ιέρεια του ναού της Δήμητρος της Χαμόνης⁸⁵ και ο *αγωνοθέτης*⁸⁶. Επίσης, συνεχίστηκε να εφαρμόζεται το ισχύον επί μακρόν σύστημα κανόνων⁸⁷. Οι αγώνες γίνονταν ανά τέσσερα χρόνια και ήταν αποκλειστικά αθλητικοί⁸⁸. Δικαίωμα συμμετοχής είχαν

⁷⁵ Πανσ. 5.15.2.)- Παπαχατζής 1994², 271 υποσημ. 1.

⁷⁶ Πανσ. 5.21.2-18.

⁷⁷ Τα αγάλματα ήταν αναθήματα του ναυάρχου Καλλικράτη, βλ. Senf 2014, 26.

⁷⁸ Photinos 1989, 27.

⁷⁹ Για τις συμμαχίες των Ηλείων, βλ. Πανσ. 8.30.5.- Γιαλούρης 1996,46.- Zoumbaki 2001, 153-154.

⁸⁰ Η εντύπωση αυτή είχε σχηματιστεί εν μέρει εξαιτίας της αρνητικής παρουσίασης της εν λόγω εποχής από τους ιστορικούς Δίωνα Κάσσιο και Σουητώνιο, βλ. Suet. *Ner.* 23-24 και Cass. Dio 63.11.1.- Laurence 2012, 87.

⁸¹ Η έρευνα έχει την ονομασία «Olympia während der römischen Kaiserzeit».

⁸² Η Ολυμπιακή Βουλή, σώμα πενήντα Ηλείων, συντηρούσε το ιερό και επικουρούσε το έργο των Ελλανοδικών, βλ. Dyer 1908, 1-60.

⁸³ Ο Αλυτάρχης ήταν ο υπεύθυνος των μαστιγοφόρων για την τήρηση της τάξεως, βλ. Μουσσούρος 1470-1517, 39 λ. *Αλυτάρχης*.- Zoumbaki 2001, 146.- Laurence 2012, 92.

⁸⁴ Για τα ονόματα των ομάδων τους, βλ. Παλαιολόγου 1982 α, 113.- Zoumbaki 2001, 109-136.

⁸⁵ Πανσ. 5.6.7.- Zoumbaki 2001, 79, 149- 150.- Laurence 2012, 93-94, 252.

⁸⁶ Ο τίτλος αποδόθηκε στον βασιλιά της Ιουδαίας Ηρώδη και στον Ρόδιο Κοκκήιο Τιμάσαρχο, βλ. Zoumbaki 2001, 79.

⁸⁷ Παλαιολόγου 1982 β, 122-127.

⁸⁸ Μόνο το 67 μ.Χ., στην μετακινήμενη κατά δύο χρόνια αργότερα Ολυμπιάδα, ο Νέρων διέταξε να τελεστούν μουσικοί αγώνες, βλ. Scanlon 2002, 48, 55.

πλέον και Ρωμαίοι πολίτες⁸⁹, μέλη αυτοκρατορικών οικογενειών⁹⁰ και επαγγελματίες αθλητές από τη δυτική Μ. Ασία, τη Βιθυνία, τη Φρυγία, τη Λυδία, την Καρία, την Κιλικία, τη Συρία, και την Αίγυπτο⁹¹. Μετά δε το διάταγμα του Καρακάλλα, το 212 μ.Χ., που προέβλεπε συμμετοχή όλων των ελευθέρων υπηκόων του ανατολικού μέρους της αυτοκρατορίας, ξεκίνησε η διεθνοποίηση του αθλητισμού⁹². Οι αθλητές, αν παρέβαιναν τους βασικούς κανόνες, αποκλείονταν από τη συμμετοχή στους αγώνες⁹³, και, εκτός από την υποχρέωσή τους να πληρώνουν *Ζάνες*⁹⁴, σε περίπτωση που επιχειρούσαν να νικήσουν με απάτη, τους προειδοποιούσαν για την τιμωρία τα μαρμάρινα αγάλματα της Νέμεσης και της Τύχης, στις δύο πλευρές της εισόδου του Σταδίου⁹⁵.

Στα κτήρια εντός Άλτεως σημειώθηκαν ανακαινίσεις, επισκευές και κάποιες αλλαγές αποκλειστικά εσωτερικές⁹⁶, με εξαίρεση μία νέα κατασκευή, το Νυμφαίο⁹⁷, χάρη στο οποίο υδροδοτήθηκε συστηματικά το ιερό. Αντιθέτως, οι προϋπάρχουσες δομές εκτός Άλτεως, είτε επεκτάθηκαν είτε ανακαινίστηκαν⁹⁸, το Στάδιο διευρύνθηκε άλλες δύο φορές (Στάδιο IV και V)⁹⁹ και κατασκευάστηκαν καταλύματα για τους επισκέπτες¹⁰⁰. Συγκεκριμένα, ένα κτήριο στα βόρεια του Πρυτανείου λειτουργούσε ως περίπτερο τροφίμων και λουτρό, το Λεωνίδαίο μεγεθύνθηκε και ανακατασκευάστηκε τουλάχιστον δύο φορές¹⁰¹, ανεγέρθηκαν ξενώνες στα δυτικά του εργαστηρίου του Φειδία¹⁰² και το εσωτερικό του μετατράπηκε σε *Πάνθεον*, καθώς τοποθετήθηκε βωμός, όπου γίνονταν θυσίες σε όλους τους θεούς¹⁰³. Στην ανατολική πλευρά της περιοχής ανάμεσα στο Γυμνάσιο και στον λόφο του Κρονίου, ανασκάφηκαν ρωμαϊκά ερείπια ενός μόνιμου κτηριακού συγκροτήματος, που έχει προσδιοριστεί ως καπηλείον. Στο συγκρότημα κυριαρχεί ένα περιστύλιο 19X19 μ.¹⁰⁴, ενώ στο περιστύλιο αίθριο υπήρχε μία δεξαμενή και γύρω του μία σειρά από δωμάτια και αίθουσες, καθώς και ένα λουτρό με τρεις θερμαινόμενες αίθουσες¹⁰⁵. Το καπηλείον καταστράφηκε από σεισμό τον 3ο αι. μ.Χ.¹⁰⁶, αλλά επαναχρησιμοποιήθηκε από τους Χριστιανούς, όπως θα αναφέρουμε στη συνέχεια. Επιφανείς επισκέπτες

⁸⁹ Κατά την κλασική εποχή συμμετείχαν μόνο οι ελεύθεροι Έλληνες από την Πελοπόννησο και την Μεγάλη Ελλάδα, ενώ στα ελληνιστικά χρόνια όλοι οι ελεύθεροι Έλληνες πολίτες, βλ. Παλαιολόγου 1982α, 110.

⁹⁰ Νίκησαν ο Τιβέριος ο Α΄ και ο Γερμανικός, βλ. Zoumbaki 2001, 168-169.- Scanlon 2002, 53.

⁹¹ Scanlon 2002, Appendix 2.1.

⁹² Παπαθανασόπουλος 2015⁶, 82.

⁹³ Για τους κανόνες, βλ. Πανσ. 5.21.12-15.- Παλαιολόγου 1982 α, 110.- Παλαιολόγου 1982β, 123.

⁹⁴ Βλ. Πανσ. 5.21.12-14., 5.21.15, 18.-Kyle 2014², 318.

⁹⁵ Kyle 2014², 318.

⁹⁶ Για το Πελόπειο, βλ. Πανσ. 5.17.1-4 και Ekroth 2012, 113-114.- Για το Ηραίο, βλ. Πανσ. 5.8.5., 16.1., 17.1-5., 20.1., 6.19.8.,12.- Price 1985², 179. - Zoumbaki 2001, 151.- Eck 2003, 50.- Ginsburg 2005, 82 υποσημ.118.- Αραπογιάννη 2008, 185.- Bol 2008 α, 347.- Bol 2008 β, 151-152.- Palagia 2010, 437.- La Rocca 2011, 195.- Trimble 2011, 26, 363-364.- Χατζή 2012, 404.- Για το Πρυτανείο, βλ. Πανσ. 5.15.8, 10-12 και Miller 1978, 86 -91.

⁹⁷ Ο Πανσανίας δεν αναφέρει την ύπαρξη του Νυμφαίου, βλ. Hitzl, Kropp 2013, 84. Για την αποκατάστασή του από την Bol, βλ. Αριστοδήμου 2008, 38-41.

⁹⁸ Για τον Θεηκολεώνα, βλ. Fuchs 1977, 115.- Για το Βουλευτήριο, βλ. Winter 2006, 141.

⁹⁹ Scanlon 2002, 47, 54.

¹⁰⁰ Παλαιολόγου 1982 α, 108.- Finley, Pleket 2005², 54.

¹⁰¹ Βλ. αναλυτικά Laurence 2012, 121-126.

¹⁰² Fuchs 1977, 107.

¹⁰³ Πανσ. 5.15.1.

¹⁰⁴ Haseley 2006, 1526.- Laurence 2012, 126-127.

¹⁰⁵ Η ιδιόρρυθμη σύνθεση του κτηρίου από κίονες και παραστάδες οδήγησε τον Sinn στη σκέψη ότι θα μπορούσε να είναι μέρος του καταλύματος που είχε στήσει ο Νέρων κάπου μέσα στον ιερό χώρο, βλ. Sinn 1991, 370.

¹⁰⁶ Haseley 2006, 1525-1526.

στεγάζονταν και στην έπαυλη του Νέρωνος¹⁰⁷ νοτιοανατολικά της *Άλτεως*¹⁰⁸. Μεγάλα τμήματα του συγκροτήματος καταστράφηκαν στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. και αντικαταστάθηκαν από τις «Ανατολικές Θέρμες». Στα τέλη του ίδιου αιώνα, υψώθηκαν ακριβώς νότια του Λεωνιδαίου οι «Θέρμες του Λεωνιδαίου» (εικ. 1)¹⁰⁹. Η εγκατάσταση έχει προσδιοριστεί από τον Farrigton ως αθλητική, ενώ από τον U. Sinn ως καπηλείον¹¹⁰. Το συγκρότημα, που αποτελείτο από μία σειρά τεσσάρων δωμάτων, αποθηκευτικούς και βοηθητικούς χώρους, και διέθετε επτά παράθυρα στη νότια πλευρά που επέτρεπαν τον ηλιακό φωτισμό και τη θέρμανση των αιθουσών, καθώς και σύστημα θέρμανσης προηγμένης τεχνολογίας στη δεύτερη αίθουσα (εικ. 2)¹¹¹, ήταν ιδανικό προς χρήση από τους Χριστιανούς. Η μελέτη των χώρων του Νοτιοδυτικού Κτηρίου¹¹², νοτίως του Λεωνιδαίου, και η αποκάλυψη μίας χάλκινης πλάκας με τα ονόματα των αθλητών σε αποχέτευσή του, υποδεικνύουν, σύμφωνα με τον U. Sinn, ότι η κατασκευή αποτελούσε μόνιμη έδρα μίας αθλητικής ένωσης, προοριζόμενη για προπόνηση¹¹³. Τέλος, περιμετρικά πάντα του ιερού, από τον 1ο έως τον 4ο αι. μ.Χ., οικοδομήθηκαν και Θέρμες (*Thermae*)¹¹⁴. Συγκεκριμένα, οι «Θέρμες του Κλαδέου»¹¹⁵, πάνω στα ελληνικά λουτρά του 5ου αι. π.Χ., οι μεγάλες «Ανατολικές Θέρμες»¹¹⁶ και ένα άλλο λουτρικό συγκρότημα νοτιοδυτικά του ιερού¹¹⁷.

Στη μικρή οικοδομική δραστηριότητα που σημειώθηκε κατά τη διάρκεια του 3ου αι. μ.Χ.¹¹⁸, εντάσσεται σύμφωνα με παλαιότερες απόψεις, και μία άλλη κατασκευή. Οι Ηλείοι κατέστρεψαν το 267 μ.Χ. τους τοίχους του Πρυτανείου, του Πελοπίου, του Μητρώου, δύο «Θησαυρών», του Βουλευτηρίου, και του Λεωνιδαίου και οικοδόμησαν με το υλικό τους ένα παχύ τραπεζιόσχημο τείχος (εικ. 3) γύρω από τον ναό του Διός¹¹⁹, προκειμένου να τον προστατεύσουν από επικείμενη εισβολή των Γερμανών Ερούλων. Την ερμηνεία αυτή κρίνει αβάσιμη ο U. Sinn, διότι δεν υπάρχει καμία αρχαιολογική ένδειξη για επιδρομή των Ερούλων στην Ολυμπία. Αντιθέτως, ένα νόμισμα το οποίο αποκάλυψε η ανασκαφική ομάδα του στο Πρυτανείο, χρονολογούμενο μεταξύ των ετών 280-282 μ.Χ., συνηγορεί προς τη σκέψη ότι οι βλάβες στα προαναφερθέντα κτήρια προξενήθηκαν από έναν σεισμό του 290 μ.Χ. Τότε, κάποια κτήρια επισκευάστηκαν¹²⁰, άλλα ανακαινίστηκαν ή υπέστησαν μετατροπές¹²¹ και υπήρξαν και μερικές νέες κατασκευές¹²². Έτσι, η αρχαιολογική υπόθεση στις μέρες μας είναι ότι οι Έρουλοι εισέβαλαν στις ελληνικές περιοχές από

¹⁰⁷ Αραπογιάννη 2008, 29.- Laurence 2012, 117-120.

¹⁰⁸ Ο Sinn είναι επιφυλακτικός ως προς την ταύτιση του συγκροτήματος, βλ. Sinn 1991, 370.

¹⁰⁹ Laurence 2012, 115-117.

¹¹⁰ Laurence 2012, 115.

¹¹¹ Ο θερμός αέρας διοχετευόταν από ένα κλειστό σύστημα κατακόρυφων σωληνώσεων θέρμανσης, που κτίστηκαν στο εσωτερικό των τοίχων του, βλ. Laurence 2005, 116-117.

¹¹² Βλ. Haseley 2006, 1517-1519.

¹¹³ Laurence 2012, 133.- Για τις αθλητικές ενώσεις στην αρχαιότητα, βλ. Παπαθανασόπουλος 2015⁶, 80-81.- Για τη διαφωνία σχετικά με την ύπαρξη μόνιμης αθλητικής ένωσης στο Νοτιοδυτικό Κτήριο, βλ. Remijsen 2015, 46-47.

¹¹⁴ Βικάτου 2007, 29-30.- Laurence 2012, 119.

¹¹⁵ Βλ. αναλυτικά Laurence 2012, 112-115.- Πρβλ. και Haseley 2006, 15-23.

¹¹⁶ Laurence 2012, 118-119.

¹¹⁷ Η σωζόμενη τοιχοδομία ανακαινίστηκε επί Διοκλητιανού, βλ. Laurence 2012, 119.

¹¹⁸ Sinn 2001, 367.

¹¹⁹ Για σχετική βιβλιογραφία, βλ. Remijsen 2015, 38, υποσημ. 18.

¹²⁰ Επισκευάστηκαν ο Θεηκολεών, το εργαστήριο του Φειδία, η ανατολική στοά του Γυμνασίου και ο ναός του Διός, βλ. Sinn 2001, 367.- Laurence 2012, 83.

¹²¹ Μετατράπηκαν οι Νότιες Θέρμες και η Παλαιίστρα, βλ. Sinn 2001, 367.- Laurence 2012, 83.

¹²² Πρόκειται για ένα λουτρό στα νότια του Λεωνιδαίου και ένα μικρό ωδείο δυτικά των Ανατολικών Θερμών, βλ. Sinn 2001, 367.- Laurence 2012, 83.

τον Βορρά, προκαλώντας τρομερές καταστροφές στην Αττική και την Πελοπόννησο¹²³, πλην της Ολυμπίας¹²⁴. Όσον αφορά στο οχυρωματικό τείχος, ο αρχαιολόγος το χρονολογεί στο δεύτερο μισό του 5ου αι. μ.Χ., περί το 470 μ.Χ., για προστασία από τους Βανδάλους (εικ. 4)¹²⁵. Νεότερες έρευνες δείχνουν ότι στο έργο ενσωματώθηκαν τμήματα του πτερού του ναού του Διός και το τοποθετούν στο πρώτο μισό του 6ου αι. μ.Χ., πιθανολογώντας ότι αποτέλεσε τη βάση μίας μικρής τοπικής φρουράς, που επέβλεπε τα δυτικά όρια της Ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας¹²⁶.

Σε γενικές γραμμές, πάντως, το αρχαίο ιερό βρέθηκε τον 3ο αι. μ.Χ. στη φάση της μεγαλύτερης έκτασης και λειτουργίας του (εικ. 5).

Α΄. 2. Η Πρωτοβυζαντινή Ολυμπία

Από τις αρχές του 4ου αι. μ.Χ., μέσα στον ελληνορρωμαϊκό οικουμενισμό της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, συντελέστηκε βαθμιαία μετάβαση από τη Ρωμαϊκή εποχή στην Ύστερη Αρχαιότητα. Καθοριστικές για την τύχη του αρχαίου ιερού της Ολυμπίας υπήρξαν οι αποφάσεις των αυτοκρατόρων. Η Ολυμπία κατοικήθηκε σε απροσδιόριστη περίοδο από Χριστιανούς και ενώ παλαιότερες θεωρίες έκαναν λόγο για «πτώση» της μετά το 392 μ.Χ.¹²⁷, αποδεικνύεται πλέον ότι επιβίωσε και κατά τη διάρκεια των Πρωτοβυζαντινών χρόνων. Τις πρώτες δε δεκαετίες του 7ου αι. μ.Χ., Σλάβοι εγκαταστάθηκαν στις όχθες του Κλαδέου¹²⁸. Σταδιακά τα κτίσματα καλύφθηκαν από φυσικές καταστροφές και ο χώρος λησμονήθηκε. Φαίνεται να κατοικήθηκε πάλι τον 14ο αι. μ.Χ., καθώς ένα μικρό χωριό που κτίστηκε τότε λεγόταν Σέρβια ή Σερβιανά. Ωστόσο, ερημώθηκε εκ νέου κατά τα τελευταία έτη της Τουρκοκρατίας και η κοιλάδα εμφανίζεται το 1516 με το όνομα “Andilalo” σε ενετικό χάρτη του Battista Palnese, που δημοσιεύθηκε για πρώτη το 1880 από τον Κωνσταντίνο Σάθα (εικ. 6)¹²⁹.

Α΄. 2. 1. Τα δεδομένα της ανασκαφικής έρευνας

Ήδη από τον 17ο έως και τον 19ο αι. Ευρωπαίοι ερευνητές της αρχαιότητας, λόγιοι και αρχαιογνώστες περιηγητές της Δύσης, συχνά ως απεσταλμένοι συλλόγων ή εταιρειών αρχαιοδιφών, επιδόθηκαν σε προανασκαφικό στάδιο στην αναζήτηση του χαμένου ιερού της Ολυμπίας, έχοντας ως οδηγό τους κατά κύριο λόγο τις περιγραφές του Πausανία¹³⁰. Ο πρώτος Ευρωπαίος που πρότεινε ανασκαφική εξερεύνηση της περιοχής ήταν ο Γάλλος μοναχός του τάγματος του Αγίου Βενεδίκτου, ο Bernard de Montfaucon και ακολούθησε ο Γερμανός Johann Joachim Winckelmann, θεμελιωτής

¹²³ Ηλιόπουλος 2006 α, 149-160.

¹²⁴ Ηλιόπουλος 2006 β, 156-165.

¹²⁵ Το προτείχισμα κατεδαφίστηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, για να έρθουν στο φως τα αρχαία γλυπτά και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, βλ. Sinn 1991, 368.- Sinn 2001, 367-368.

¹²⁶ Martin 1996, 127-134.

¹²⁷ Sinn 2002 α, 60-61.

¹²⁸ Αναγνωστάκης, Πούλου 1997, 309.

¹²⁹ Papachristou 2011, 175 υποσημ. 2.

¹³⁰ Βλ. αναλυτικά Πατεράκη 2012, 201-214.

της επιστήμης της Αρχαιολογίας και της Ιστορίας της Τέχνης. Τελικά, την Αρχαία Ολυμπία αναγνώρισε ως θέση ο Βρετανός αρχαιολόγος και θεολόγος Richard Chandler το 1766. Έκτοτε, αξιόλογες προσωπικότητες επισκέπτονταν το μέρος (Louis François Sebastien Fauvel, François Charles Hugues Laurent Rouqueville, William Martin Leake, Edward A. Dodwell, Sir William Gell, Charles Robert Cockerell, John Spencer-Stanhope) και δημοσίευαν ταξιδιωτικές αναφορές ή τοπογραφικά σχέδια. Χάρη σε αυτούς, πείσθηκε η τότε επιστημονική κοινότητα να διενεργήσει ανασκαφικές δραστηριότητες.

Η πρώτη προσπάθεια ανασκαφής έγινε το 1829 από τη γαλλική *Expedition scientifique de Morée*¹³¹, που στον ενάμιση μήνα της διάρκειάς της έφερε στο φως τον ναό του Διός και τμήματα των μετοπών του, καθώς και μία Παλαιοχριστιανική βασιλική. Κατά τη διάρκεια της πρώτης συστηματικής ανασκαφής, από το 1875 έως και το 1881, το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας αποκάλυψε το κεντρικό μέρος του ιερού και πάρα πολλά σημαντικά ευρήματα. Με την ολοκλήρωση της δεύτερης ανασκαφικής περιόδου, από το 1908 έως το 1929, αποδείχθηκε ότι η Ολυμπία ήταν λατρευτικός χώρος ήδη από τους Μυκηναϊκούς χρόνους. Κατά την τρίτη περίοδο των ανασκαφών, από το 1952 έως το 1966, ανασκάφηκε το εργαστήριο του Φειδία, το Λεωνοδαίο, το βόρειο τείχος του Σταδίου και η νοτιοανατολική περιοχή του ιερού. Τις δύο επόμενες δεκαετίες, μεταξύ των ετών 1966 έως 1984, ο Mallwitz δημοσίευσε μνημεία και ευρήματα από το Στάδιο και το Πρυτανείο. Από το 1987, την ανασκαφική έρευνα έχει αναλάβει ο U. Sinn. Η ομάδα του, ενώ αρχικά ενδιαφερόταν για την εξέλιξη του ιερού επί Ρωμαιοκρατίας, μελετώντας κατά κύριο λόγο τα οικοδομήματα της φάσης αυτής στα βόρεια του Πρυτανείου και στα νότια του Λεωνοδαίου, έχει πλέον επεκταθεί στους τομείς της Ύστερης Αρχαιότητας και των Πρωτοβυζαντινών χρόνων.

Τόσο από τις παλαιές όσο και από τις σύγχρονες έρευνες προέκυψαν και μελετήθηκαν στοιχεία, τα οποία, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, την αρχιτεκτονική και την τυπολογία τους, αποδόθηκαν στον Πρωτοβυζαντινό οικισμό της Ολυμπίας: η Παλαιοχριστιανική βασιλική, οικίες και τάφοι¹³², φωτιστικά σκεύη – απαραίτητα για την εκκλησιαστική ζωή–, ληνοί, κλίβανοι κεραμικής και υαλουργίας, μήτρες πήλινων λύχνων, ντόπια και εισηγμένα κεραμικά αγγεία, χάλκινα αγγεία, «θησαυροί» και μεμονωμένα χάλκινα νομίσματα, γεωργικά και άλλα μέταλλινα εργαλεία¹³³, ορισμένα με σαφή χριστιανικά σύμβολα. Τα περισσότερα ευρήματα ανήκουν στον 6ο αι. μ.Χ., όπως για παράδειγμα μία χάλκινη ράβδος διακοσμημένη με σταυρό και πτηνό¹³⁴ ή μία σφραγίδα άρτου με την ευχή Η ΕΥΛΟΓΙΑ ΕΦ ΗΜΑΣ¹³⁵ και ένα *μαρτζοβάρβουλον*, χρονολογούμενο από τον 6ο έως τις αρχές του 7ου αι. μ.Χ.¹³⁶

Αρχαιολογικά δεδομένα προέκυψαν και για την κατοίκηση της περιοχής από ειδωλολάτρες Σλάβους, κατά τη διάρκεια του 7ου αι. μ.Χ. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε νεκροταφείο τους στον ίδιο χώρο, σε χρήση κατά τους Μυκηναϊκούς και Ρωμαϊκούς χρόνους, όπως και κατά την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας¹³⁷. Το νεκροταφείο αυτό αποκαλύφθηκε το 1959, κατά τη διάρκεια των ερευνών στον χώρο

¹³¹ Για ενημερωτικό και φωτογραφικό υλικό των ανασκαφών, βλ. Papachristou 2011, 172-186.

¹³² Γιαλούρης 1965, 209.

¹³³ Völling 2002, 195-196.

¹³⁴ Μουρτζίνη 2012, 101.

¹³⁵ Sinn 2002 β, 191.- Μουρτζίνη 2012, 101.

¹³⁶ Το *μαρτζοβάρβουλον* αποτελούσε τμήμα εξαρτύσεως όπλου βυζαντινού στρατιώτη (μικρό ακόντιο ρίψης), βλ. Αναγνωστάκης, Πούλου 1997, 263, υποσημ. 92.- Μουτζάλη 2000, 71, υποσημ. 19.

¹³⁷ Μουτζάλη 2000, 66.

οικοδόμησης του Νέου Μουσείου της Ολυμπίας και απέναντι από την ανατολική αυλή του, σε φρέαρ του Κλαδέου, στο πίσω μέρος του σιδηροδρομικού σταθμού της Ολυμπίας¹³⁸. Οι τάφοι περιείχαν τεφροδόχα αγγεία, στοιχείο που βεβαιώνει τη συνήθεια των ειδωλολατρών Σλάβων να καίνε τους νεκρούς τους. Παράλληλα, βρέθηκαν και σλαβικά αγγεία.

Επιπλέον, ο χώρος της Ολυμπίας έχει μελετηθεί πολύ για το φαινόμενο των προσχώσεων. Γεωλογικές έρευνες έδειξαν με τη βοήθεια της αρχαιολογικής μαρτυρίας ότι κατά καιρούς είχαν καταβληθεί προσπάθειες να προστατευτεί το ιερό τόσο από συχνές πλημμύρες (εικ. 7) και σεισμούς όσο και από εχθρούς. Από το 1300 έως το 400 π.Χ., βρισκόταν σε χρήση το τείχος του Κλαδέου, μήκους 800 μ., με διεύθυνση Βορρά - Νότου, σε παράλληλη σχεδόν διάταξη προς τη δυτική πλευρά του αρχαιολογικού χώρου, από την άνω πλευρά του Γυμνασίου στα βόρεια, έως σχεδόν το σημείο της συμβολής του Κλαδέου με τον Αλφειό στα νότια, προκειμένου να μετατοπιστεί η κοίτη του ποταμού. Το τείχος υπέστη σοβαρή καταστροφή κατά τη διάρκεια της δεύτερης πλημμυρικής περιόδου, από τον 2ο έως τον 4ο αι. μ.Χ., γι' αυτό και επιδιορθώθηκε και ανυψώθηκε με προσθήκη ρωμαϊκής τοιχοποιίας, το ανατολικό σκέλος της οποίας σώζεται μέχρι σήμερα (εικ. 8)¹³⁹. Επίσης, όπως έχουμε προαναφέρει, είχε κτιστεί τείχος για προστασία από τους Βανδάλους. Ο ρυθμός, πάντως, της επίχωσης αυξανόταν προοδευτικά και μετά το 700 μ.Χ., εποχή που συμπίπτει με την έλευση των Σλάβων στην περιοχή. Οι ειδικοί χρονολόγησαν μετά από ανακατασκευές και υπερκατασκευές στα αρχαία οικοδομήματα το κύριο προσχωματικό στρώμα που κάλυψε το ιερό και τα οικοδομήματα μετά τον 7ο και 8ο αι. μ.Χ., ενώ τα αποθετικά στρώματα του Κλαδέου συνεχίστηκαν έως και τον 14ο αι. μ.Χ.¹⁴⁰

Α΄. 2. 2. Οι αποφάσεις των Βυζαντινών αυτοκρατόρων για την τύχη του ιερού και των Ολυμπιακών Αγώνων – Συνύπαρξη εθνικών-Χριστιανών

Η μετάβαση από τη μία θρησκεία στην άλλη στον ιερό χώρο της Ολυμπίας συντελέστηκε βαθμιαία και ειρηνικά, καθώς η παλαιά θρησκεία εξακολουθούσε να έχει ρίζες στην περιοχή. Ως πρώτα γεγονότα-σταθμοί που οδήγησαν στη σταδιακή εξαφάνιση της εθνικής θρησκείας, ήταν η κατάπαυση των διωγμών των Χριστιανών από τον Δέκιο και τον Βαλέριο το 260 μ.Χ., και από τον Διοκλητιανό και τον Γαλέριο τα 311 μ.Χ.¹⁴¹ Ακολούθησε η αναγνώριση του Χριστιανισμού ως θρησκείας και η ανεξιθρησκία με το *Εδικτον* των Μεδιολάνων, το 313 μ.Χ. Από τη στιγμή εκείνη επηρεάστηκε και η εξέλιξη στην Ολυμπία¹⁴². Συγκεκριμένα, επί Μεγάλου Κωνσταντίνου, ο χώρος δεν υπέστη συστηματική καταστροφή, απλώς παραμελήθηκε. Πρέπει, όμως, να δέχθηκε πιέσεις από τον Κωνσταντίο, όταν το 341 μ.Χ. απαγόρευσε επισήμως τις δημόσιες θυσίες και το 346 μ.Χ. διέταξε να φράσσονται οι είσοδοι των ειδωλολατρικών ναών και να απογυμνώνονται από τα αγάλματα. Ο Ιουλιανός, στα μέσα του 4ου αι. μ.Χ., αντέστρεψε την αντιειδωλολατρική στάση του προκατόχου του, εφόσον το διάταγμα του 362 μ.Χ. αποκατέστησε τη λατρεία των αρχαίων

¹³⁸ Βλ. Γιαλούρης 1961/2 α, 107.- Völling 2001 α, 310-316.

¹³⁹ Φουντούλης, Μαρτιολάκος, Μαυρούλης, Λαδάς 2008, 810-817.- Remijsen 2015, 430.

¹⁴⁰ Φουντούλης, Μαρτιολάκος, Μαυρούλης, Λαδάς 2008, 815.

¹⁴¹ Για τη βαθμιαία μετάβαση από τον Παγανισμό στον Χριστιανισμό, βλ. Μουτζάλη 1993, 26.

¹⁴² Για την πολιτική των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, βλ. αναλυτικά Ηλιόπουλος 2011, 32-50.

θεών¹⁴³, ενώ παράλληλα απάλλαξε τους κατοίκους της Ηλείας από τους φόρους για την τέλεση των Ισθμίων, με την αιτιολογία ότι διοργάνωναν τους δικούς τους πανελλήνιους αγώνες¹⁴⁴. Μολονότι δε ο Ιοβιανός ήταν ακραίος, οι Βάλης και Βαλεντινιανός ουδέτεροι¹⁴⁵, και ο Γρατιανός αντιειδωλολάτρης¹⁴⁶, φαίνεται ότι η στάση τους δεν επηρέασε σημαντικά την Ολυμπία. Διαφορετικά δεν θα κήρυττε ο Θεοδόσιος Α' παράνομη την ειδωλολατρία, με διάταγμα του 392 μ.Χ., το οποίο απαγόρευε την είσοδο στους αρχαίους ναούς¹⁴⁷, ούτε θα απαιτούσε το επόμενο έτος την κατάργηση των θυσιών κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών Αγώνων. Όσπου το 426 μ.Χ., ο Θεοδόσιος Β' διέταξε την πυρπόληση του ναού του Διός¹⁴⁸ και με νέο του διάταγμα, του 435 μ.Χ., διεκόπη οριστικά η τέλεση των Πανελλήνιων Αγώνων, απαγορεύτηκαν οι θυσίες, καταστράφηκαν οι εθνικοί ναοί και εξαγνίστηκαν από τους τοπικούς άρχοντες με το σύμβολο του σταυρού¹⁴⁹.

Παρά τις προηγούμενες αυτοκρατορικές αποφάσεις, οι εναπομείναντες ειδωλολάτρες εξακολουθούσαν να επισκέπτονται την Ολυμπία, τόσο πριν όσο και μετά την κατοίκησή της από Χριστιανούς. Και εάν αυτό δεν είναι αληθές, δεν θα συνέβαιναν τα εξής:

Πρώτον, στα τέλη του 3ου με αρχές του 4ου αι. μ.Χ., μετά από σεισμό¹⁵⁰ αποκαταστάθηκε το λουτρικό συγκρότημα που αποτελούσε μέρος του Νοτιοδυτικού Κτηρίου και, όπως έχουμε προαναφέρει, έχει πλέον προσδιοριστεί από τον U. Sinn ως καπηλείον¹⁵¹ για τους επισκέπτες, όσο διάστημα το ιερό λειτουργούσε ως λατρευτικός χώρος.

Δεύτερον, στα μέσα του 4ου αι. μ.Χ., χρηματοδότησαν το ιερό μετά από πλημμύρα του Κλαδέου, ο Ρόδιος Κοκκήιος Τιμάσαρχος¹⁵², και ένας πλούσιος τοποτηρητής¹⁵³.

Τρίτον, ο Θεοδόσιος ο Β' μείωσε στο ένα τρίτο τη φορολογία για τους Ηλείους¹⁵⁴, διότι παρότι η Ολυμπία δεν δοκίμασε την καταστροφική μανία των Βησιγόθων τον 4ο αι. μ.Χ.¹⁵⁵, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν επηρεάστηκε η οικονομία της από τα γενικότερα οικονομικά προβλήματα που προκάλεσε ο Αλάρικος στην Πελοπόννησο.

Τέταρτον, μία επιγραφή, μεταξύ του 3ου και 5ου αι. μ.Χ., φέρει επίγραμμα ότι οι Φιγαλείς έστησαν τον ανδριάντα του Πολυχάρμου, ανθυπάτου της επαρχίας της Αχαΐας, κοντά στο άγαλμα του Διός¹⁵⁶. Μπορούμε να φανταστούμε ότι ο ανδριάντας

¹⁴³ Για την πολιτική του Ιουλιανού, βλ. Kaldellis 2008, 143-166.- Ανάστος 2015⁶, 100.

¹⁴⁴ Λαμπροπούλου 1991, 284-285, υποσημ. 14. Προφανώς ο αυτοκράτορας, βλέποντας ότι χανόταν ο παλιός κόσμος της αρχαίας θρησκείας, προσπάθησε να τον επαναφέρει, επισκευάζοντας ναούς που είχαν εγκαταλειφθεί και δίνοντας αποζημιώσεις για τις προσόδους τους, που είχαν δημευθεί από τον Κωνσταντίνο και τον Κωνσταντίνο κ.ά., βλ. αναλυτικά Chuvin 2003, 58.

¹⁴⁵ Chuvin 2003, 65.

¹⁴⁶ Chuvin 2003, 71-73.

¹⁴⁷ Αναστασιάδη 1994, 31-50.- Μεταλληνός 2004, 284.

¹⁴⁸ Stoneman 1996, 28-29.

¹⁴⁹ Λαμπροπούλου 1991, 286.

¹⁵⁰ Laurence 2012, 115-117.

¹⁵¹ Sinn 2002α, 61.

¹⁵² Laurence 2012, 91.

¹⁵³ Remijsen 2015, 430.

¹⁵⁴ Χρυσός 1982, 190-191.

¹⁵⁵ Βλ. Θέμελης 2002, 42.- Για την αναίρεση της υπόθεσης του Hertzberg ότι ο Αλάρικος κατέστρεψε την Ολυμπία, βλ. Χρυσός 1982, 186, υποσημ.3.

¹⁵⁶ Λαμπροπούλου 1991, 291.

στήθηκε μαζί με τα παλαιά αγάλματα που είχαν μεταφερθεί μέσα στο τείχος οχύρωσης και σχημάτιζαν ένα μουσείο αρχαίων έργων τέχνης¹⁵⁷.

Πέμπτον, το λατρευτικό άγαλμα του Διός μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη, ως μέρος της ιδιωτικής συλλογής του παλατιού του κρατικού αξιωματούχου Λαύσου, μόλις στις αρχές του 5ου αι. μ.Χ.¹⁵⁸

Όταν, μετά την προτροπή του Λέοντος Α' για ανοικοδόμηση χριστιανικών εκκλησιών στη θέση των ειδωλολατρικών ναών, οι Χριστιανοί δεν κατέστρεψαν τον ναό του Διός στην Ολυμπία, αλλά μετασκεύασαν σε εκκλησία το εργαστήριο του Φειδία, άρχισε η μεταβολή του αρχαίου κόσμου στο ιερό, χωρίς όμως να παρουσιαστεί σκληρή αντεθνική συμπεριφορά. Όσπου, αργότερα, η λατρεία αναφερόταν πλέον αποκλειστικά στον Χριστό.

Όσον αφορά στους Ολυμπιακούς Αγώνες, παλαιότερα θεωρούσαν ότι τερματίστηκαν το 277 μ.Χ., με βάση τον τελευταίο κατάλογο νικητών (264^η Ολυμπ.)¹⁵⁹. Είχαν όμως αγνοηθεί κάποιες πηγές, οι οποίες ανέφεραν το 369 μ.Χ. (287^η Ολυμπ.) ως Ολυμπιονίκες τον Φιλούμενο από τη Φιλαδέλφεια της Μικράς Ασίας και τον Αρμένιο πρίγκηπα Varzdat, διότι αφενός η νίκη τους χρονολογούνταν έναν αιώνα σχεδόν μετά τη λίστα, αφετέρου δεν ήταν Έλληνες και οι υπάρχουσες επιγραφές Ολυμπιονικών και θρησκευτικού προσωπικού ήταν λιγοστές κατά το διάστημα αυτό. Έτσι, η προσθήκη των ονομάτων τους εντάχθηκε στο πλαίσιο της πρόθεσής τους να συνδεθούν με το κλασικό παρελθόν¹⁶⁰. Ωστόσο, η πρόσφατη (1994) ανακάλυψη χάλκινης πλάκας στο Νοτιοδυτικό Κτήριο, αναιρεί την προηγούμενη θέση. Πάνω στην πλάκα αναγράφονται τα ονόματα είκοσι αθλητών, που έλαβαν μέρος στους αγώνες από τον 1ο έως τον 4ο αι. μ.Χ., η πατρίδα τους, το είδος του αγωνίσματος, και η χρονολογία της νίκης τους (εικ. 12 α, β). Η τελευταία καταχώριση σε αυτόν τον κατάλογο αφορά κάποιον Ζώπυρο από την Αθήνα, ο οποίος το 385 μ.Χ. νίκησε στο παγκράτιο των νέων. Κατά συνέπεια, οι αγώνες συνεχίζονταν τουλάχιστον έως το 385 μ.Χ.¹⁶¹ Πρόσφατα, μάλιστα, ο U. Sinn υποστήριξε την ιδέα του Thomas Völling ότι οι Ολυμπιακοί Αγώνες συνεχίστηκαν στον χριστιανικό οικισμό και μετά τη βασιλεία του Θεοδοσίου Β', με βάση τρία επιχειρήματα: ότι στο Στάδιο δεν οικοδομήθηκαν χριστιανικές οικίες έως και τον προχωρημένο 6ο αι. μ.Χ., στο ανώτερο στρώμα του Σταδίου υπήρχαν νομίσματα και μικροαντικείμενα του 5ου αι. μ.Χ., και οι Ολυμπιακοί Αγώνες στην Αντιόχεια συνεχίστηκαν μέχρι το 520 μ.Χ., με άδεια των Ηλείων¹⁶². Άλλωστε, πλην της χρονογραφίας του Κεδρηνού του 11ου αι. μ.Χ.¹⁶³, καμία άλλη χριστιανική πηγή δεν σημειώνει κατάργηση των Ολυμπιακών Αγώνων από τον Θεοδόσιο, ίσως διότι απέφευγαν ακόμη και απλή αναφορά τους. Η Sofie Remijsen, όμως, δεν πείθεται από

¹⁵⁷ Deligiannakis 2013, 131.

¹⁵⁸ Βλ. Κεδρηνός, *Σύνοψις Ιστοριῶν* 1.564, "Ὅτι ἐν τοῖς Λαύσου ... ἴστατο δὲ καὶ ὁ Φειδίου ἐλεφάντινος Ζεύς, ὃν Περικλῆς ἀνέθηκεν εἰς νεῶν Ὀλυμπίων. Το ἄγαλμα καταστράφηκε από πυρκαγιά που εκδηλώθηκε στο παλάτι, το 474- 491, βλ. Stoneman 1996, 28-29.- Basset 2004, 98, 99, 114, 232, 238-239.

¹⁵⁹ Sinn 2002 β, 190.

¹⁶⁰ Remijsen 2015, 47, υποσημ. 45.- Παπαθανασόπουλος 2015⁶, 84.

¹⁶¹ Βλ. Laurence 2012, 83.

¹⁶² Sinn 2002 γ, 373.

¹⁶³ Βλ. Κεδρηνός, *Σύνοψις Ιστοριῶν*, 1.573 (CSHB): Ἐν τούτοις ἢ τε τῶν Ὀλυμπιάδων ἀπέσβη πανήγυρις, ἣτις κατὰ τετραετὴ χρόνον ἐπετελεῖτο. ἤρξατο δὲ ἡ τοιαύτη πανήγυρις ὅτε Μανασσῆς τῶν Ἰουδαίων ἐβασίλευσε, καὶ ἐφυλάττετο ἕως τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ τοῦ μεγάλου Θεοδοσίου. [= Εντωμεταξύ έπαυσε η Ολυμπιακή πανήγυρις, η οποία τελούνταν κάθε τέσσερα χρόνια. Αυτή η πανήγυρις είχε ξεκινήσει όταν βασιλιάς των Ιουδαίων ήταν ο Μαννασῆς, και διατηρήθηκε έως και τη βασιλεία του μεγάλου Θεοδοσίου].- Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι η λέξη ἀπέσβη, την οποία χρησιμοποιεί ο Κεδρηνός υποδεικνύει σταδιακή παύση της ειδωλολατρίας, βλ. Γιάτσης 1989, 456, υποσημ. 27.

την πρόταση αυτή. Εκτιμά ότι η έλλειψη οικιών στο Στάδιο ήταν εύλογη, εφόσον ο χώρος, ελλείπει λίθινων εδωλίων, δεν προσέφερε στους Χριστιανούς έτοιμο οικοδομικό υλικό και αποδίδει την ύπαρξη αντικειμένων και νομισμάτων στο τμήμα αυτό στη χρήση του από τους Χριστιανούς, είτε για πανηγύρεις είτε για γεωργικές καλλιέργειες¹⁶⁴. Έτσι, χρονολογεί τη λήξη των Ολυμπιακών Αγώνων μεταξύ του 410 και του 435 μ.Χ.¹⁶⁵

Α΄. 2. 3. Χριστιανικοί οικισμοί

Η απόφαση κάποιων Χριστιανών να εγκατασταθούν στην Ολυμπία, προέκυψε από τους εξής λόγους: πρώτον, η κοιλάδα βρισκόταν στις εκβολές του Κλαδέου ποταμού, δεδομένο που εξασφάλιζε ευνοϊκές προοπτικές για αγροτικές καλλιέργειες· δεύτερον, είχαν τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν τα υπάρχοντα κτίσματα στο ιερό ως δομικό υλικό· τρίτον, οι υδραυλικές εγκαταστάσεις των ρωμαϊκών θερμών προσφέρονταν για μία νέα χρήση· τέταρτον, μέσω του κοντινού λιμανιού της Φειάς¹⁶⁶, μπορούσαν να εισάγουν και να εξάγουν προϊόντα.

Ο Th. Völling, υπολογίζοντας την έκταση των διακοσίων περίπου διάσπαρτων τάφων σε ολόκληρη την περιοχή των ανασκαφών και λαμβάνοντας υπόψη του την κατοπινή συνήθεια των κατοίκων να ενταφιάζουν τους νεκρούς ακριβώς δίπλα στα σπίτια τους, προσδιόρισε την έκταση των οικιών του πρώτου οικισμού, κυρίως στην περιοχή βορειοδυτικά του Πρυτανείου και νοτιοδυτικά του Λεωνιδαίου (**εικ. 13**)¹⁶⁷. Μετά τον μεγάλο σεισμό του 551 μ.Χ., ο πληθυσμός δραστηριοποιήθηκε στα ανατολικά του ναού του Διός¹⁶⁸.

Α΄. 2. 3. 1. Οικιστική αρχιτεκτονική

Οι κάτοικοι του πρώτου χριστιανικού οικισμού έκτισαν τις οικίες τους με *spolia* από πολλά αρχαία κτήρια¹⁶⁹. Οι οικίες ήταν αραιά τοποθετημένες και ανεξάρτητες. Τα δωμάτια ήταν συνήθως μεγάλα, το καθένα με μία απλή εστία, ενσωματωμένους πίθους και υπερυψωμένο χώρο παρασκευής φαγητού. Χαρακτηριστική είναι μία μεγάλων διαστάσεων οικία, στο εσωτερικό της οποίας βρέθηκαν χειροκίνητες ζυγαριές και κοσμήματα, γι' αυτό και είναι γνωστή ως «Σπίτι του εμπόρου»¹⁷⁰. Επίσης, παρά το γεγονός ότι γενικά οι Χριστιανοί δεν αποδέχονταν τα έργα της γλυπτικής, καθώς θεωρούνταν στοιχεία δαιμονικά και ταυτίζονταν με την παλαιά θρησκεία, στην Ολυμπία (αλλά και σε άλλες πόλεις της ίδιας περιόδου) παρατηρείται το φαινόμενο να επαναχρησιμοποιούνται αρχαία αγάλματα για διακόσμηση¹⁷¹. Έτσι, απέναντι από το χριστιανικό οικιστικό σύνολο στην Ολυμπία, εντοπίστηκαν υποδοχές για την τοποθέτηση χάλκινων αγαλμάτων, χωρίς βάσεις,

¹⁶⁴ Remijsen 2015, 51.

¹⁶⁵ Remijsen 2015, 167.

¹⁶⁶ Βρισκόταν στον σημερινό κόλπο του Αγίου Ανδρέα, βλ. Γιαλούρης 1957, 34.

¹⁶⁷ Sinn 2002β, 192.

¹⁶⁸ Völling 2001 α, 303-323.

¹⁶⁹ Völling 2001α, 305.

¹⁷⁰ Μουτζάλη 1994, 271.

¹⁷¹ Βλ. αναλυτικά Bassett 2004.

απευθείας στο δάπεδο, μεταξύ των κίωνων της νότιας πλευράς του ναού του Διός¹⁷². Οι τοίχοι των οικιών κατέρρευσαν πιθανότατα από τον σεισμό του 551 μ.Χ.

Αμέσως μετά, οι Χριστιανοί μετακινήθηκαν στα ανατολικά του ναού του Διός (εικ. 13). Κατάλοιπα των οικιών αυτής της φάσης εντοπίστηκαν πάνω στην επίχωση, η οποία κάλυπτε τα αρχαία λείψανα στον χώρο ανάμεσα στο Στάδιο και στον ναό του Διός, αλλά αφαιρέθηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, για να αποκαλυφθούν τα αγάλματα και τα ανάγλυφα του ναού. Οι κατοικίες αυτές ήταν από πηλό και πέτρα, πυκνά διατεταγμένες, κατά μήκος στενών παρόδων. Αποτελούνταν από μικρά δωμάτια, ενσωματωμένους πίθους, υπερυψωμένους χώρους παρασκευής φαγητού και απλές εστίες. Πλην της πυκνής δόμησης, άλλη μία διαφορά τους από τα σπίτια της πρώτης φάσης είναι ότι μέρος των γλυπτών του αετώματος του ναού ενσωματώθηκε στη δομή τους και οι τοίχοι τους ήταν κατασκευασμένοι από σχεδόν ορθογώνια αρχιτεκτονικά μέλη παλαιότερων κτηρίων, τοποθετημένα κάθετα το ένα πάνω στο άλλο.

Εκτός της ανωτέρω ομάδας οικιών, προχείρως κτισμένοι τοίχοι χριστιανικών οικιών έχουν ανασκαφεί και στα δυτικά της Άλτεως, προς το μέρος της εισόδου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Ένα σχετικά καλά τεκμηριωμένο παράδειγμα είναι μία οικία (εικ. 14), η οποία βρέθηκε το 1941 στα δυτικά της βασιλικής και είναι γνωστή ως «Οικία της Ύστερης Αρχαιότητας» ("nachantikes Haus"). Από έναν υπαίθριο χώρο εισερχόταν κάποιος σε ένα μικρό πλευρικό δωμάτιο και από εκεί στην κυρίως οικία, η οποία χωριζόταν σε τρία άλλα δωμάτια διαφορετικής διάστασης¹⁷³. Στο δυτικότερο δωμάτιο εντοπίστηκαν ένας πάγκος εργασίας και ένα *σπαθίον*¹⁷⁴, στοιχεία που προσανατολίζουν στον χαρακτηρισμό του δωματίου ως κουζίνας. Μέσα στο *σπαθίον* ήταν κρυμμένος ένας «θησαυρός» του 2ου μισού του βου αι. μ.Χ., σχεδόν επτά κιλά χάλκινα και μπρούτζινα νομίσματα και πήλινα και χάλκινα αγγεία. Σε τοίχο της οικίας είχε χαραχθεί ένας ιχθύς (εικ. 15)¹⁷⁵. Ο ΙΧΘΥΣ, βάσει της ακροστιχίδας *Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτὴρ Σταυρὸς*, αποτελούσε το κρυπτογραφημένο σύμβολο του Χριστού, αλλά και της βάπτισης (συνδέεται με το δίχτυ και την άγκυρα), καθώς και της Θείας Ευχαριστίας (συνδέεται με τους άρτους)¹⁷⁶. Όλα τα προηγούμενα στοιχεία δηλώνουν έναν φτωχότερο οικισμό συγκριτικά με τον πρώτο, με αποτέλεσμα οι παλαιοί ανασκαφείς να τον ονομάζουν «Σλαβικές καλύβες»· ωστόσο, είναι πλέον σίγουρο ότι ανήκε προηγουμένως αποκλειστικά σε Χριστιανούς¹⁷⁷.

Α΄. 2. 3. 2. Λατρεία: τρίκλιτη βασιλική – τάφοι

Οι κάτοικοι του πρώτου χριστιανικού οικισμού στην Ολυμπία επέλεξαν για κέντρο λατρείας το σημείο όπου εντοπιζόταν το αρχαίο εργαστήριο του Φειδία, αργότερα μέρος συνάθροισης των ιερέων και μετέπειτα Ρωμαϊκό *Πάνθεον*¹⁷⁸. Θέμα διεξοδικών συζητήσεων είναι γιατί επιλέχθηκε το συγκεκριμένο οικοδόμημα αντί του ναού του Διός. Οι ερμηνείες ποικίλουν. Πρώτον, για καθαρά πρακτικούς λόγους: Το κτήριο διέθετε μεγάλες διαστάσεις (μήκος 32,18 μ. και πλάτος 14,50 μ.) και είσοδο

¹⁷² Sinn 2004, 230.- Ηλιόπουλος 2011, 86.

¹⁷³ Völling 2001α, 305-306.

¹⁷⁴ Κυλινδρικός αμφορέας με λαβές σε επίμηκες σχήμα, που μοιάζει με σπαθί, και περιείχε λάδι, βλ. Hayes 1997, 33-34.

¹⁷⁵ Sinn 2002β, 191.

¹⁷⁶ βλ. Kraus 1879, 241-253.

¹⁷⁷ Völling 2001α, 305.

¹⁷⁸ Πausανίας 5.15.1.

με πρόδομο και σηκό στα ανατολικά. Έτσι, προσφερόταν να μετασκευαστεί σε ξυλόστεγη, τρίκλιτη δρομική βασιλική, διαστάσεων 18,50×12,70 μ. (εικ. 16)¹⁷⁹. Δεύτερον, δεν αποκλείεται το εργαστήριο να σωζόταν σε καλύτερη κατάσταση από ό,τι ο ναός του Διός. Τρίτον, ο ναός του θεού δεν ανήκε στην ιδιοκτησία της Εκκλησίας. Στη σκέψη αυτή οδηγήθηκε ο Martin, διότι διαπίστωσε ότι στα βόρεια και νότια τμήματα του μικρού τείχους που κτίστηκε τον 6ο αι. μ.Χ. ενσωματώθηκαν τμήματα του περιστυλίου του ναού¹⁸⁰. Τέταρτον, σύμφωνα με εικασία του U. Sinn, οι Χριστιανοί οικοδόμησαν τη βασιλική κοντά στον ναό του Διός και όχι μέσα σε αυτόν, επειδή είχαν στόχο να καταφάνεται ο ανταγωνισμός της νέας θρησκείας με την παλαιά και η νίκη της¹⁸¹. Άλλωστε, το γεγονός ότι δεν χρησιμοποιήθηκαν *spolia* από τον ναό, αποδεικνύει ότι ο ναός στεκόταν ακόμη.

Το γενικό διάγραμμα της βασιλικής είναι το ακόλουθο: το κατώτερο τμήμα των σωζομένων εξωτερικών τοίχων του οικοδομήματος, ύψους μέχρι ένα μέτρο και πάχους 1.10 μ., είναι Κλασικών χρόνων, ενώ το ανώτερο είναι Ρωμαϊκών και Βυζαντινών χρόνων (εικ. 17). Οι Χριστιανοί αφαίρεσαν τους κίονες και τους μεσότοιχους του αρχαιοελληνικού οικοδομήματος και διατήρησαν μόνο τις οπτοπλίνθους των εξωτερικών τοίχων, μέχρι περίπου το ύψος της στέγης. Στην καινούργια τοιχοποιία χρησιμοποίησαν περίπου 136 τμήματα αρχιτεκτονικών μελών από τον «Θησαυρό» των Σικυωνίων, το Φιλιπείο και την Παλαιίστρα¹⁸². Πλην των αρχαίων παραθύρων, στους πλάγιους μακρούς τοίχους ανοίχθηκαν και νέα τοξωτά παράθυρα σε πιο χαμηλό ύψος και μεγεθύνθηκαν τα υπάρχοντα προς τα δυτικά, μεταβαλλόμενα σε θύρες (εικ. 18).

Στο μέσον της ανατολικής θύρας του κλασικού κτηρίου προστέθηκε μία ημικυλινδρική ανίδα, η οποία έχει κατεδαφιστεί εν μέρει, για να φαίνεται εύκολα η είσοδος του αρχαιοελληνικού κτηρίου. Η ανίδα, βάρους 2.60 μ. και με χορδή μήκους 4.50 μ., διέθετε ωραία τοιχοδομία, από πελεκητούς μεγάλους και μικρούς λίθους, μεταξύ των οποίων υπήρχαν σε οριζόντιες σειρές μία ή δύο σειρές οπτοπλίνθων. Στο ημικύκλιο της ανίδας ανοίχθηκε ένα τετράλοβο παράθυρο, σε ύψος 1.90 μ. από το δάπεδο¹⁸³.

Το ανατολικό τμήμα του δυτικού μέρους του κτηρίου διαμορφώθηκε ως νάρθηκας, πλάτους 12.06 μ. και μήκους 5.90 μ., αλλά δεν υπάρχει απόδειξη για ύπαρξη Βαπτιστηρίου¹⁸⁴. Ο νάρθηκας διακρινόταν μέσω κιονοστοιχίας από τέσσερις κίονες σε δύο ισοπλατή τμήματα, το δυτικότερο εκ των οποίων ήταν υπαίθριο. Στον κτισμένο με μεγάλους πελεκητούς λίθους ανατολικό τοίχο του ανατολικού τμήματος έφερε τρεις ορθογώνιες θύρες¹⁸⁵, μέσω των οποίων γινόταν η επικοινωνία με τα κλίτη του ναού. Η μεσαία θύρα έφερε ψηλότερα από το ευθύ υπέρθυρό της τόξο από οπτοπλίνθους¹⁸⁶. Το δυτικό τμήμα, ένα αίθριο μήκους 3.95 μ. και πλάτους 3.10 μ., έφερε νοτίως θύρα με άνοιγμα 2.20 μ., η οποία σχημάτιζε εξωτερικώς τετράπλευρο πρόπυλο, μήκους 3.95 μ. και πλάτους 4.39 μ.. Θύρα, πλάτους 1.08 μ., ανοιγόταν και στη βόρεια πλευρά, κοντά στον δυτικό τοίχο του νάρθηκα. Στο μέσον του μήκους του

¹⁷⁹ Σωτηρίου 1929, 173.

¹⁸⁰ Βλ. Martin 1996, 127-134. Η εκκλησία υποστηρίχθηκε εν μέρει από μακροχρόνιες μισθώσεις ίσως συνδεδεμένες με σχετικά υψηλή απόδοση της σοδειάς, στην προκειμένη περίπτωση από τα αμπέλια, βλ. Zoumbaki 2001, 55.- Völling 2001β, 33-36.- Schauer 2002 α, 209-210.

¹⁸¹ Sinn 2004, 227-232.

¹⁸² Ηλιόπουλος 2011, 73.

¹⁸³ Σωτηρίου 1929, 173.

¹⁸⁴ Bauer, Oepen, Papanastasis 2006, 63.

¹⁸⁵ Bauer, Oepen, Papanastasis 2006, 21.

¹⁸⁶ Βελισσαρίου 1980, 161.

τελευταίου υπήρχε επίμηκες έδρανο, που χρησίμευε ως κάθισμα¹⁸⁷. Το εναπομένον τμήμα του κτηρίου, στα δυτικά του νάρθηκα, διαιρέθηκε με εγκάρσιο τοίχο σε δύο ορθογώνια διαμερίσματα, το βόρειο και το νότιο, μήκους 4.66 και 6.98 μ. και πλάτους 4.32 μ. αντίστοιχα, τα οποία επικοινωνούσαν μόνο με τον αίθριο χώρο του νάρθηκα¹⁸⁸. Σε ένα από τα δωμάτια βρέθηκαν χριστιανικοί τάφοι, ίσως ιερών ή άλλων προσώπων, τα οποία συσχετιζόνταν με την εκκλησία¹⁸⁹.

Η είσοδος στον κυρίως ναό γινόταν από το δυτικό άκρο της θύρας στη νότια πλευρά του νάρθηκα (**εικ. 19 α, β**)¹⁹⁰. Ο ναός ήταν μήκους 18.50 μ. και πλάτους 12.70 μ. (χωρίς να συνυπολογίζεται η αψίδα) και διαιρείτο κατά πλάτος με δύο κιονοστοιχίες σε τρία παράλληλα κλίτη. Το μεσαίο κλίτος είχε πλάτος 5.30 μ., το βόρειο 2.74 μ. και το νότιο 2.72 μ.¹⁹¹. Κάθε κιονοστοιχία συγκροτείτο από πέντε αμφικίονες και δύο παραστάδες, συμφυείς προς τον ανατολικό και δυτικό τοίχο του κυρίως ναού. Οι αμφικίονες ήταν χαμηλοί και μεγάλου μήκους και έβαιναν σε στυλοβάτη, πλάτους 0.72 μ. και ύψους 0.85 μ.¹⁹². Ο Παναγιώτης Βελισσαρίου¹⁹³ χαρακτηρίζει ως μη απολύτως ορθή την ερμηνεία του Σωτηρίου ότι ο υπερβολικά ψηλός στυλοβάτης προσέδιδε ύψος στους χαμηλούς πεπλατυσμένους αμφικίονες¹⁹⁴. Η μεγάλη απόσταση των αμφικίωνων αποτελεί ένδειξη ότι συνδέονταν μεταξύ τους με τόξα και πιθανόν στήριζαν την αμφικλινή υψηλότερη ξύλινη στέγη του κεντρικού κλίτους¹⁹⁵. Κάποιοι μάλιστα αμφικίονες έφεραν απλουστευμένα βυζαντινά διακοσμητικά θέματα.

Μεταξύ του πρώτου ζεύγους των αμφικίωνων διασώζεται *in situ* το φράγμα του Πρεσβυτερίου (1.20 μ.), δηλαδή το μαρμάρινο διαχωριστικό στοιχείο ανάμεσα στο Ιερό Βήμα και τον κυρίως ναό (**εικ. 20, 21**). Η διάταξη των πεσσίσκων και των κίωνων ήταν συμμετρική ως προς τον κατακόρυφο άξονα του ναού, ενώ μορφολογικά το φράγμα ακολουθούσε τον τύπο της πυκνής διάταξης¹⁹⁶. Η απόληξη των πεσσίσκων είχε γεωμετρική μορφή, συγκεκριμένα ημιωοειδή¹⁹⁷. Τα χαμηλά μαρμάρινα διάτρητα θωράκια¹⁹⁸ κοσμούσαν με φολίδες, σύνηθες θέμα στα κιγκλιδώματα ελληνικών και ρωμαϊκών κτηρίων¹⁹⁹, τοποθετημένες σε επάλληλες ζώνες. Κεντρικό θέμα μίας ομάδας θωρακίων ήταν το σύνθετο Χρίσμα ·✱ (Χ και Ρ), ένα από τα μονογραφήματα του Χριστού, ενώ έξω από το Χρίσμα τα θωράκια κοσμούσαν με εφραπτόμενους κύκλους, σπείρες και φολίδες. Σε ένα θωράκιο υπήρχε σταυρός, περιβαλλόμενος από στέφανο δάφνης (στεφανοσταύριον)²⁰⁰, με πλούσιο φύλλωμα²⁰¹. Το φράγμα δεν διέθετε πλάγιες εισόδους, επειδή φρασσόταν στα πλάγια από τους ψηλούς στυλοβάτες των κιονοστοιχιών του ναού²⁰².

¹⁸⁷ Βελισσαρίου 1980, 161.

¹⁸⁸ Βελισσαρίου 1980, 161-162.

¹⁸⁹ Οι κατασκευές στο εσωτερικού του δυτικού τμήματος του ναού καταστράφηκαν, προκειμένου να ερευνηθεί η θεμελίωση του εργαστηρίου του Φειδία.

¹⁹⁰ Völling 2001α, 304.

¹⁹¹ Βελισσαρίου 1980, 161.

¹⁹² Ορλάνδος 1929, 11 υποσημ. 1.

¹⁹³ Βελισσαρίου 1980, 161.

¹⁹⁴ Σωτηρίου 1929, 173.

¹⁹⁵ Βελισσαρίου 1980, 161.

¹⁹⁶ Στουφή-Πουλημένου 1992, 125.

¹⁹⁷ Στουφή-Πουλημένου 1992, 151.

¹⁹⁸ Στουφή-Πουλημένου 1992, 165-166.

¹⁹⁹ Γούναρης 2000², 92.

²⁰⁰ Γούναρης 2000², 93.

²⁰¹ Στουφή-Πουλημένου 1992, 172.

²⁰² Στουφή-Πουλημένου 1992, 109.

Η είσοδος στο Ιερό Βήμα γινόταν από τη μεσαία θύρα του φράγματος και τονιζόταν με την τοποθέτηση υψηλότερων κίωνων, ύψους 1.95 μ., στη θέση των πεσσίσκων, οι οποίοι έφεραν τόξο με ευθεία την άνω απόληξή του²⁰³. Το τύμπανο του τόξου, σύμφωνα με την αναπαράστασή του από τον Αναστάσιο Ορλάνδο²⁰⁴, κοσμούσαν περιμετρικά από κυμάτια και στο μέσον του υπήρχε ένας μικρός ανάγλυφος σταυρός²⁰⁵, περιβαλλόμενος από στέφανο δάφνης, με πλούσιο φύλλωμα²⁰⁶.

Τμήμα της Αγίας Τράπεζας και του Κιβωρίου το οποίο την επιστέγαζε, δεν βρισκόταν στον χώρο του Ιερού Βήματος προ της αψίδας, αλλά εντός της²⁰⁷.

Στο ημικύκλιο της αψίδας διασώζονται ίχνη του ημικυκλικού συνθρόνου, με δύο μαρμάρινες μεγάλες βαθμίδες και κτιστή βάση. Δύο κτιστά βάθρα, εκατέρωθεν των άκρων του συνθρόνου, εκτείνονταν προς το φράγμα του Πρεσβυτερίου²⁰⁸. Μέρος του κλήρου καθόταν λογικά και σε αυτά, εντός της αψίδας, εκατέρωθεν της καθέδρας του επισκόπου²⁰⁹.

Στα αριστερά του κεντρικού κλίτους, πλησίον του δευτέρου κίονος, σώζεται σε κακή κατάσταση ένας επιμήκης λίθινος άμβων (εικ. 22). Η κατασκευή αποτελείται από ένα βαθμιδωτό τμήμα προς τα δυτικά, με τις βαθμίδες να καταλήγουν στο ανώτατο σημείο διατήρησης του συνόλου και μία πλάκα ως πλατύσκαλο. Στα ανατολικά υπάρχει κυλινδρικός λίθος πάνω σε βάση, δημιουργώντας τη μορφή βαθμίδας αντίστοιχης με εκείνη στα δυτικά. Οι διαστάσεις του συνόλου είναι 4×1,1×1,7 μ.²¹⁰. Το πιθανότερο είναι ότι προστέθηκε μεταγενέστερα, διότι η κατασκευή του είναι κτιστή και ευτελής, αποτελούμενη από μεγάλους λίθους²¹¹.

Το δάπεδο της εκκλησίας ήταν πολύ υψηλότερο από το σημείο στο οποίο έχει προχωρήσει η ανασκαφή εντός αυτής και αποτελείτο από μαρμάρινες πλάκες. Το χριστιανικό δάπεδο, πάνω από το αρχαίο, αποτελείτο εν μέρει από λίθους του Φιλιπείου, της στοάς της Ηχούς και του Νυμφαίου, συγκεκριμένα από το πρόσθιο μέρος του βάθρου της Φαυστίνας της Πρεσβύτερης, με επιγραφή *Φαυστεϊναν, αυτοκράτορος Αντωνίου Εύσεβοῦς γυναῖκα, Ἡρώδης*. Κατά την επανάχρηση του συγκεκριμένου λίθου, οι Χριστιανοί χάραξαν σταυρό στην κάτω αριστερή γωνία της επιγραφής.

Μεταξύ των μαρμάρινων πλακών του δαπέδου, οι οποίες αφαιρέθηκαν κατά την ανασκαφή για να μελετηθεί το παλαιότερο δάπεδο του εργαστηρίου, βρέθηκαν κοντά στον νότιο εσωτερικό τοίχο δύο μεγάλες αναθηματικές επιγραφές, οι οποίες πληροφορούν για τα επαγγέλματα της εποχής (εικ. 23). Η μία έχει χαραχθεί σε πλάκα σχήματος ορθογώνιου παραλληλόγραμμου από πάριο μάρμαρο του στυλοβάτη του Φιλιπείου και είναι σπασμένη σε τρία τεμάχια. Το κείμενο σημειώνει κάποιον Κυριακό ως *ἀναγνώστη καὶ ἐμφυτευτὴ τῆς κτήσεως*, ο οποίος *ἐκαλλιέργησεν τὴν στρῶσιν*. Ο *ἀναγνώστης* ήταν επάγγελμα, αντίστοιχο του σημερινού ψάλτη, αλλά με μεγαλύτερη τιμή²¹². Ο *ἐμφυτευτής* ήταν ενοικιαστής μίας μεγάλης αγροτικής έκτασης, προς καλλιέργεια και μπορούσε να είναι ακόμη και ένας κληρικός, διότι τα έσοδα της εκκλησίας—τουλάχιστον τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες— δεν επαρκούσαν για τη

²⁰³ Ορλάνδος 1929, 526 εικ. 491.- Στουφή-Πουλημένου 1992, 101.- Γούναρης 2000², 93.

²⁰⁴ Στουφή-Πουλημένου 1992, 137.

²⁰⁵ Στουφή-Πουλημένου 1992, 162.

²⁰⁶ Στουφή-Πουλημένου 1992, 172.

²⁰⁷ Στουφή-Πουλημένου 1992, 111.

²⁰⁸ Σωτηρίου 1929, 173.

²⁰⁹ Σωτηρίου 1929, 228.

²¹⁰ Bauer, Oepen, Papanastasis 2006, 25.

²¹¹ Σωτηρίου 1929, 173.

²¹² Βελισσαρίου 1980, 163.

συντήρηση των λειτουργιών της²¹³. Στη δεύτερη επιγραφή μνημονεύεται κάποιος Ανδρέας, και αυτός *ἀναγνώστης*, αλλά και *μαρμαράριος*²¹⁴, δηλαδή ειδικευμένος τεχνίτης, ο οποίος κατασκεύασε το δάπεδο. Το σχήμα των γραμμάτων των επιγραφών είναι του 5ου - 6ου αι. μ.Χ. Ο Π. Βελισσαρίου, συνδυάζοντας τα ανωτέρω δεδομένα με τη διάταξη του Θεοδοσίου Β΄ για καταστροφή και εξαγνισμό των εθνικών ναών και τη μαρτυρία για εμπρησμό του ναού του Διός, περιόρισε τα όρια μετασκευής του εργαστηρίου του Φειδία σε χριστιανικό ναό μεταξύ των ετών 435 και 451 μ.Χ., προκρίνοντας το έτος 435 μ.Χ., λίγο πριν την ανέγερση του βυζαντινού τείχους²¹⁵. Ο Th. Völling υποστήριξε ότι η εκκλησία κατασκευάστηκε στα μέσα ή στο δεύτερο μισό του 5ου αι. μ.Χ.²¹⁶ Πράγματι, σε νεότερη μελέτη του Franz Alto Bauer ο ναός χρονολογείται το νωρίτερο στα μέσα του 5ου αι. μ.Χ.²¹⁷ Μάλιστα, αναιρεί την υπόθεση ότι, εφόσον δεν υπάρχει Βαπτιστήριο, ο ναός ήταν έδρα επισκόπου, διότι το βάπτισμα μπορεί να γινόταν και σε κινητή εγκατάσταση²¹⁸. Έχει υποστηριχθεί επίσης και η άποψη ότι, δεδομένης της θέσης της εκκλησίας κοντά στον Κλαδέο, είναι δυνατό το βάπτισμα να λάμβανε χώρα στον ποταμό²¹⁹. Κατ' επέκταση, η Βασιλική της Ολυμπίας ήταν τοπικό κατασκευαστικό έργο, όπως υποδεικνύουν και οι μαρμαρίνες επιγραφές, και εξυπηρετούσε μόνο τους ντόπιους κατοίκους²²⁰. Ο σεισμός όμως του 551 μ.Χ., της προξένησε ζημιές, με αποτέλεσμα, σύμφωνα με τον F.A. Bauer, οι κάτοικοι του δεύτερου οικισμού να την επισκευάσουν σε μικρότερη κλίμακα, περιορίζοντάς την στον ανατολικό κεντρικό κυρίως ναό και στον χώρο που διαχωριζόταν με το φράγμα του Πρεσβυτερίου²²¹.

Όσον αφορά στους τάφους, οι κύριοι τύποι είναι οι κεραμοσκεπείς²²² και οι κιβωτιόσχημοι²²³ από λίθινες πλάκες. Οι πρώτοι ανακαλύφθηκαν στον χώρο του νέου Μουσείου της Ολυμπίας και ανήκουν σε κατοίκους του πρώτου οικισμού (**εικ. 24**)²²⁴, ενώ οι δεύτεροι στον χώρο της Στοάς της Ηχούς και χρονολογούνται από τον ανασκαφέα W. Koenigs στον 7ο αι. μ.Χ.²²⁵ Έχουν όμως βρεθεί και απλά ορύγματα, ένας κτιστός τάφος²²⁶, και μία πιθοειδής ταφή. Στους κεραμοσκεπείς τάφους υπήρχε ένας μόνο νεκρός, στους πέτρινους έως και εννέα²²⁷. Μόνο σε πέντε ταφές η κεφαλή των νεκρών ήταν τοποθετημένη στα νότια και κοιτούσε προς τον Βορρά, ενώ σε όλες τις άλλες η κεφαλή βρισκόταν στη Δύση, με προσανατολισμό προς την Ανατολή. Τέλος, το κέντρο του κλιβάνου από το τοπικό εργαστήριο παραγωγής αγγείων έχει καταστραφεί από έναν χριστιανικό τάφο (**εικ. 30**)²²⁸. Στο βόρειο τμήμα του κλιβάνου, βρίσκεται ένας άλλος τάφος από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες (**εικ. 30**).

²¹³ Βελισσαρίου 1980, 164.

²¹⁴ βλ. Zoumbaki 2001, 207.

²¹⁵ Βελισσαρίου 1980, 166

²¹⁶ Völling 2001α, 304.

²¹⁷ Bauer, Oepen, Papanastasis 2006, 33-35.

²¹⁸ Bauer, Oepen, Papanastasis 2006, 63.

²¹⁹ Sweetman 2015, 305.

²²⁰ Bauer, Oepen, Papanastasis 2006, 63.

²²¹ Bauer, Oepen, Papanastasis 2006, 33-35.

²²² Βλ. Γιαλούρης 1965, 209.

²²³ Γενικά για τους κιβωτιόσχημους τάφους, στον πυθμένα των οποίων τοποθετούνταν πλάκες, βλ. Γούναρης 2000², 32.

²²⁴ Völling 2001 α, 308.

²²⁵ Αναγνωστάκης, Πούλου 1997, 263, υποσημ. 91 (W. Koenigs, «Die Echohalle», *Olympische Forschungen* 14, 1984, 9, 11).

²²⁶ Γούναρης 2000², 31.

²²⁷ Völling 2001 α, 307.

²²⁸ Schauer 2002α, 208.- Schauer 2010, 29.

Στους περισσότερους νεκρούς είχε αφιερωθεί μόνο ένα κτερίσμα²²⁹, για παράδειγμα ένδυμα ή κόσμημα, ενώ σε εξήντα πέτρινους τάφους του δεύτερου οικισμού έχουν βρεθεί αρκετά προσωπικά αντικείμενα, όπως ενώτια, δαχτυλίδια, ψέλλια, περιδέραια, καρφίτσες, και σταυροί. Σε έναν μόνο μαρμάρινο τάφο υπήρχαν δύο μικρές ασημένιες καρφίτσες, δύο ασημένια ενώτια και ένα χάλκινο ψέλλιο. Κεραμικά και γυάλινα αγγεία, νομίσματα ή κώδωνες βρέθηκαν μόνο σε δεκατρείς τάφους και χάντρες σε τρεις²³⁰. Όλα τα κεραμικά κτερίσματα ήταν κατασκευασμένα από τοπικό τροχό. Η συνήθεια να συνοδεύουν τον νεκρό υλικά αγαθά είναι βέβαια πολύ παλαιά, αλλά πλέον δεν τον συνοδεύαν συγκεκριμένα αγγεία για χρήση στη μετά θάνατον ζωή. Δεν αποκλείεται να ερμηνευθεί η συνήθεια αυτή ως μία χριστιανική ιεροτελεστία, η οποία συμβολίζει την εκκλησία ή το αγιασμένο νερό και το λάδι και ίσως έχει και αποτροπαϊκή σημασία²³¹.

Α'. 2. 3. 3. Οικονομική δραστηριότητα

Σχετικά με την οικονομική ζωή των δύο οικισμών και τη δραστηριοποίησή τους έως τουλάχιστον τον 7ο αι. μ.Χ., έχουν πολλαπλασιαστεί οι γνώσεις μετά το σημαντικό έργο της ομάδας του U. Sinn. Τα αρχαιολογικά δεδομένα αποδεικνύουν ότι η πρώτη χριστιανική κοινότητα στην Ολυμπία επιδόθηκε κυρίως σε αγροτικές εργασίες, όπως η αμπελοκαλλιέργεια για παραγωγή κρασιού και η καλλιέργεια δημητριακών. Ωστόσο, υπήρξε δραστήρια και σε άλλους τομείς, όπως η κεραμική, εργαστήρια διαφόρων ειδών, εμπόριο εισαγωγικό και εξαγωγικό, μαρμαροποιία. Η ύπαρξη νομισμάτων συνδέεται με τη παραγωγή ποσότητας κρασιού και σταριού, την ανάπτυξη εμπορίου και με την εξυπηρέτηση των αναγκών του κράτους, όπως την πληρωμή του στρατού και των δημοσίων λειτουργιών²³², οπότε μπορούμε να μιλάμε για μία αυτάρκη και εύρωστη κοινότητα. Οι μεγαλογαιοκτήμονες εξασφάλιζαν οικονομικά οφέλη από την ενοικίαση των κτημάτων, στοιχείο που τους επέτρεπε την αποθησαύριση. Κοντά σε αυτούς ζούσαν φτωχοί γεωργοί και κληρικοί, οι οποίοι ενοικίαζαν ξένες αγροτικές εκτάσεις και ασκούσαν για βιοπορισμό το επάγγελμα του *έμφυτευτή τής κήσεως*, αλλά και άλλοι τεχνίτες και επαγγελματίες.

Οι κάτοικοι του δεύτερου οικισμού ήταν σχεδόν αποκλειστικά αγρότες και κατά συνέπεια φτωχότεροι²³³, γεγονός που οφείλεται κυρίως στον καταποντισμό του λιμανιού της Φειάς. Όσον αφορά στην αποταμίευση των νομισμάτων τους, η Βάσω Πέννα την απέδωσε στη συντηρητική νοοτροπία της τοπικής κοινωνίας, χωρίς, ωστόσο, να αποκλείσει την πιθανότητα πληθωρισμού και υποτίμησης των χάλκινων υποδιαίρέσεων, στοιχεία που οδήγησαν σε απόσυρση των νομισμάτων στο δεύτερο μισό του 6ου αι. μ.Χ.²³⁴

²²⁹ Völling 2001 α, 308.

²³⁰ Völling 2001 α, 308.

²³¹ Πετρίδης 2013, 83.

²³² Γερολυμάτου 2002, 348.

²³³ Martin 1996, 127-134.

²³⁴ Πέννα 2002, 235.

α. Αγροτικές δραστηριότητες

Οι Χριστιανοί της Ολυμπίας υπήρξαν αμπελοκαλλιεργητές και παρήγαγαν οίνο. Έχουν βρεθεί δεκαοκτώ ληνοί²³⁵, οι δεκαέξι διάσπαρτα, σε πρωτοβυζαντινές οικίες ανατολικά του ναού του Διός, στον οπισθόδομο του Ηραίου και αλλού²³⁶, ενώ οι άλλοι δύο σε συγκεκριμένα μέρη, όπου υπήρχε εγκατάσταση οινοπαραγωγής. Ο ένας ληνός αποκαλύφθηκε στο ανατολικό τμήμα του ρωμαϊκού Περιστευλίου, στα βόρεια του Πρυτανείου. Ένα καλά ψημένο πιθοειδές πήλινο αγγείο, μέσα στο οποίο μαζευόταν ο χυμός σταφυλιού, ήταν εντοιχισμένο στον πυθμένα της δεξαμενής. Η χρονολόγησή του δηλώνει ότι ο ληνός ήταν σε χρήση τον 5ο αι. μ.Χ. Άλλα θραύσματα αγγείων και λυχνάρια από το εσωτερικό της δεξαμενής παραπέμπουν στη χρήση του ληνού έως και τον ύστερο 6ο αι. μ.Χ., δηλαδή τα τελευταία χρόνια του δεύτερου οικισμού²³⁷. Ο άλλος ληνός, του 5ου αι. μ.Χ., εντοπίστηκε στην πρώτη από τις τέσσερις μικρές αίθουσες του λουτρού, δίπλα στο Λεωνίδαίο (εικ. 25 α, β). Ο αμπελουργός φαίνεται ότι δεν μετέβαλε την προηγούμενη ρωμαϊκή διαρρύθμιση, διότι το κτήριο, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, διέθετε εξαιρετικό σύστημα ύδρευσης²³⁸.

Ένας διπλός πέλεκυς, τέσσερα υνία αρότρων, δύο σταυρωτά κλαδευτήρια του 5ου-6ου αι. μ.Χ. κοντά σε τάφους, πολλά σιδερένια εργαλεία, μεταξύ των οποίων μία αξίνα, δύο φτυάρια, τέσσερα σταυρωτά κλαδευτήρια και τουλάχιστον πέντε κυρτά μαχαίρια, προερχόμενα από «θησαυρό» στην «Οικία της Ύστερης Αρχαιότητας» του δεύτερου μισού του 6ου αι. μ.Χ. (εικ. 95)²³⁹ μαρτυρούν άλλες αγροτικές εργασίες, όπως καλλιέργεια δημητριακών και κηπευτικών ειδών.

β. Βιοτεχνικά εργαστήρια κεραμικών, κεραμίδων, πήλινων πλίνθων, λύχνων, γυάλινων αντικειμένων

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών της ομάδας του U. Sinn αποκαλύφθηκαν εγκαταστάσεις τοπικού εργαστηρίου κεραμικής του 5ου αι. μ.Χ. (εικ. 28 α). Αναλυτικότερα, ένας μικρός κεραμικός απιόσχημος κλίβανος (εικ. 29)²⁴⁰ βρέθηκε στο πρώην *tepidarium* του ρωμαϊκού Περιστευλίου και τρεις συνδεδεμένες αβαθείς δεξαμενές στα βόρεια του κτηρίου, περιβαλλόμενες από ανοικτό αγωγό νερού. Ακριβή στοιχεία για τη χρονολογία εγκατάστασης του κεραμικού εργαστηρίου δεν υπήρχαν, διότι τα τοιχώματα των δεξαμενών περιείχαν ελάχιστα όστρακα. Αντιθέτως, πολλά άλλα στοιχεία επέτρεψαν να εξαχθούν συμπεράσματα για το είδος και τη μορφή της παραγωγής. Οπωσδήποτε, πάντως, η εγκατάσταση εργαστηρίου σε αυτή τη θέση προϋποθέτει την προηγούμενη διακοπή της λειτουργίας του ιερού. Η ανατολική πτέρυγα του Ρωμαϊκού κτηρίου μαζί με τις Θέρμες από τη μέση αυτοκρατορική εποχή συνέχιζε να χρησιμοποιείται στον 5ο αι. μ.Χ., αλλά για άλλο σκοπό. Από τον κλίβανο σώθηκε ένα μεγάλο τμήμα του θαλάμου καύσης με την σωζόμενη οπή για το σκάλισμα της φωτιάς, το κέντρο του, όμως, όπως προαναφέραμε, είχε καταστραφεί από έναν χριστιανικό τάφο (εικ. 30).

²³⁵ Sinn 2001, 28.

²³⁶ Schauer 1971, 373.

²³⁷ Schauer 2002α, 209-210.

²³⁸ Völling 2001β, 35-36.- Laurence 2012, 116.

²³⁹ Αβραμέα 1983, 67.

²⁴⁰ Schauer 2002α, 208.- Schauer 2010, 29.

Γύρω από τον κλίβανο εντοπίστηκαν διασκορπισμένα και αναμεμειγμένα όστρακα από ελαττωματικά αγγεία και θραύσματα αγγείων ντόπιας παραγωγής. Τα αγγεία και τα θραύσματα αγγείων έδειξαν διάφορα ελαττώματα, π.χ. πηλό που έχει κολλήσει στην επιφάνεια, μεγάλες χρωματικές διαφορές στο ίδιο αγγείο, εφύαλωση τμημάτων της επιφάνειας και παραμόρφωση ορισμένων αγγείων, λόγω της υπερβολικά υψηλής θερμοκρασίας στον κλίβανο. Μετά την αποκατάστασή τους, βεβαιώθηκε η Christa Schauer, που ερευνά το υλικό, ότι προήλθαν από μία τελευταία αποτυχημένη παραγωγή του κεραμικού εργαστηρίου, λίγο πριν εγκαταλειφθεί²⁴¹.

Με κριτήριο αυτά τα ελαττωματικά αγγεία, το εργαστήριο παρήγε τα εξής σχήματα αγγείων: ψηλά μόνωτα αμφοροειδή αγγεία αποθήκευσης ή και εμπορίου υγρών, πιθανώς κρασιού (εικ. 28 β), οινοχόες με σφαιρικό σώμα (εικ. 28 γ), μαγειρικά σκεύη (εικ. 28 δ), ποικιλία ρηχών πινακίων και πίθων (εικ. 28 γ), δακτυλιόσχημα στηρίγματα αγγείων, τα υποστατά (εικ. 28 ε), καλάθους και λεκάνες²⁴². Επίσης, σώζονται θραύσματα από αμφορείς. Ο πηλός των χρηστικών αγγείων είναι ανοιχτόχρωμος και η επεξεργασία του σε γενικές γραμμές καλή, χωρίς πολλές προσμίξεις. Στην εξωτερική επιφάνεια φέρουν κατά τόπους κόκκινο ή καστανό επίχρισμα ή και γραμμική διακόσμηση από πλατιές πινελιές. Οι χύτρες επίσης, όταν βέβαια πετύχαινε το ψήσιμο, θα πρέπει να ήταν καλής ποιότητας.

Η Chr Schauer συναρμολόγησε τα μόνωτα αμφοροειδή αγγεία με τη βοήθεια της συντηρήτριας κεραμικών της Γερμανικής Ανασκαφής στην Ολυμπία, Παναγιώτας Παπαηλίου, και συνόψισε τα χαρακτηριστικά τους ως εξής: Έχουν μακρύ κωνικό λαιμό, με μικρή διάμετρο, μακρόστενο σώμα και στενό πόδι με ομφαλό. Το χείλος έχει διάφορα σχήματα, ενώ η λαβή αρχίζει κανονικά από τον λαιμό και καταλήγει ψηλά στον ώμο. Η επιφάνειά τους είναι μερικώς επιχρισμένη²⁴³.

Οι οινοχόες έχουν σφαιρικό σώμα και ομφαλό στη βάση, μερικό επίχρισμα και πλατιές πινελιές. Οι χύτρες έχουν γωνιάδες τοίχωμα και κωνικό ώμο με πυκνές οριζόντιες αυλακώσεις. Εξαιτίας της παραμόρφωσής τους, είναι σίγουρο ότι ανήκουν στην παραγωγή του ντόπιου εργαστηρίου και ότι η αποτυχία της όπτησης οφείλεται στην υπερβολική θερμοκρασία στον κλίβανο. Οι χύτρες είναι απομιμήσεις εισαγόμενων χυτρών του ίδιου τύπου, αλλά άγνωστης προέλευσης. Όμως, επειδή ο πηλός στις εισαγόμενες χύτρες που έχουν βρεθεί, περιέχει πολλή μίκκα, ίσως μπορούν να αποδοθούν σε εργαστήριο της Ανατολικής Μεσογείου²⁴⁴.

Τα ευρεθέντα δακτυλιόσχημα στηρίγματα, γνωστά ήδη από την αρχαϊκή εποχή και συνδεδεμένα συχνά με εργαστήρια αγγειοπλαστικής, έχουν ψηθεί άνισα και μάλλον ο κεραμέας τα είχε τοποθετήσει μέσα στον κλίβανο στην τελευταία αποτυχημένη προσπάθεια ψησίματος που επιχείρησε²⁴⁵.

Προϊόντα παραγωγής του τοπικού εργαστηρίου είναι και πήλινοι κλειστοί κάλαθοι μεγάλης χωρητικότητας, με γραπτές ακτινωτές γραμμές στο χείλος, οι οποίοι βρέθηκαν στην περιοχή ανατολικά του περιστυλίου και στην επίχωση των πρώην Θερμών²⁴⁶.

Στην επίχωση των Θερμών βρέθηκαν και θραύσματα από εισαγόμενα αγγεία, όπως αμφορέων, ενός πινακίου Late Roman C/Phocaeen Red Slip (K 4695) με εμπιέστη διακόσμηση αποτελούμενη από σταυρό και τα γράμματα Α και Ω²⁴⁷.

²⁴¹ Schauer 2002α, 211.

²⁴² Schauer 2010, 29.

²⁴³ Schauer 2002α, 211 και υποσημ. 14.

²⁴⁴ Schauer 2002α, 212.

²⁴⁵ Schauer 2002α, 213.

²⁴⁶ Schauer 2002α, 214.

²⁴⁷ Schauer 2002α, 214.

Τέλος, δύο δείγματα στηριγμάτων, προερχόμενα από την περιοχή των δεξαμενών, αλλά άλλου τύπου, εφόσον τοποθετούνταν οριζόντια μέσα στον κλίβανο, αφήνουν ανοικτή την υπόθεση να υπήρχε και άλλος κλίβανος κοντά στο περιστύλιο, ο οποίος παρήγε κεραμίδες ή ίσως πήλινες πλίνθους δαπέδου²⁴⁸.

Κεραμικά εργαστήρια λειτουργούσαν στην Ολυμπία και την περίοδο του δευτέρου χριστιανικού οικισμού. Σε παλαιότερες ανασκαφές και κυρίως στην ανασκαφή του Ρωμαϊκού Περιστευλίου αποκαλύφθηκαν λύχνοι βορειοανατολικά του ληνού. Με βάση τη χρονολόγηση πήλινων μητρών λύχνων, η Schauer εκτιμά ότι λειτουργούσε εργαστήριο λυχναριών, πιθανότατα βόρεια του Πρυτανείου²⁴⁹, κατά τη διάρκεια της τελευταίας φάσης του οικισμού· όμως δεν έχει εντοπισθεί έως τώρα. Η ερευνήτρια μελέτησε τρεις μήτρες για το άνω μισό των λύχνων και ένα μικρό κομμάτι μίας τέταρτης (εικ. 26 α)²⁵⁰. Το χρώμα του πηλού τους ποικίλει από ανοικτό μπεζ έως καστανέρυθρο. Ο μαλακός πηλός τους υποδηλώνει τοπική προέλευση. Τα χαρακτηριστικά του τύπου των λύχνων στους οποίους ανήκουν αυτές οι μήτρες, είναι η κυκλική περιφέρεια, η οποία περικλείει και την οπή για το φυτίλι, και η λαβή σε σχήμα κώνου. Η διακόσμηση στη μία μήτρα είναι εσώγλυφη στον πηλό, σε τετράγωνο σχήμα ή σε σχήμα φύλλου κισσού, ενώ οι άλλες μήτρες είναι διακοσμημένες με εγχάρακτη διακόσμηση από καμπύλες γραμμές και στιγμές. Έχει βρεθεί, επίσης, μαζί με τις προηγούμενες μήτρες, σχεδόν ακέραιο ένα λυχνάρι του ίδιου τύπου, αλλά τα χαρακτηριστικά του είναι ασαφή και η διακόσμησή του πολύ φθαρμένη (εικ. 26 β), και άλλα θραύσματα από λύχνους του ίδιου τύπου. Χαρακτηριστικό είναι και το μοναδικό στην Ολυμπία λυχνάρι με επιγραφή ΦΩΣΧΡΙΣΤΟΥ και στη βάση τα γράμματα Α και Ω²⁵¹. Έχουν αποκαλυφθεί και λίγοι εισηγμένοι λύχνοι από ρόδινο έως πορτοκαλί πηλό, που φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση αφρικανικού χριστιανικού τύπου και με στοιχεία από σφραγίδες σε πιάτα African Red Slip²⁵².

Εκτός από τις προαναφερθείσες μήτρες, έχουν βρεθεί και άλλες στην νοτιοανατολική περιοχή της Ολυμπίας. Μία άλλη μήτρα παρουσιάζει στον δίσκο ένα χριστόγραμμα και διακόσμηση του ώμου με αφρικανικά μοτίβα, ενώ μία τρίτη, που βρέθηκε στο Λεωνίδαίο είναι αφρικανικού τύπου με εγχάρακτη διακόσμηση. Τελικά, βρέθηκε σε απορρίμματα του πρώιμου 4ου αι. μ.Χ. και ένα τμήμα από το κάτω μέρος μίας μήτρας, το οποίο αποτελεί έως τώρα το πιο παλιό εύρημα-μάρτυρα της

²⁴⁸ Schauer 2002α, 214.

²⁴⁹ Schauer 1971, 374. - Schauer 2010, 32-34.

²⁵⁰ Βλ. αναλυτικά, Schauer 1971, 374-377.

²⁵¹ Schauer 2002α, 215.

²⁵² Η αφρικανικού τύπου ερυθροβαφής κεραμική, African Red Slip Ware (ARSW), γνωστή και ως κεραμική Late Roman A and B, terra sigillata chiara και terra sigillata africana, βλ. Hayes 1972, 13 και Baklouti et al 2014, , κατασκευαζόταν σε ρωμαϊκά κέντρα της Βόρειας Αφρικής, από τον 1ο έως τον 7ο αι. μ.Χ., βλ. Fermo et al 2008, 151. Τα περισσότερα εργαστήρια αγγειοπλαστικής είναι γνωστά από την σημερινή Τυνησία, βλ. Mackensen, Schneider 2002. Απομιμήσεις ARSW παράγονταν σε πολλά εργαστήρια αγγειοπλαστικής και στη Νότια Ιταλία, μεταξύ του τέλους του 4ου και των αρχών του 6ου αι. μ.Χ., βλ. Arthur 2008, 162. Τα χρώματα της επιφάνειας των αγγείων, ανάλογα με τον τρόπο όπτησης που χρησιμοποιείται, κυμαίνονται από κίτρινο έως πορτοκαλί, καφέ, κόκκινο, καφέ, ελαφρώς ροδόχρουν, ή μωβ. Η καστανόχρωμη και η ροδόχροη ποικιλία φαίνεται να είναι οι πιο κοινές, βλ. Hayes 1972, 372. Τα διακοσμητικά στοιχεία είναι συνήθως περιορισμένα, κυρίως εγχάρακτα ή σφραγισμένα, μερικές φορές ανάγλυφα. Τα περισσότερα αγγεία, ωστόσο, ήταν διακοσμημένα με απλές αυλακώσεις ή δεν είχαν καθόλου διακόσμηση. Τα σχέδια σφραγίδων περιλάμβαναν γεωμετρικά σχέδια, ανθρώπινες μορφές, ζώα, βοτανικές εικόνες και σταυρο-μονογράμματα. Μερικές φορές σφραγισμένες διακοσμήσεις μπορούν να βρεθούν στη βάση των πιάτων. Τα εγκάρσια μονογράμματα φαίνεται να είναι μια δημοφιλής επιλογή σφραγίδας, αν και χρησιμοποιούνται και άλλα σχέδια, βλ. Hayes 1972, 14.

ύπαρξης εργαστηρίου λύχνων στην Ολυμπία. Η υπόθεση της Schauer είναι ότι το εργαστήριο αυτό παρήγε λύχνους μόνο για τοπική χρήση²⁵³.

Ένας κλίβανος υαλουργίας βρέθηκε στη νοτιοδυτική αίθουσα του λουτρού δίπλα στο Λεωνίδαίο. Ο αδημοσίευτος κλίβανος χρονολογείται πιθανώς στη ρωμαϊκή εποχή. Αν ληφθούν όμως υπόψη οι γυάλινοι λύχνοι του 4ου - 5ου αι. μ.Χ. που ήλθαν στο φως, κάποιοι με κωνικό σχήμα, άλλοι χαμηλοί κυπελλοειδείς, με κυρτή βάση, άλλοι με τρεις λαβές από τις οποίες μπορούσαν να αναρτηθούν και οι περισσότεροι κιονωτοί κάλυκες, δεν αποκλείεται τα παραπάνω ευρήματα (εικ. 27) να αποτελούν απορρίμματα εργαστηρίου υαλουργίας στην Ολυμπία, το οποίο στους Πρωτοβυζαντινούς χρόνους είτε κατασκεύαζε γυάλινα αγγεία για πώληση, προπαντός στην περιοχή του²⁵⁴, είτε δίσκους για τα παράθυρα των γειτονικών Θερμών²⁵⁵.

γ. Άλλες επαγγελματικές δραστηριότητες

Οι επιγραφές σε πλάκες από την μαρμάρινη δαπεδόστρωση της βασιλικής ενημερώνουν για τα εκκλησιαστικά και κοσμικά επαγγέλματα της εποχής, καθώς οι δύο άνδρες που μνημονεύονται, εκτός από το επάγγελμα του κληρικού, ασκούσαν αντίστοιχα το επάγγελμα του εκμισθωτή²⁵⁶ και του πελεκητή μαρμάρων.

Μία αδιάψευστη μαρτυρία για την ανίχνευση δραστηριοτήτων που συσχετίζονται με την υφαντική, είναι οι ευρεθείσες ποσότητες υφαντικών βαρών²⁵⁷, τα οποία αποτελούν εξαρτήματα των βασικών εργαλείων κλωστικής και υφαντουργίας.

Τέλος, οι Χριστιανοί του πρώτου οικισμού δραστηριοποιήθηκαν και στο εισαγωγικό εμπόριο, καθώς εξακολουθούσαν να εισάγουν κεραμικά αγγεία από τη Βόρεια Αφρική και τη Μικρά Ασία²⁵⁸. Αμφορείς Συρο-παλαιστινιακής προέλευσης εισάγονταν στην Ολυμπία μετά τα τέλη του 4ου αι. και κυρίως μέσα στον 6ο αι. μ.Χ.²⁵⁹

δ. Νομίσματα

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών περιόδων αποκαλύφθηκαν δύο «θησαυροί» και μεμονωμένα νομίσματα²⁶⁰. Ο ένας (βρέθηκε το 1875) περιλαμβάνει 22.252 νομίσματα και χάλκινες υποδιαίρεσεις²⁶¹, ενώ ο άλλος (βρέθηκε το 1941) περιέχει 9.270 χάλκινες υποδιαίρεσεις του δεύτερου μισού του 6ου αι. μ.Χ. και βρέθηκε σε *σπαθίον* στην «Οικία της Ύστερης Αρχαιότητας»²⁶². Οι χάλκινες υποδιαίρεσεις αναφέρονται και ως *minimi*. Στην κατηγορία αυτή υπάγονται και τα

²⁵³ Schauer 1971, 378.

²⁵⁴ Schauer 1971, 378.

²⁵⁵ Schauer 2002β, 35-39.

²⁵⁶ βλ. Zoumbaki 2001, 313.- Völling 2001α, 304.

²⁵⁷ Μουρτζίνη 2012, 62.

²⁵⁸ Sinn 2002 β, 191. - Völling 2002, 306-307.

²⁵⁹ Martin 1996, 128-130.

²⁶⁰ Γενικότερα για τα βυζαντινά νομίσματα, βλ. Grierson, 1999².

²⁶¹ Πέννα 2002, 235.

²⁶² Αβραμέα 1983, 67.

νούμια²⁶³. Οκτώ από τα ευρεθέντα νομίσματα που περιέχονταν στον πρώτο «θησαυρό» χρονολογούνται στην εποχή του Φωκά, μέχρι το 605-606²⁶⁴, αλλά έχουν εντοπιστεί και μεγαλύτερες υποδιαιρέσεις, όπως ένα δεκαννούμιο του Ιουστινιανού και μερικά πενταννούμια του Ιουστίνου Β' και της Σοφίας. Κάποια μεμονωμένα νομίσματα φθάνουν μέχρι τα χρόνια του Ηρακλείου. Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη του τύπου με το φοινικόδενδρο, έκδοση που αποδίδεται στη βασιλεία του Μαυρικίου (582-602)²⁶⁵. Η Β. Πέννα σημειώνει ότι η απόκρυψη του «θησαυρού» τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 6ου αι. μ.Χ., στα χρόνια του Μαυρικίου, τότε που ένας σόλιδος ισούτο με 480 φόλλεις και 19.200 χάλκινες υποδιαιρέσεις (νούμια). Άρα το ποσό των 22.252 νομμίων θεωρητικά ισούται με 556 φόλλεις. Όπως όμως έχουμε προαναφέρει, ο «θησαυρός» περιείχε και αριθμό από πενταννούμια και ένα δεκαννούμιο²⁶⁶. Όμως, το πολύ μικρό ποσοστό των μεγαλύτερων υποδιαιρέσεων, εφόσον αυτές αντιπροσωπεύουν μικρές χρηματικές αξίες και κάποτε έχουν υποστεί και μειώσεις στην περιφέρειά τους, δεν αλλοιώνει τον μονομερή χαρακτήρα του «θησαυρού», ο οποίος αποτελείται αποκλειστικά από χάλκινες κοπές με μικρές χάλκινες υποδιαιρέσεις²⁶⁷.

Σχετικά με τους λόγους που οδήγησαν τους κατόχους σε απόκρυψη των δύο «θησαυρών» η Β. Πέννα κάνει δύο υποθέσεις²⁶⁸. Η μία υπόθεση είναι ότι η απόκρυψη έγινε για αποταμίευση, διότι η τοπική κοινωνία ήταν αρκετά «συντηρητική» ως προς τη διακίνηση του νομίσματος. Η δεύτερη υπόθεση είναι ότι οι κάτοχοι απέσυραν και αποθησαύρισαν υποτιμημένα χάλκινα νομίσματα. Η υποτίμησή τους είχε αρχίσει ήδη από την εποχή της βασιλείας του Ιουστίνου Β' (565-578), καθώς η αντιστοιχία των χάλκινων κοπών προς το σόλιδο είχε διαταραχθεί και ένας σόλιδος ισούτο την περίοδο εκείνη με 480 φόλλεις ή 19.200 χάλκινες υποδιαιρέσεις. Μάλιστα, τα νομίσματα αυτά έπαυσαν να εκδίδονται στα χρόνια της βασιλείας του Μαυρικίου (582-602). Αλλά, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί ούτε αν η απόσυρση προέκυψε από ιδιωτική ή από δημόσια πρωτοβουλία ούτε αν ο χρόνος απόκρυψης, ο οποίος σύμφωνα με την Α. Αβραμέα είναι το 578 μ.Χ.²⁶⁹, συμπίπτει με τον χρόνο της απόσυρσης ή τοποθετείται αργότερα, λόγω εχθρικών επιδρομών. Η έλλειψη, δε, χάλκινων νομισμάτων από το δεύτερο μισό του 7ου αι. μ.Χ. ήταν αποτέλεσμα της μετατροπής της οικονομίας σε ανταλλακτική²⁷⁰.

ε. Κοσμήματα

Οι Χριστιανοί κάτοικοι της Ολυμπίας, διέθεταν υψηλή αισθητική. Όπως έχουμε προαναφέρει, φρόντισαν να ομορφύνουν τον οικισμό τους, κατασκευάζοντάς τον απέναντι από τις υποδοχές για την τοποθέτηση χάλκινων αγαλμάτων, χωρίς όμως τις βάσεις τους, απευθείας στο δάπεδο, μεταξύ των κίωνων της νότιας πλευράς του ναού του Διός²⁷¹. Όμορφα ήταν και τα διακοσμημένα αγγεία και οι λύχνοι με τα χριστιανικά σύμβολα. Η καλαισθησία τους και η ακολουθία της μόδας της εποχής

²⁶³ Πέννα 2002, 232 υποσημ. 14.

²⁶⁴ Βλ. Αβραμέα 1983, 67.

²⁶⁵ Πέννα 2002, 233.

²⁶⁶ Πέννα 2002, 235, υποσημ. 28.

²⁶⁷ Πέννα 2002, 234.

²⁶⁸ Βλ. αναλυτικά Πέννα 2002, 235-236.

²⁶⁹ Αβραμέα 1983, 66.

²⁷⁰ Γερολυμάτου 2002, 348.

²⁷¹ Sinn 2004, 230.- Ηλιόπουλος 2011, 86.

αποτυπώνεται και σε προσωπικά αντικείμενα, κυρίως κοσμήματα αξίας, προερχόμενα από 71 κιβωτιόσχημους τάφους. Αντιπροσωπευτικά είναι ένα ασημένιο ψέλλιο από τάφο βορειοανατολικά του Πρυτανείου, με χαραγμένη στη σφενδόνη του επιγραφή: ΧΡΙC/ΤΕΒΟ/ΗΘ²⁷² και ένα χάλκινο ψέλλιο του 6ου αι. μ.Χ., με χαραγμένη τη χριστιανική επιγραφή: Κ(ύρι)ε, βοήθη τη φορούση-²⁷³. Επίσης, έχουν βρεθεί δύο βυζαντινές πόρπες και ένας πυριόβολος. Η μία πόρπη παρουσιάζει ομοιότητα με μία βυζαντινή από την Πέργαμο, και η άλλη που βρέθηκε στο Στάδιο με μία από την Ελεύθερνα²⁷⁴.

Α'. 2. 4. Παρουσία Σλάβων στον χώρο της Αρχαίας Ολυμπίας

Η παρουσία Σλάβων στην Ολυμπία, αν και προς το παρόν δεν έχει εντοπιστεί ο οικισμός τους, βεβαιώνεται αρχαιολογικά από τις ευρεθείσες σλαβικές ταφές²⁷⁵, οι οποίες περιείχαν χειροποίητα τεφροδόχα αγγεία. Το στοιχείο αυτό επιβεβαιώνει τη συνήθειά τους να καίνε τους νεκρούς τους. Το νεκροταφείο τους χρονολογείται από τον 7ο αι. μ.Χ. και εξής, δεδομένου ότι οι ταφές δεν είναι όλες σύγχρονες.

Ο Νικόλαος Γιαλούρης σημείωσε ότι σε πέντε αβαθείς τάφους υπήρχε από ένα τεφροδόχο χειροποίητο αγγείο (εικ. 9 α, β, γ), χωρίς άλλο κτέρισμα²⁷⁶. Σε ανάλογους τάφους²⁷⁷ περιέχονταν σλαβικά αγγεία (εικ. 10) χρονολογούμενα στο δεύτερο μισό του 7ου αι. μ.Χ.²⁷⁸ και άλλα αντικείμενα, όπως σιδερένια μαχαιρίδια, δακτύλιοι και ψηφίδες από υαλόμαζα (εικ. 11)²⁷⁹. Ο Th. Völling ασχολήθηκε με τον σλαβικό πληθυσμό²⁸⁰ και δίχως να διαθέτει τεκμήρια της ανασκαφής ούτε σχέδια της εκσκαφής ούτε ένα τοπογραφικό σχέδιο του νεκροταφείου, εντόπισε με τη συμβολή της αναπαράστασης των ανεσκαμμένων τμημάτων της Μαργαρίτας Κουμουζέλη τουλάχιστον 23 τάφους, χρονολογούμενους από τις αρχές του 7ου αι. μ.Χ. μέχρι και τουλάχιστον τα τέλη του επόμενου αι. Υπολείμματα οστών βρέθηκαν λίγα.

Μία πρόσθετη απόδειξη της εγκατάστασης των Σλάβων στην Ολυμπία και της λειτουργίας εργαστηρίου κεραμικής αργού τροχού αποτελούν δύο σλαβικά αγγεία από δύο άλλους τάφους. Είναι διακοσμημένα με ευθείες ή καμπύλες οριζόντιες γραμμές, καθώς και κατακόρυφες, διακόσμηση χαρακτηριστική αγγείων του 7ου, ίσως και του 8ου αι. μ.Χ.²⁸¹

Ωστόσο, παρά τη βεβαιότητα για ύπαρξη Σλάβων στην Ολυμπία, υπάρχει προβληματισμός και διαφωνία των ερευνητών σχετικά με το αν οι Χριστιανοί εκδιώχθηκαν από τους εποίκους ή αν συμβίωσαν με αυτούς, μέχρι την κατάχωση του χώρου. Ο Σπυρίδων Βρυώνης, λαμβάνοντας υπόψη του τα προηγούμενα ευρήματα και αποδίδοντας στους Σλάβους τα οκτώ νομίσματα της εποχής του Φωκά και το ένα της εποχής του Ηρακλείου, για τα οποία έχουμε ήδη κάνει λόγο, υπέθεσε ότι οι Σλάβοι συνυπήρχαν αρμονικά με τους ντόπιους, έως το πρώτο ή το δεύτερο τέταρτο

²⁷² Φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 6344.

²⁷³ Φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 6299.

²⁷⁴ Λαμπροπούλου, Αναγνωστάκης, Κόντη, Πανοπούλου, 2001, 214, 215 υποσημ. 116.

²⁷⁵ Βλ. αναλυτικά Völling 2001α, 310-316.

²⁷⁶ Γιαλούρης 1961/2 α, 106.

²⁷⁷ Γιαλούρης 1965, 209.

²⁷⁸ Αναγνωστάκης, Πούλου 1997, 260.

²⁷⁹ Γιαλούρης 1961/2α, 107.

²⁸⁰ Völling 2001α, 310-315.

²⁸¹ Vryonis 1992, 29.

του 7ου αι. μ.Χ.²⁸² Ο Th. Völling διαφώνησε και έκρινε ότι οι Σλάβοι κατοίκησαν στην Ολυμπία μετά την εγκατάλειψή της από τους Χριστιανούς²⁸³. Τη θέση του υποστήριξε με δύο επιχειρήματα. Πρώτον, ότι το Χρονικό *Περί Κτίσεως της Μονεμβασίας* κάνει λόγο για εξάλειψη του ντόπιου στοιχείου μετά την κάθοδο των Σλάβων²⁸⁴. Δεύτερον, ότι χειροποίητα αγγεία και εργαλεία (π.χ. μαχαίρια ή αναπτήρες), παρόμοια με αυτά των γειτονικών σλαβικών τάφων, απουσιάζουν εντελώς από τα αφιερώματα στους τάφους του χριστιανικού ελληνικού πληθυσμού της Ολυμπίας²⁸⁵. Ο Ηλίας Αναγνωστάκης και η Ναταλία Πούλου εκτιμούν πως, αν δεχθούμε την υπόθεση του Σπ. Βρυώνη ότι τα νομίσματα του 7ου αι. μ.Χ. ανήκαν σε Σλάβους, σε συνδυασμό με τη χειροποίητη κεραμική κοινής χρήσης, τα στοιχεία αυτά στοιχειοθετούν, έστω και μερικώς, τη συμβίωση ή τα πολιτιστικά δάνεια, με τη διευκρίνιση: «και μαζί και μόνοι»²⁸⁶. Και δεν αποκλείουν το ενδεχόμενο, η συμβίωση να συνεχίστηκε και αργότερα²⁸⁷. Η άποψή τους βεβαιώνεται, όπως αναφέρουμε στη συνέχεια, από το γεγονός ότι ούτε η έρευνα έδειξε στρώματα καταστροφής που να συνδέονται με βία από επιδρομείς, παρά μόνο με σεισμούς ως επί το πλείστον, ούτε μπορούμε να βασιστούμε στο Χρονικό *Περί Κτίσεως της Μονεμβασίας*, διότι, σύμφωνα με την Αφ. Μουτζάλη, τα γραφόμενα για σλαβική επέλαση είναι ρητορικά με μεταφορική σημασία²⁸⁸. Όσο για το δεύτερο επιχείρημα του Th. Völling, ότι στους χριστιανικούς τάφους της Ολυμπίας δεν έχουν αποκαλυφθεί χειροποίητα αγγεία και εργαλεία παρόμοια με αυτά των γειτονικών σλαβικών τάφων, μπορεί οι Χριστιανοί να μην είχαν την ίδια συνήθεια.

Α΄. 2. 5. Η εγκατάλειψη του χώρου της Ολυμπίας

Η εγκατάλειψη του χριστιανικού οικισμού στην Ολυμπία συνέβη σταδιακά. Σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, τα αρχαία κτήρια, ο ναός του Διός, το οχυρωματικό τείχος του 470 μ.Χ. για προστασία από τους Βανδάλους και οι οικίες των πρώτων Χριστιανών καταστράφηκαν από σεισμό του 551 μ.Χ. Πρόσφατα, όμως, ο Andreas Vött απέκλεισε το ενδεχόμενο ένας σεισμός να κατέστρεψε την Αρχαία Ολυμπία, γιατί σε αυτή την περίπτωση οι πεσμένοι καταγής σπόνδυλοι των κιόνων του ναού του Διός θα έπρεπε να βρίσκονται ο ένας επάνω στον άλλο. Ο ερευνητής, μελετώντας το υπέδαφος της Αρχαίας Ολυμπίας, έλαβε ενδείξεις, όπως τμήματα κοχυλιών, κελύφη μικροοργανισμών και ίχνη πρωτόζωων, πλημμύρας από θαλάσσια σεισμικά κύματα (φαινόμενο γνωστό με τον ιαπωνικό όρο «τσουνάμι»)²⁸⁹, εφόσον η

²⁸² Vryonis 1992, 31-33.- Αναγνωστάκης, Πούλου 1997, 309.

²⁸³ Völling 2001α, 317.

²⁸⁴ «Οί δὴ καὶ ἐν Πελοποννήσῳ ἐφορμήσαντες πολέμῳ ταύτην εἶλον καὶ ἐκβαλόντες τὰ εὐγενῆ καὶ ἑλληνικὰ ἔθνη καὶ καταφθείραντες κατόκησαν αὐτοὶ ἐν αὐτῇ. Οἱ δὲ τὰς μαιφόνους αὐτῶν χείρας δυνηθέντες ἐκφυγεῖν ἄλλος ἄλλαχῆ διεσπάρησαν...». [= Εφόρμησαν και στην Πελοπόννησο και την κατέκτησαν με πόλεμο και διώχνοντας και καταστρέφοντας τα ευγενή/γγενή και ελληνικά έθνη, κατοίκησαν αυτοί σε αυτή. Όσοι δε (από τους Έλληνες) κατόρθωσαν να ξεφύγουν από τα αιματοβαμμένα χέρια τους, διασκορπίστηκαν εδώ και εκεί.]. Για την Ιβηρική εκδοχή (εδάφια 24-43), βλ. Βέης 1909, 65-70.- Αναγνωστάκης, Πούλου 1997, 313.- Αναγνωστάκης 2000, 13-14.- Μουτζάλη 2000, 70.

²⁸⁵ Völling 2001α, 308.

²⁸⁶ Αναγνωστάκης, Πούλου 1997, 309.

²⁸⁷ Λαμπροπούλου, Αναγνωστάκης, Κόντη, Πανοπούλου 2001, 214.

²⁸⁸ Μουτζάλη 2000, 70.

²⁸⁹ Η λέξη «τσουνάμι» απαρτίζεται από τις Ιαπωνικές επί μέρους λέξεις τσου, που σημαίνει λιμάνι, και νάμι που σημαίνει κύμα, υποδηλώνοντας έτσι το λιμανίσιο κύμα. Η ονομασία δόθηκε το 1896, όταν κύματα ύψους 40 μέτρων έπληξαν μία παραλιακή πόλη της Ιαπωνίας. Το όνομα υιοθετήθηκε επίσημα

απόσταση του ιερού από τη θάλασσα ήταν τότε περίπου 14 χλμ. και όχι 22 χλμ. που είναι σήμερα²⁹⁰.

Ανεξάρτητα από το ποια άποψη ευσταθεί, οι πρώτοι κάτοικοι μετακινήθηκαν στην περιοχή ανατολικά του ναού του Διός, όπως δείχνουν οι περισσότεροι ευρεθέντες «θησαυροί» στο σημείο αυτό, οι οποίοι χρονολογούνται τον 6ο αι. μ.Χ. Εφόσον δεν έχουν βρεθεί ούτε σκελετοί και όπλα χωρίς κανονική ταφή, ούτε στρώματα καταστροφής που να συνδέονται με φωτιά, ούτε κατεστραμμένα κτήρια, αποκλείεται μία βίαιη κατάκτηση του οικισμού. Ίσως, η πλειονότητα των κατοίκων έφυγε βιαστικά ή μετά από απειλή επιδρομών ή σεισμό ή τσουνάμι και κάποιοι από αυτούς επέστρεψαν, για να κατοικήσουν στους πρόποδες του Κρονίου λόφου, μέχρι που τον 6ο αι. μ.Χ., ένα άλλο «τσουνάμι» έπληξε την περιοχή²⁹¹. Σύντομα, στις αρχές του 7ου έως και τα τέλη του 8ου αι. μ.Χ., εμφανίστηκαν Σλάβοι και, είτε συγκατοίκησαν είτε όχι με κάποιους εναπομείναντες Χριστιανούς, εκτεταμένες αποθέσεις του Κλαδέου κατά τη διάρκεια της τελευταίας πλημμυρικής περιόδου από τον 7ο έως τον 14ο αι. μ.Χ., οδήγησαν σε οριστική εγκατάλειψη της περιοχής²⁹².

το 1963 από διεθνές επιστημονικό συνέδριο προς τιμήν των Ιαπώνων που τόσο υποφέρουν από το φαινόμενο αυτό, βλ. [www.moi.gov.cy/moi/cd/cd.nsf/7DC479F67C33A88FC2257A36001E3F13/\\$file/TO%20ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ%20ΤΣΟΥΝΑΜΙ.pdf](http://www.moi.gov.cy/moi/cd/cd.nsf/7DC479F67C33A88FC2257A36001E3F13/$file/TO%20ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ%20ΤΣΟΥΝΑΜΙ.pdf)

²⁹⁰ Βλ. Vött, Fischer, Hadler, κ.ά 2011, 259-262.

²⁹¹ Βλ. Vött, Fischer, Hadler, κ.ά 2011, 259-262.

²⁹² Φουντούλης, Μαριολάκος, Μαυρούλης, Λαδάς 2008, 810-817.

Β΄ ΜΕΡΟΣ: Η ΑΡΧΑΙΑ ΗΛΙΣ

Β΄. 1. Βασικοί σταθμοί στην ιστορία της Αρχαίας Ήλιδος

Η Αρχαία Ήλις, περιοχή στην αριστερή όχθη του ηλειακού Πηνειού ποταμού, ανάμεσα στην ορεινή Ηλεία (*Ακρόρεια*) και την παραλιακή πεδινή (*Κοίλη Ήλις*), μαρτυρείται από τη *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους, την *Tabula Peutingeriana*, την *Κοσμογραφία* του Ανωνόμου Ραυέννης, τα *Γεωγραφικά* του Γουίδωνος, και τον Στέφανο Βυζάντιο²⁹³. Κύρια, όμως, πηγή γι' αυτήν αποτελεί ο περιηγητής Πausανίας, ο οποίος έμεινε έκπληκτος από την οργάνωσή της και τη θέα των μεγαλοπρεπών οικοδομημάτων της.

Η κατοίκηση της πόλης, χάρη στις άριστες κλιματολογικές και εδαφικές της συνθήκες, όπως ήπιο κλίμα, ομαλή διαμόρφωση, άφθονες πηγές νερού και επάρκεια σε θηράματα, διήρκησε με μικρά κενά από τους Μέσους Παλαιολιθικούς χρόνους²⁹⁴ έως και το τέλος της Πρωτοβυζαντινής εποχής, οπότε και εγκαταλείπεται. Από το 776 π.Χ., έτος κατά το οποίο το ιερό της Ολυμπίας και οι Αγώνες απέκτησαν πανελλήνιο χαρακτήρα, η Ήλις αποτέλεσε την πρωτεύουσα των Ηλείων και τη διοργανώτρια και εποπτεύουσα πόλη των αγώνων²⁹⁵. Έτσι, στην πολυάνθρωπη αυτή πόλη, σημειώθηκε πνευματική, καλλιτεχνική, οικονομική και οικιστική ανάπτυξη, εφόσον στις δομές της φιλοξενούνταν και προπονούνταν οι αθλητές των Ολυμπιακών Αγώνων της Ολυμπίας και πλήθος κόσμου συνέρρεε για την *πανήγυριν*, είτε από το λιμάνι της Κυλλήνης (Γλαρέντζας) είτε οδικώς.

Ο Pausanias αναφέρει ότι η Ήλις συνδεόταν με την Ιερά Άλτι μέσω ενός ορεινού και ενός πεδινού δρόμου, ο οποίος ξεκινούσε από τη νοτιοδυτική πλευρά της πόλης και περνούσε από τους Λετρίνους, είχε μήκος 300 σταδίων (55 χλμ.) και ονομαζόταν Ιερά οδός. Δύο μέρες πριν από την έναρξη των αγώνων, η Ιερά Πομπή, αποτελούμενη από ιερείς, Ελλανοδίκες αξιωματούχους της Ήλιδος, θεωρίες, επίσημες αντιπροσωπείες των ελληνικών πόλεων, αθλητές, προπονητές, κήρυκες, σαλπικτές, πολίτες της Ήλιδος και από πλήθος προσκυνητών διένυαν την Ιερά Οδό επί δύο ημέρες. Η Πομπή διανυκτέρευε στους Λετρίνους, όπου υπήρχε ο δρόμος προς το λιμάνι της Φειάς. Εκεί, όσοι ξένοι προσκυνητές έφθαναν από το λιμάνι, ενσωματώνονταν στην Πομπή και την επόμενη ημέρα, με περισσότερα μέλη, η Ιερά Πομπή συνέχιζε και ολοκλήρωνε τη μετάβασή της στην Ολυμπία²⁹⁶.

Β΄. 1. 1. Η Αρχαία Ήλις από τους Προϊστορικούς έως και τους Ελληνιστικούς χρόνους

Ήδη κατά τη Μέση και Ύστερη Παλαιολιθική εποχή (περίπου 120000-10000 π.Χ.) νομάδες κυνηγοί, όπως μαρτυρούν αρκετά επιφανειακά πυριτολιθικά εργαλεία, κατοικούσαν εποχικά στην Ήλιδα. Η εποχική αυτή κατοίκηση συνεχίστηκε και κατά τους Νεολιθικούς χρόνους (6000-3000 π.Χ.). Ανασκαφέντες τάφοι ενός οργανωμένου νεκροταφείου στο ανατολικό πρανάς του υπερυψωμένου πλατώματος της μετέπειτα

²⁹³ Λαμπροπούλου 1991, 286.

²⁹⁴ Γιαλούρης 1961/2β, 126.

²⁹⁵ Γιαλούρης 1982α, 84.

²⁹⁶ Παπανδρέου 1990², 109.

Αγοράς, δηλώνουν ότι η κατοίκηση έγινε μόνιμη στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (περί το 3000 π.Χ.). Το ίδιο συνέβαινε και στην Πρωτοχαλκή εποχή (2800-2000 π.Χ.), όπως αποδεικνύει η αποκάλυψη μεμονωμένου τάφου της περιόδου σε χώρο βόρεια του μεταγενέστερου οικοδομήματος του θεάτρου και μερικών ταφών στη δυτική πλευρά του πλατώματος της Αγοράς²⁹⁷. Από μυθικές παραδόσεις εικάζεται ότι στη Μέση Εποχή του Χαλκού (2000-1600 π.Χ.) μετακινήθηκαν στην ευρύτερη περιοχή τα πρώτα ελληνικά φύλα και τότε διεξήχθησαν οι πρώτοι αγώνες στο ιερό της Ολυμπίας. Κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (1600-1100 π.Χ.), η περιοχή αναπτύχθηκε και οι κάτοικοί της ασχολήθηκαν κυρίως με την κτηνοτροφία. Τάφοι της περιόδου έχουν αποκαλυφθεί στο ΝΔ άκρο του πλατώματος της μετέπειτα Αγοράς της Ήλιδος. Κατά τα τέλη του 12ου έως τις αρχές του 11ου αι. π.Χ., Αιτωλοί και Αχαιοί εγκαταστάθηκαν στην κοιλάδα της Ήλιδος, οδηγούμενοι μαζί με τους απογόνους του Ηρακλή από τον Αιτωλό Όξυλο. Από τη στιγμή που έγινε βασιλιάς ο Ηλείος, οι κάτοικοι ονομάζονταν Ηλείοι. Ο βασιλιάς Όξυλος²⁹⁸ συνένωσε τελικά τις γειτονικές κόμεις και πραγματοποίησε τον πρώτο συνοικισμό της Ήλιδος, απέσπασε το ιερό της Ολυμπίας από τους Πισάτες, το προσάρτησε στην επικράτεια της Ήλιδος και αναβίωσε τους αγώνες δρόμου²⁹⁹. Ο συνοικισμός δημιούργησε την πρωτεύουσα του κράτους των Ηλείων και οδηγήθηκε σε άνθηση κατά τους Πρώιμους Γεωμετρικούς χρόνους (11ος-9ος αι. π.Χ.), όπως αποδεικνύουν δεκατέσσερις λακκοειδείς τάφοι που ανασκάφηκαν κάτω από το θέατρο της πόλης³⁰⁰.

Η κατοίκηση της Ήλιδος από τον 8ο έως το τέλος του 6ου αι. π.Χ. ανιχνεύεται αρχαιολογικά από ένα αποσπασματικά σωζόμενο σύνολο κεραμικής και λίγα μικροευρήματα³⁰¹. Τον 8ο αι. π.Χ., η Ήλις ανέλαβε τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων και ενσωμάτωσε την *Κοίλη Ήλιδα*, την *Ακρόρεια*, μέρος της *Πισάτιδος* και την *Τριφυλία*, μία έκταση που συμπίπτει με τα όρια του σημερινού νομού Ηλείας. Η ακμή της περιοχής διήρκησε έως τον 7ο αι. π.Χ., διότι οι Πισάτες νίκησαν τους Ηλείους, κυριάρχησαν στην Πισάτιδα και ανέλαβαν για ένα διάστημα τη διοργάνωση των αγώνων. Κατά τον 6ο αι. π.Χ., οι Ηλείοι αναδιοργανώθηκαν και ανέκτησαν το ιερό της Ολυμπίας. Στην πρωτεύουσα του κράτους της Ηλείας, την Ήλιδα, οργάνωσαν Αγορά, αθλητικούς χώρους και ίδρυσαν αρκετά από τα λατρευτικά και δημόσια οικοδομήματα της πόλης. Χάλκινες επίσημες επιγραφές αλλά και κατάλοιπα από μνημειακό δημόσιο κτήριο, πιθανόν του πρώτου μισού του 6ου αι. π.Χ., υποδηλώνουν ότι η πόλη διαδραμάτιζε διοικητικό και πολιτικό ρόλο στην ευρύτερη περιοχή³⁰².

Μετά το τέλος των περσικών πολέμων, το ηλειακό κράτος (η *Κοίλης Ήλις*, η *Πίσα*, η *Ακρόρεια* και η *Τριφυλία*), έφθασε στην περίοδο της μεγαλύτερης ακμής του. Το 471 π.Χ., η Ήλις πραγματοποίησε έναν δεύτερο συνοικισμό από κατοίκους γειτονικών οικισμών και πολίτες απομακρυσμένων πόλεων, υποταγμένων στους Ηλείους. Από μικρή, λοιπόν, πόλη, μεταβλήθηκε σε μεγάλη και οργανώθηκε με «ιπποδάμειο» πολεοδομικό σύστημα σε επτά οδικούς άξονες και οικοδομικές νησίδες³⁰³, πολλά οικοδομήματα, καλλιτεχνικές δημιουργίες και πλήθος εργαστηρίων

²⁹⁷ Βικάτου 2009, 22.

²⁹⁸ Πaus. 5.1.8 και 5.3. 6-7.

²⁹⁹ Πaus. 5.4.3.

³⁰⁰ Μητσοπούλου-Leon 1999, 6.

³⁰¹ Για παρουσίαση και ανάλυση των ευρημάτων, βλ. Μητσοπούλου-Leon 1999, 23-24.

³⁰² Γιαλούρης 1996, 23-24.

³⁰³ «Ιπποδάμειο» είναι «το ρυμοτομικό σύστημα σχεδιασμού μίας πόλης με ορθολογικό τρόπο, βάσει ενός ορθογώνιου συστήματος δρόμων. Οι κάθετοι και παράλληλοι δρόμοι τέμνονται μεταξύ τους σε ορθή γωνία, δημιουργώντας ισομεγέθη οικοδομικά τετράγωνα, επιτρέποντας παράλληλα την ανάπτυξη

τοπικής παραγωγής³⁰⁴. Αξιοσημείωτα είναι τα τρία Γυμνάσια, ο *Ξυστός*³⁰⁵, το *Τετράγωνον*³⁰⁶ και το *Μαλθώ*³⁰⁷, στα ΒΔ της Αγοράς. Ο χώρος της Αγοράς βρισκόταν στο υπερυψωμένο βόρειο τμήμα και δεν είχε ομοιότητα με τις αγορές των ιωνικών πόλεων, αλλά όπως γράφει ο Πausanias, ήταν οργανωμένος κατά *τρόπω ἀρχαιοτέρω*³⁰⁸. Στον ανοικτό χώρο της Αγοράς κτίστηκαν την περίοδο αυτή και τα περισσότερα οικοδομήματα (εικ. 31 α, β), όπως η Στοά των Ελλανοδικών ή αλλιώς Δυτική³⁰⁹, η Κερκυραϊκή ή Νότια Στοά³¹⁰, το οίκημα των δεκαέξι γυναικών³¹¹ (κτήριο Ν), το διμερές ναόσχημο οικοδόμημα D (15×12 μ.) και ένα ορθογώνιο οικοδόμημα, γνωστό ως κτήριο Da (11×15 μ.). Ιερά ήταν αφιερωμένα στην Αθηνά³¹², στη *Αφροδίτη Ουρανία*³¹³ και την *Πάνδημο*³¹⁴, στον Διόνυσο³¹⁵ και στον Άδη³¹⁶. Στην πόλη, τέλος, αναπτύχθηκαν τρία νεκροταφεία: δύο οργανωμένα στα δυτικά και νότια και ένα άλλο στα ανατολικά.

Κατά τη διάρκεια των Ελληνιστικών χρόνων ανεγέρθηκαν νέα δημόσια οικοδομήματα. Το σημαντικότερο ήταν το μνημειακό πρωτότυπο θέατρο (100×80 μ.) στο βορειοανατολικό άκρο του πλατώματος της Αγοράς³¹⁷. Τα κλασικής εποχής οικοδομήματα της Αγοράς συνέχιζαν τη λειτουργία τους και ανακατασκευάζονταν καθ' όλη την περίοδο. Στον χώρο της Αγοράς, ιδρύθηκε πιθανότατα και μία τρίτη Στοά. Τα ευρήματα από το εσωτερικό ενός κτηρίου που υψώθηκε στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. στο κεντρικότερο σημείο της πόλης, φανερώνουν ότι λειτουργούσε ως εστιατόριο-οινοπωλείο-πορνείο. Πολλές υπήρξαν και οι ιδιωτικές οικίες, αποτελούμενες από πολλά δωμάτια, αφήνοντας χώρο μόνο για το αίθριο. Ο Πausanias κάνει λόγο και για ένα ιερό της Τύχης³¹⁸. Επιπλέον, συνέχιζαν να χρησιμοποιούνται το δυτικό και ανατολικό νεκροταφείο της πόλης και τα τοπικά εργαστήρια. Τα ίχνη, όμως, των ανωτέρω κτισμάτων εξαφανίστηκαν από σεισμούς στο τέλος του 1ου αι. π.Χ.

Β'. 1. 2. Η Αρχαία Ήλις στους Ρωμαϊκούς χρόνους

Η ευνοϊκή διάθεση των Ρωμαίων ήταν επόμενο να εκδηλωθεί και απέναντι στην Ήλιδα, όπως και στο ιερό της Ολυμπίας, διότι ήταν η διοργανώτρια πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων. Συγκεκριμένα, της επέτρεψαν να διοργανώνει τους αγώνες κατά τον καθιερωμένο από την κλασική εποχή τρόπο. Οι δέκα αιρετοί ντόπιοι

του δημόσιου χώρου, έτσι ώστε να εξυπηρετούνται οι λειτουργίες της πόλης», βλ. Πλάντζος 2011, 189.

³⁰⁴ Ανδρέου, Ανδρέου-Ψυχογιού 2009, 77.

³⁰⁵ Πaus. 6.23.1-7.

³⁰⁶ Πaus. 23.4.

³⁰⁷ Πaus. 6.23.5.

³⁰⁸ Πaus. 6.24.2.

³⁰⁹ Πaus. 6.24. 2-5.- Παλαιολόγου 1982 β, 122.

³¹⁰ Πaus. 6.24.4-5.

³¹¹ Πaus. 6.24.10.

³¹² Πaus. 6.26.3.

³¹³ Πaus. 6.25.1.

³¹⁴ Πaus. 6. 25.1.

³¹⁵ Πaus. 6.26.1.

³¹⁶ Πaus. 6.25.2-3.

³¹⁷ Η κατασκευή συνδύαζε λίθινη σκηνή με επιχρωματωμένο κοίλο, βλ. Πaus. 6.26.1.

³¹⁸ Πaus. 6.25, 4 και 6.20, 2-5.

*Ελλανοδίκες*³¹⁹, πριν την έναρξη των αθλητικών εκδηλώσεων, εγκαθίσταντο στον *Ελλανοδικαιῶνα*³²⁰ και εξέταζαν αν οι αθλητές πληρούσαν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη συμμετοχή τους στους αγώνες. Όσον αφορά στα κλασικά οικοδομήματα, πολλά συνέχισαν να χρησιμοποιούνται, άλλα ανακατασκευάστηκαν, και πολλά νέα υψώθηκαν, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες επισκεπτών και αθλητών από τα όλα τα ελληνιστικά βασίλεια. Από τα κτίσματα του 1ου αι. μ.Χ. ξεχώριζε σε κεντρικό σημείο της πόλης ο ναός των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, που οικοδομήθηκε με αφορμή την επίσκεψη του Νέρωνα στην Ήλιδα και τη συμμετοχή του στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 67 μ.Χ.³²¹. Έπειτα από τους καταστροφικούς σεισμούς του 1ου αι. μ.Χ., ακολούθησε έντονη ανοικοδόμηση των δημοσίων κτηρίων στην Αγορά, ανακατασκευάστηκε η Στοά των Ελλανοδικών και η Κερκυραϊκή ή Νότια Στοά, κτίστηκαν δύο δωρικές Στοές, κατασκευάστηκε ανοικτό υδρευτικό δίκτυο, ένας μικρός ναός εν παραστάσι (Νβ), και ένα τέμενος διαστάσεων 37×27 μ. Η χρήση ενός άλλου κτηρίου στα ανατολικά του ναού των Αυτοκρατόρων παραμένει αδιευκρίνιστη. Στον χώρο νότια και δυτικά της Αγοράς οικοδομήθηκαν νέες κατοικίες, επαύλεις και θέρμες, σε πολλές περιπτώσεις πάνω σε παλαιότερα κτήρια. Ο βασικός άξονας του πολεοδομικού ιστού διαμορφώθηκε μνημειακά με πλάτος δεκατεσσάρων μ., επιτρέποντας την άνετη κυκλοφορία δύο σειρών αμαξών. Τον 3ο αι. μ.Χ. ανεγέρθηκε το κτήριο των Μουσών, με ψηφιδωτά δάπεδα εξαιρετικής τέχνης και ένα επιβλητικό λουτρικό συγκρότημα, το *Οκτάγωνο*.

Έντονη, ήταν η κεραμική παραγωγή από πλήθος τοπικών εργαστηρίων, όπως μαρτυρούν κεραμικοί κλίβανοι που αποκαλύφθηκαν, μεταξύ των οποίων και ένας διώροφος κυκλικός κλίβανος με κεντρικό στήριγμα και εσχάρα, του 3ου αι. μ.Χ., προοριζόμενος για την κατασκευή πλίνθων³²².

Ιδιαίτερη ανάπτυξη γνώρισε η πόλη μετά τα προνόμια που παραχώρησε ο Καρακάλλας (211-217) γενικότερα στους κατοίκους της Ηλείας, ενώ, όταν επί Διοκλητιανού, η Ήλις, ως τμήμα της επαρχίας της Αχαΐας, περιήλθε στη διοίκηση του Γαλερίου, του Λικινίου και του Κωνσταντίνου³²³, κατασκευάστηκαν και προστατευτικά αναλήμματα κατά μήκος της όχθης του Πηνειού, για αποφυγή των πλημμυρών.

Β΄. 2. Η Πρωτοβυζαντινή Ήλις

Το δεύτερο μισό του 3ου αι. μ.Χ. η Ήλις απειλήθηκε από τους Ερούλους, αλλά εκτεταμένες καταστροφές στα κτήριά της προξένησε ο σεισμός που έπληξε και την Ολυμπία στα 280/282 μ.Χ.³²⁴ Το επόμενο διάστημα, η απόφαση του Ιουλιανού να απαλλάξει τους Ηλείους από την εισφορά ήταν ένας σημαντικός παράγοντας ανάπτυξης της Ήλιδος. Έτσι, στα τέλη του 3ου έως τις αρχές 4ου αι. μ.Χ., ανακατασκευάστηκε ο ναός των Ρωμαίων αυτοκρατόρων και συνεχίστηκε η χρήση

³¹⁹ Βλ. Πaus. 5.9.4-6.- Λεονάρδος 1901, 115.- Παλαιολόγου 1982 α, 111-112.- Zoumbaki 2001, 138-144.

³²⁰ Πaus. 6.24.2-5.

³²¹ Η έκφραση του Πausανία για τον ναό είναι: *ἀρχαῖος ναός, στοαῖς ἐν κύκλω περίστυλος*, βλ. Πaus. 6.24.10. Όταν όμως ο περιηγητής βρέθηκε στην Ήλιδα, ο ναός ήταν κατεστραμμένος.

³²² Ο κλίβανος αυτός είναι και σήμερα ορατός στο ανατολικό άκρο της πόλης, επί του δρόμου που οδηγεί στο Νέο Μουσείο της Ήλιδος.

³²³ Λαμπροπούλου 1991, 284.

³²⁴ Sinn 1991, 376.

των ρωμαϊκών πολυτελών οικοδομημάτων, εφόσον, όπως έχουμε προαναφέρει, οι Ολυμπιακοί Αγώνες διεξάγονταν, έστω και υποβαθμισμένα.

Βέβαια, το χριστιανικό στοιχείο είχε διεισδύσει στην πόλη της Ήλιδος πριν από το τέλος του 3ου αι. μ.Χ. και μετά τον χωρισμό του Ρωμαϊκού κράτους η πόλη ανήκε από το 394 μ.Χ. στο Ανατολικό Ιλλυρικό³²⁵. Σύμφωνα με τη *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους³²⁶-αξιόλογη πηγή του 6ου αι. μ.Χ.- η Ήλις ήταν έδρα επισκόπου, του Διονυσίου³²⁷, υπαγόμενη στη μητρόπολη της επαρχίας της Αχαΐας, την Κόρινθο. Όσο για το επίνειό της, την Κυλλήνη, σύμφωνα με τις πηγές του 4ου και 5ου αι. μ.Χ., λειτουργούσε και στα Πρωτοβυζαντινά χρόνια, όπως και η Φειά, το επίνειο της Ολυμπίας³²⁸. Καθώς ατονούσαν οι Ολυμπιακοί Αγώνες μετά τα διατάγματα των αυτοκρατόρων, οι εθνικοί έπαυαν σταδιακά τις σχετικές ασχολίες με την αρχαία λατρεία και τους αγώνες και στρέφονταν προς τη γεωργία, προκειμένου να επιβιώσουν. Στα χρόνια που ακολούθησαν, διατηρήθηκε ένας σημαντικός οικισμός, αλλά επηρεάστηκε από την επίθεση του Αλάρικου, το 396 μ.Χ.³²⁹ και τους σεισμούς του 4ου και 6ου αι. μ.Χ. Ο αστικός οικισμός παρήκμασε στα τέλη του 6ου αι. μ.Χ. και στράφηκε στην καλλιέργεια της γης.

Β'. 2. 1. Τα δεδομένα της ανασκαφικής έρευνας

Η θέση της πόλης, χάρη στην περιγραφή της από τον Πausανία, ήταν γνωστή από τον 17ο αι. και σημειώθηκε στον *Μεγάλο Άτλαντα* του Δανού χαρτογράφου Joan Blaeu, στον πρώτο άτλαντα του Γάλλου γεωγράφου και χαρτογράφου Jean-Denis Barbié du Bocage (1760-1825), και με μεγαλύτερη ακρίβεια στη χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή. Στις αρχές του 19ου αι., σε προανασκαφικό στάδιο, αρκετοί Ευρωπαίοι περιηγητές (R. Chandler, William Martin Leake, Edward Dodwell, John Spencer Stanhope, François Rouqueville, Aber Blouet και Conrad Bursant) επισήμαναν τη θέση της και τα επιφανειακά αρχαία κατάλοιπα³³⁰, ενώ το 1824 ο Thomas Allason συνέταξε πρώτος το τοπογραφικό σχέδιο της αρχαίας αυτής πόλης³³¹.

Συστηματικές ανασκαφές διενήργησε από το 1910 έως το 1914 το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, με επικεφαλής τον αρχαιολόγο Otto Walter και τον φοιτητή τότε Αν. Ορλάνδο, ο οποίος έκανε το πρώτο τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής³³². Οι Αυστριακοί έφεραν στο φως αρκετά κτήρια της Αρχαίας Αγοράς και τμήμα του Θεάτρου³³³. Η έρευνα στην Ήλιδα άρχισε και πάλι το 1960 από την Εν

³²⁵ Η διοίκηση του ανατολικού Ιλλυρικού χωριζόταν σε 13 επαρχίες μεταξύ των οποίων στον ελλαδικό χώρο η Μακεδονία Πρώτη (Θεσσαλονίκη), η Θεσσαλία (Λάρισα), η Ελλάδα ή Αχαΐα (Κόρινθος), η Κρήτη (Γόρτυνα) και η Παλαιά Ήπειρος (Νικόπολη), βλ. Ιερ. *Συνέκδημος* 646-648.

³²⁶ Ήλις Η 648 2 cf. Έλοϋς. Βλ. και Λαμπροπούλου 1991, 284, υποσημ. 10.

³²⁷ Ο επίσκοπος Ήλιδος συμμετείχε και στη Σύνοδο της Σαρδικής, το 343 ή το 347 μ.Χ., βλ. Λαμπροπούλου 1991, 284, υποσημ. 12.-Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου 250

³²⁸ Οι αναφορές των πηγών για την Κυλλήνη είναι: *Cylenne* (στο αντίγραφο ρωμαϊκού χάρτη *Tabula Peutingeriana*) *Cilene civitas* (στην *Κοσμογραφία* του Ανωνύμου Ραυέννης), *Cylenne*, (στα *Γεωγραφικά* του Γουίδωνος), και *Ήλείων επίνειον Κυλλήνη* (στα *Έθνικά* του Στεφάνου Βυζαντίου), *τῶ τῶν Ήλείων επίνειον ἢ Κυλλήνη* (στα *Γεωγραφικά* του Στράβωνος 8.3.4.).

³²⁹ Χρυσός 1982, 181-191.

³³⁰ Μουρτζίνη 2014, 144-149.

³³¹ Βλ. Μπούτσικας 2002², 319-320. Ο Stanhope δημοσίευσε το 1824 στο Λονδίνο βιβλίο με τίτλο *Olympia or topography illustrative of the actual state of the plain of Olympia and the ruins of the city of Elis*, με 17 πίνακες και κείμενο 67 σελίδων, βλ. Πατεράκη 2012, 213.

³³² Το τοπογραφικό περιλάμβανε την Ακρόπολη της Ήλιδος, την Παλαιόπολη, το Οκτάγωνο, το χωριό Καλύβια και τον Πηνειό, βλ. Ανδρέου 1980, 185 υποσημ. 2.

³³³ Ανδρέου 1980, 185.

Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία σε συνεργασία με το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, επί Γενικής Γραμματείας του Αν. Ορλάνδου. Ο τότε Έφορος Αρχαιοτήτων Ολυμπίας, Ν. Γιαλούρης, ανέλαβε τη διεύθυνση των ανασκαφών με επιστημονικούς συνεργάτες τον Ηλία Ανδρέου, την Ιωάννα Ψυχογιού και τον Στέφαν Καρβίζε, τη Veronika Μητσοπούλου-Leon ως αντιπρόσωπο του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και την Αλίκη Τζωρτζωρή ως βοηθό³³⁴. Έτσι, αποκαλύφθηκαν και χρονολογήθηκαν τα κατάλοιπα των δύο μεγάλων στοών, της Νότιας και των Ελλανοδικών, η σκηνή και το κούλο του Θεάτρου πλήρως, το ναόσχημο οικοδόμημα D, βωμοί, αποθέτες ιερών και υδρευτικοί χώροι. Ευρήματα από σωστικές ανασκαφές που διενεργήθηκαν σε μεγάλη έκταση από το 1965 έως το 1970 έδειξαν ότι η πόλη ήταν ορθολογικά οργανωμένη, σύμφωνα με το «ιπποδάμειο» σύστημα, και διέθετε τρία νεκροταφεία, το δυτικό, το ανατολικό και το νότιο³³⁵. Μολονότι δε οι πηγές για την Ήλιδα κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο είναι ολιγάριθμες, με λίγες πληροφορίες και κάποιες από αυτές αναξιόπιστες³³⁶, επιβεβαιώθηκε ανασκαφικά ο αστικός χαρακτήρας της θέσης αυτήν την περίοδο. Συγκεκριμένα έχουν ανασκαφεί χριστιανικές επιγραφές του 4ου έως και 6ου αι. και τα κατάλοιπα μίας βασιλικής, κατασκευασμένης πάνω στα ερείπια της Νότιας Στοάς της αρχαίας πόλης. Εντός των ερειπίων της Στοάς και αρκετά υψηλότερα από το αρχικό δάπεδο, ο Ν. Γιαλούρης αποκάλυψε το 1967 πλήρως το από τον Ο. Walter εν μέρει μόνο αποκαλυφθέν ψηφιδωτό δάπεδο (σωζ. διάστ. 22,5×8 μ.), αποκολλημένο σε τρία κομμάτια, με πολυάριθμα και κατά το πλείστον πολύχρωμα γεωμετρικά σχέδια (εικ. 32 α, β, γ)³³⁷. Ελάχιστα είναι τα λείψανα των οικιών, αλλά αρκετές οι ταφές. Ένας κιβωτιόσχημος τάφος αποκαλύφθηκε τυχαία το 1967, νοτιοανατολικά του Θεάτρου, κτισμένος με θραύσματα παλαιοχριστιανικού θωρακίου³³⁸, αρκετοί τάφοι στα δωμάτια του Οκταγώνου, μαζί με ενεπίγραφες επιτάφιας στήλες του 4ου και 5ου αι., μία εξ αυτών χαραγμένη πάνω σε ορθογώνια παλαιοχριστιανική τράπεζα, και κάποιοι άλλοι τάφοι στα ανατολικά και κεντρικά της Αγοράς. Επιπλέον, έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα τριών κλιβάνων κεραμικού εργαστηρίου, βοηθητικές κατασκευές, αγγεία, τούβλα και κεραμίδια πάνω στα αρχαία λατρευτικά οικοδομήματα στα νοτιοδυτικά της Αγοράς και σε τμήμα του εγκαταλειμμένου Ρωμαϊκού λουτρού. Κεραμικά αγγεία και νομίσματα βρέθηκαν στα κτήρια κατά μήκος των οδών, ενώ «θησαυρός» αποτελούμενος από έξι χρυσούς σολίδους του Ιουστίνου Β' αποκαλύφθηκε στο φράγμα του Πηνειού (εικ. 34)³³⁹.

Οι σωστικές όμως ανασκαφές διέλυσαν και εξαφάνισαν μεγάλο μέρος των καταλοίπων της αρχαίας πόλης. Ενθαρρυντικά για την έρευνα είναι τα αποτελέσματα της γεωφυσικής έρευνας, που διεξήχθη το 2003 σε μία έκταση περίπου 40000 μ², στον ερειπωμένο χώρο. Εκεί εντοπίστηκαν ανωμαλίες στην κατανομή της αντίστασης στο υπέδαφος αλλά και στο μαγνητικό πεδίο, οι οποίες αντανακλούν την ύπαρξη πιθανών χαμένων δομών στο υπέδαφος³⁴⁰.

Το 2017, έπειτα από διακοπή πολλών ετών, το μόνιμο προσωπικό της Ζ' Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας επανέλαβε τις ανασκαφικές εργασίες στη Δυτική κυρίως Στοά, την ταυτιζόμενη με τη στοά των Ελλανοδικών. Στο μέσον περίπου του

³³⁴ Γιαλούρης 1961/2β, 124.

³³⁵ Ανδρέου 1980, 186.

³³⁶ Λαμπροπούλου 1991, 286.

³³⁷ Το τμήμα του ψηφιδωτού αποκαταστάθηκε και συμπληρώθηκε εν μέρει δια των ιδίων του ψηφιδών, βλ. Γιαλούρης 1965, 211.- Ορλάνδος 1968, 17-18.

³³⁸ Ορλάνδος 1968, 18.

³³⁹ Αβραμέα 1963, 66, αρ.32.- Πέννα 2002, 232.

³⁴⁰ Τσόκας, Σαρρής, Σταμπολίδης, Βαργεμέζης, Κολώνας 2012, 41-55.

δυτικού της τμήματος, το οποίο καθαρίστηκε από τη βλάστηση, εντοπίστηκαν λίθοι. Η ανασκαφή στο σημείο αυτό έφερε στο φως τα θεμέλια μεγάλου κτηρίου του 4ου-5ου αι. μ.Χ. Αφού απομακρύνθηκε το πυκνό στρώμα καταστροφής από μεγάλες κεραμίδες, βρέθηκαν χάλκινα νομίσματα και κεραμική³⁴¹.

Όσο για το αν συνυπήρξαν οι κάτοικοι της Ήλιδος με Σλάβους, δεν μαρτυρείται προς το παρόν στην πόλη. Ωστόσο, σίγουρα υπήρξε σλαβική εποίκηση στη γύρω περιοχή, όπως βεβαιώνουν τα τριάντα τέσσερα σλαβικά τοπωνύμια (Γούμερο, Τραγανό, κ.ά)³⁴². Τα επόμενα χρόνια οι πλημμύρες του Πηνειού εξαφάνισαν σταδιακά τα όποια κατάλοιπα της πόλης.

Β΄.2. 2. Χριστιανικός οικισμός

Οι Χριστιανοί κατοίκησαν στην Ήλιδα χωρίς να αλλάξουν τη ρυμοτομία της. Οι χριστιανικές επιγραφές του 4ου έως και 6ου αι.³⁴³ υποδηλώνουν χριστιανική κατοίκηση από πολύ νωρίς, πιθανότατα και στον προηγούμενο αι., αν δεχτούμε τη χριστιανική προέλευση της επιτύμβιας επιγραφής μίας γυναίκας με το όνομα Αυρηλία Ζωσίμη³⁴⁴. Η απουσία όμως πολλών καταλοίπων από τις οικίες τους δυσκολεύει τον ακριβή προσδιορισμό της έκτασης του οικισμού. Βοηθητικά στοιχεία για την εξαγωγή υποθετικών μόνο συμπερασμάτων είναι οι ανασκαφέντες τάφοι. Έτσι, ο κιβωτιόσχημος τάφος νοτιοανατολικά του Θεάτρου³⁴⁵, κτισμένος με θραύσματα παλαιοχριστιανικού θωρακίου, προερχόμενου ίσως από τη βασιλική πάνω στη Νότια Στοά³⁴⁶, φανερώνει εγκατάσταση ανθρώπων στην περιοχή αυτή. Ο τύπος του τάφου αποδεικνύει τη συνέχεια του τύπου δεκαεπτά Ρωμαϊκών ανασκαφέντων τάφων³⁴⁷. Επίσης, σύμφωνα με την εύρεση τάφων στο *Οκτάγωνο*, σίγουρα κάποιοι άνθρωποι είχαν εγκατασταθεί εκεί, μακριά από τα όρια της πόλης.

Β΄.2. 2. 1. Λατρεία: τρίκλιτη βασιλική – τάφοι

Το παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό που αποκαλύφθηκε περιορισμένο στο εσωτερικό της Νότιας Στοάς, είχε διακόσμηση διατεταγμένη από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Το στοιχείο αυτό οδήγησε τον Γιαλούρη να πιθανολογήσει ότι τμήμα της κατεστραμμένης ήδη Στοάς, εφόσον δεν ήταν πλέον απαραίτητη, μετασκευάστηκε στο δεύτερο μισό του 5ου αι. μ.Χ. σε βασιλική και ότι το ψηφιδωτό στόλισε το κεντρικό ανυψωμένο κλίτος της³⁴⁸. Άλλωστε, η προαγωγή της πόλης σε έδρα επισκοπής είχε ως συνέπεια την εγκατάσταση του οικείου επισκόπου σε αυτήν, καθώς και την ίδρυση ενός κεντρικού ναού στο εσωτερικό του αστικού της ιστού, που αποτελούσε έδρα του³⁴⁹. Άρα, εκτός από τα λειτουργικά δρώμενα που θα τελούνταν στο εσωτερικό της βασιλικής, ο επισκοπικός ναός θα εμπλεκόταν σε τελετές που λάμβαναν χώρα γύρω από αυτόν. Για παράδειγμα, οι κάτοικοι της Ήλιδος, προκειμένου να υποδεχτούν ιερά λείψανα ή να προσευχηθούν για την

³⁴¹ Κόλλια 2017, 16.

³⁴² Μπούρσικας 1992, 18.

³⁴³ Λαμπροπούλου 1991, 287 υποσημ. 27.

³⁴⁴ Λαμπροπούλου 1991, 291 υποσημ.70.

³⁴⁵ Γιαλούρης 1961/2α,136.

³⁴⁶ Ορλάνδος 1968, 18.

³⁴⁷ Γιαλούρης 1961/2α, 125.

³⁴⁸ Γιαλούρης 1965, 211.

³⁴⁹ Για τη θέση του επισκοπικού ναού γενικότερα στη βυζαντινή πόλη, βλ. Καραγιάννη 2017, 155.

αποφυγή σεισμών, που έπλητταν συχνά την περιοχή, ή για να τελέσουν μία εορτή, θα ενώνονταν με τον κλήρο σε μία πομπή, η οποία θα ξεκινούσε από την εκκλησία και θα επέστρεφε σε αυτήν. Βέβαια, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τη συχνότητα τέλεσης των λιτανειών. Το λατρευτικό κέντρο των κατοίκων της Ήλιδος, όμως, κατέρρευσε, το 551 μ.Χ.

Όσον αφορά στους τάφους που βρέθηκαν στην Αγορά, πολλοί ήταν προχειροφτιαγμένοι και περιείχαν ελάχιστα κτερίσματα. Και, επειδή κάποιοι φτιάχτηκαν με οικοδομικό υλικό της βασιλικής, καταλαβαίνουμε ότι η εκκλησία δεν επισκευάστηκε μετά την κατάρρευσή της.

Β'. 2. 2. 2. Οικονομική δραστηριότητα

Γύρω από τη βασιλική αναπτύχθηκαν όχι μόνο κατοικίες, αλλά και πλήθος εργαστηρίων και καταστημάτων, μετά από μετασκευές και επιδιορθώσεις των παλαιών κτηρίων. Η τοπική κεραμική παραγωγή συνεχίστηκε στους υπάρχοντες χώρους προς ίδια χρήση κατά το παρελθόν, ή πάνω στα αρχαία λατρευτικά οικοδομήματα.

Κεραμικά αγγεία και νομίσματα βρέθηκαν στα κτήρια κατά μήκος των οδών. Έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα τριών διώροφων κλιβάνων κεραμικού εργαστηρίου, βοηθητικές κατασκευές, αγγεία, τούβλα και κεραμίδια, πάνω στα αρχαία λατρευτικά οικοδομήματα, στα νοτιοδυτικά της Αγοράς. Ο καλύτερα διατηρούμενος από τους τρεις κλιβάνους χρονολογείται στον 3ο έως 4ο αι. μ.Χ., και ανήκει στον τύπο των διώροφων κυκλικών με κεντρικό υποστύλωμα (εικ. 33)³⁵⁰. Βάσει των ανασκαφικών δεδομένων αλλά και των μεγάλων διαστάσεών του, το πάχος της εσχάρας και της στερεότητας όλης της κατασκευής φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε για την όπτηση πλίνθων και κεράμων. Η εσχάρα στηριζόταν πάνω σε σειρά ακτινωτά διατεταγμένων πήλινων τοξοτών κατασκευών, που γεφύρωναν την απόσταση μεταξύ του κεντρικού υποστυλώματος και των περιμετρικών τοιχωμάτων του θαλάμου καύσης. Έτσι, ο μεγάλος κυκλικός κλίβανος ως απλός πηλόκτιστος τύπος που χρησιμοποιήθηκε στα περισσότερα κεραμικά εργαστήρια της αρχαιότητας, εξελίχθηκε κατασκευαστικά και μορφολογικά στους ύστερους Ρωμαϊκούς χρόνους με ένα σύνθετο κεντρικό υποστύλωμα³⁵¹.

Δύο άλλοι κεραμικοί κλίβανοι και αρκετές ποσότητες κεραμικής βρέθηκαν σε τμήμα του εγκαταλειμμένου Ρωμαϊκού λουτρού στα ανατολικά της κεντρικής οικοδομικής νησίδας της πόλης.

Οι ανωτέρω ασχολίες βελτίωναν κάπως τα οικονομικά των κατοίκων, δεδομένου ότι η γενικότερη οικονομία τους, σύμφωνα με νομίσματα από την εποχή της Ρωμαιοκρατίας έως και την εποχή του Θεοδοσίου Β'³⁵², ήταν κακή. Μετά όμως την κατάρρευση, της βασιλικής, συνεχίστηκε η ζωή στην πόλη έως και τα τέλη του 6ου αι. μ.Χ. Αλλά, αν λάβουμε υπόψη μας πρώτον ότι ο «θησαυρός» από το φράγμα του Πηνειού έχει χρόνο απόκρυψης ή απώλειας ίδιο με εκείνον της Ολυμπίας, δηλαδή μετά το 578 μ.Χ.³⁵³, δεύτερον την ανεπισκευάστη βασιλική και τρίτον την προχειρότητα στην κατασκευή των τάφων, συμπεραίνουμε ότι η οικονομική κατάσταση του οικισμού ήταν πολύ κακή.

³⁵⁰ Βλ. Ράπτης 2011, 180.

³⁵¹ Ράπτης 2011, 180.

³⁵² Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1963, 78-79.

³⁵³ Αβραμέα 1983, 85, αρ. 32.

Β'. 2. 2. 3. Νομίσματα

Ο μικρός χρυσός «θησαυρός» αποτελεί, σύμφωνα με την Β. Πέννα³⁵⁴, σημαντική μαρτυρία για την κυκλοφορία χρυσών νομισματικών εκδόσεων στην περιοχή της Ηλείας. Αποτελείται από έξι σόλιδους Ιουστίνου Β' νομισματοκοπείου Κωνσταντινούπολης. Ένας από αυτούς χρονολογείται στην περίοδο 567/8 μ.Χ. και οι υπόλοιποι πέντε στην περίοδο 568-578 μ.Χ. Η απόκρυψη του ευρήματος τοποθετείται γύρω στο 578 μ.Χ. και θα μπορούσε να συνδυαστεί με πρώτη επιδρομή των Σλάβων. Ωστόσο, αυτή η σκέψη είναι απλώς υποθετική. Επίσης, όπως τόνισε η Β. Πέννα, υποθέσεις μόνο μπορούν να γίνουν και για την ταυτότητα του κατόχου του, όπως ότι, πλην του ότι είχε συναλλαγές με το κράτος, ως προνοητικός επένδυσε το χρηματικό του κεφάλαιο σε νόμισμα από πολύτιμο μέταλλο, με μεγαλύτερη αξιοπιστία και σταθερότητα και έτσι απαλλάχθηκε από το φορτίο 75.200 νομισμάτων, των οποίων η αξία μπορούσε ανά πάσα στιγμή να υποτιμηθεί εκ νέου.

Β'. 3. Η εγκατάλειψη της πόλης της Αρχαίας Ήλιδος

Οι Χριστιανοί κάτοικοι της Αρχαίας Ήλιδος εγκατέλειψαν οριστικά την παρηκμασμένη πόλη στο τέλος του 6ου ή το αργότερο στις αρχές του 7ου αι. μ.Χ. και επέστρεψαν στην ύπαιθρο χώρα. Έτσι, τα ίχνη της πόλης ενταφιάστηκαν από τις πλημμύρες του Πηνειού. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, η ευρύτερη αυτή περιοχή χρησίμευε ως καλλιεργήσιμος χώρος από κατοίκους γειτονικών χωριών, χωρίς όμως να ξανακατοικηθεί ποτέ, ενώ στον χώρο ανατολικά της Ακρόπολης ξεχειμώνιαζαν κτηνοτρόφοι της ορεινής Αρκαδίας και Αχαΐας.

³⁵⁴ Πέννα 2002, 237.

Γ΄ ΜΕΡΟΣ: ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΟΛΥΜΠΙΑΣ ΚΑΙ ΗΛΙΔΟΣ

Η πολιτισμική κληρονομιά ενός τόπου αποτελείται από όλα τα ανθρώπινα δημιουργήματα, τα υλικά και άυλα πολιτισμικά αγαθά. Στα υλικά αγαθά ανήκουν τα μνημεία³⁵⁵ (προϊστορικά, αρχαία, βυζαντινά και μεταβυζαντινά) και τα σύγχρονα (τα μεταγενέστερα του 1830)³⁵⁶, ακίνητα (τα in situ στο έδαφος ή στο βυθό της θάλασσας ή στον πυθμένα λιμνών ή ποταμών, και εκείνα τα οποία δεν είναι δυνατόν να μετακινηθούν χωρίς να υποστούν βλάβη, εγκαταστάσεις και κατασκευές ως αναπόσπαστα στοιχεία κτηριακών κατασκευών, με όλα τα λοιπά τους στοιχεία και το άμεσο περιβάλλον τους) και κινητά (τα μουσειακά εκθέματα και οι συλλογές)³⁵⁷. Άυλα αγαθά είναι οι παραδόσεις, οι μύθοι, οι κοινωνικές πρακτικές, οι τελετές, οι εορταστικές εκδηλώσεις, η μουσική, ο χορός, η ένδυση, οι μορφές της λαϊκής τέχνης, τα γραπτά, η γλώσσα των προγόνων³⁵⁸, εργαλεία και άλλες κατασκευές καλλιτεχνικής αξία, που αποτελούν μαρτυρίες παραδοσιακού, λόγιου και λαϊκού πολιτισμού.

Η μελέτη των αγαθών αυτών οδηγεί τον άνθρωπο στην παρατήρηση, τη γνώση και στην κατανόηση του χώρου που τον περιβάλλει, με αποτέλεσμα να συνειδητοποιεί ότι συσχετίζεται με το παρελθόν και βάσει αυτού προσδιορίζει το δικό του μέλλον.

Ο όρος «διαχείριση» προέρχεται από το ρήμα «δια-χειρίζομαι»: περνώ κάτι από τα χέρια μου, «κάνω τις απαραίτητες ενέργειες για (κάτι που υπάγεται στην αρμοδιότητά μου), αποφασίζω τι πρέπει να γίνει για κάθε περίπτωση»³⁵⁹. Ο όρος «πολιτισμική διαχείριση» αναφέρεται στη διαχείριση του συνόλου των πολιτισμικών αγαθών, δηλαδή στη σχέση του ανθρώπου με τα πολιτισμικά αγαθά.

Η πολιτισμική κληρονομιά δεν αποτελεί στοιχείο του παρελθόντος αλλά αδιάσπαστο κομμάτι της ταυτότητας και της ζωής της παρούσας κοινωνίας. Για τον λόγο αυτό, η διαχείρισή της κατά τρόπο συμβατό με την προστασία της και τις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης είναι μια ολιστική διαδικασία³⁶⁰.

Σύμφωνα με τον Βασίλειο Λαμπρινουδάκη, η διαχείριση των μνημείων και των υλικών πολιτισμικών αγαθών είναι: «α) το ενδιαφέρον και η εκτίμηση γι' αυτά, β) η αναζήτηση και η καταγραφή τους, γ) η έρευνα για τη γνώση, την κατανόηση και την ερμηνεία τους, δ) η αξιολόγησή τους και ο καθορισμός της μεταχείρισής τους, ε) η μέριμνα και η διαδικασία της προστασίας και της διατήρησής τους, ώστε να παραδοθούν κατά το δυνατό χωρίς φθορά στις επόμενες γενιές, στ) οι ενέργειες αποκατάστασής τους, ζ) η διάδοση του πολιτισμικού τους περιεχομένου στο ευρύ κοινό, η) η χρησιμοποίησή τους ή μη για σύγχρονες δραστηριότητες, αλλά και θ) το ενδιαφέρον και η θετική στάση του ίδιου του ευρύτερου κοινού και των φορέων εξουσίας για τα μνημεία»³⁶¹.

³⁵⁵ Παυλογεωργάτος 2003, 28.

³⁵⁶ Παυλογεωργάτος 2003, 39.

³⁵⁷ Λαμπρινουδάκης 2010, 275.

³⁵⁸ Η κληρονομιά αυτή προστατεύεται από τη σύμβαση του 2003, η οποία συμπεριλήφθηκε στη Διεθνή Σύμβαση του Παρισιού (1972).

³⁵⁹ Μπαμπινιώτης 1998, λ. δια-χείριση.

³⁶⁰ Πούλιος 2012, 3229-337.

³⁶¹ Λαμπρινουδάκης 2008, 149.

Έτσι, βασικές ενέργειες είναι η συνειδητοποιημένη στάση ειδικών, αρμοδίων και κοινού απέναντι στα μνημεία, η αναζήτηση και η συστηματική καταγραφή τους, η ανασκαφική δραστηριότητα (με βασικούς κανόνες), η αξιολόγηση ενός μνημείου ή μνημειακού χώρου (με βάση την επιστημονική, ιστορική, εθνική, τοπική, θρησκευτική, αισθητική, διδακτική, πολιτισμική, οικονομική/τουριστική τους αξία, τη σπανιότητα, την παλαιότητα, την αξία της καλής διατήρησης και της αυθεντικότητας, και την αξία από τη δυνατότητα νέας χρήσης), ο καθορισμός χειρισμού του μνημείου (σε ελεύθερο χώρο, ανοικτό και ορατό στο ευρύ κοινό, σε προστατευτικό κτίσμα, διατηρητέα και επισκέψιμα μέσα σε σύγχρονα κτήρια, διατηρητέο σε κατάχωση, μεταφερόμενο σε άλλο χώρο, διάλυση καταλοίπων), η ανάδειξη (συντήρηση, στερέωση, αποκατάσταση, αναστήλωση, ανάδειξη, διάθεση ή διαμόρφωση για νέα χρήση)³⁶². Οι ενέργειες αυτές αποσκοπούν κυρίως στη συντήρηση των υλικών των μνημείων, ώστε να μην αλλοιωθεί η αυθεντικότητά τους.

Από την άλλη η διαφύλαξη και διαχείριση της άυλης κληρονομιάς γίνεται μέσω του Μουσειακού αρχείου αλλά και με δραστηριότητες που με την υποστήριξη του κράτους και μη κρατικών οργανισμών αποσκοπούν στη δημιουργική συνέχισή της από την τοπική κοινωνία και στη μετάδοσή της στους μεταγενέστερους³⁶³.

Τα σημαντικότερα μοντέλα διαχείρισης που εφαρμόζονται στη διεθνή πραγματικότητα είναι: το υλικο-κεντρικό μοντέλο (*material-based approach*) ή αλλιώς «συμβατικό μοντέλο» (*conventional approach*)³⁶⁴, που δίνει έμφαση στο υλικό και η αποκλειστική ευθύνη για τη διαχείριση ανήκει στους αρχαιολόγους και την κρατική στήριξη. Βάσει του μοντέλου αυτού, επιτρέπεται μόνο η αναστήλωση, ενώ απαγορεύονται οι ανακατασκευές. Τα άλλα δύο μοντέλα είναι το αξιο-κεντρικό (*values-based approach*) και το μοντέλο «ζώσας πολιτισμικής κληρονομιάς» (*living heritage approach*), το οποίο αναλύουμε στη συνέχεια, διότι στην Ελλάδα εφαρμόζεται ακόμη μόνο σε ερευνητικό επίπεδο. Το πλέον διαδεδομένο είναι το αξιο-κεντρικό μοντέλο, βασική αρχή του οποίου είναι οι αρχαιολόγοι να λαμβάνουν υπόψη τους ερμηνείες και πρακτικές της διαχείρισης από διαφορετικές ομάδες ανθρώπων, με στόχο τη διαφύλαξη των αξιών του παρελθόντος και του παρόντος για χάρη των μελλοντικών γενεών (πέρα από την αναστήλωση, επιτρέπονται και κάποιες ανακατασκευές, ανάλογα με τη φύση και τις αξίες της πολιτισμικής κληρονομιάς)³⁶⁵.

Η διαχείριση των Μουσείων και του Αρχαιολογικού Χώρου της Ολυμπίας, ο οποίος έχει χαρακτηριστεί μνημείο της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO από το 1989³⁶⁶, είναι σε γενικές γραμμές εντυπωσιακή και υιοθετεί τις αρχές του υλικο-τεχνικού και του αξιο-κρατικού μοντέλου. Όσον αφορά στην αρχαία πόλη της Ήλιδος, προστατεύεται συνολικά από τις θεσμοθετημένες κηρύξεις και Ζώνες, Α και Β, προστασίας της. Οι ενέργειες για ολοκληρωμένη συντήρηση, αξιοποίηση και διάσωση της αρχαίας πόλης έχουν ήδη χαραχθεί με τις παρεμβάσεις των κρατικών υπηρεσιών και φορέων και η Ζ΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας διοργάνωσε το 2011 στο Αίθριο του Μουσείου της Αρχαίας Ήλιδος εκδήλωση για

³⁶² Λαμπρινουδάκης 2008, 152- 159.

³⁶³ Αλιβιζάτου, Πούλιος, Παπαδάκη 2015, 57.

³⁶⁴ Το υλικο-κεντρικό μοντέλο εκφράζεται πληρέστερα στη *Χάρτα της Βενετίας (Venice Charter)* (ICOMOS 1964), βλ. αναλυτικά Πούλιος 2012, 329.

³⁶⁵ Το αξιο-κεντρικό μοντέλο βασίζεται στη *Χάρτα της Μπούρρα (Burra Charter)* (ICOMOS Australia 1999), βλ. αναλυτικά Πούλιος 2012, 332. Για την ιστορική εξέλιξη του αξιο-κεντρικού μοντέλου διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς, παραδείγματα εφαρμογής του, πλεονεκτήματα και αδυναμίες του, βλ. Πούλιος 2015, 41-45.

³⁶⁶ Στεφάνου 2003, 46. Για τους μη κυβερνητικούς οργανισμούς ICOMOS, ICOM, ILA, OWCH, TICCIH, CINOA, που σε συνεργασία με τον διακυβερνητικό οργανισμό UNESCO μεριμνούν για την προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς, βλ. Λάββας 1993, 37-42.

την δημιουργία φακέλου υποψηφιότητας στην UNESCO για την ένταξη της Αρχαίας Ήλιδος στα χαρακτηριζόμενα και προστατευόμενα μνημεία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς³⁶⁷. Έτσι, η συστηματική διαχείριση των πολιτισμικών αγαθών των δύο περιοχών επιτυγχάνεται αφενός με διεπιστημονικές ενέργειες και αφετέρου με ενέργειες της τοπικής κοινωνίας και άλλων φορέων.

Γ. 1. Η πολιτισμική κληρονομιά της Αρχαίας Ολυμπίας, η ανάδειξη και διαχείρισή της

Πρόσβαση στην Ολυμπία έχει κάποιος οδικώς ή με τρένο. Στο πλησιέστερο λιμάνι του Κατακόλου φθάνουν κρουαζιερόπλοια, εκείνο της Κυλλήνης εξυπηρετεί τους κατοίκους των Ιονίων νήσων, ενώ της Πάτρας καλύπτει τις γραμμές για τα Ιόνια νησιά και την Ιταλία. Πλησιέστερο αεροδρόμιο είναι του Αράξου, αλλά επειδή είναι στρατιωτικό, επιτρέπεται περιορισμένος αριθμός πτήσεων μόνο το καλοκαίρι. Στον ευρύτερο χώρο της Αρχαίας Ολυμπίας υπάρχουν οδικές σημάνσεις με ένα σύντομο επεξηγηματικό κείμενο του ονόματος του δρόμου, που οδηγεί στα μνημεία.

Ο χώρος με τα αξιοθέατα απέχει 500 μ. από το κέντρο της πόλης και η κεντρική οδός που οδηγεί σε αυτόν είναι πλακοστρωμένη, ενώ πεζοδρομείται κάποιες ώρες κατά τη διάρκεια των καλοκαιρινών μηνών. Τα αξιοθέατα είναι επισκέψιμα τον χειμώνα καθημερινά από τις 8.30 έως τις 15.30 και το καλοκαίρι από τις 8.30 έως τις 16.00. Το εισιτήριο είναι ενιαίο για επίσκεψη σε όλους τους χώρους και το κόστος του, με εξαίρεση τις κατηγορίες ατόμων που δικαιούνται μειωμένο ή ελεύθερο εισόδο, ανέρχεται σε δώδεκα ευρώ τους θερινούς μήνες, ενώ μειώνεται κατά 50% τη χειμερινή περίοδο.

Γ. 1. α. Αρχαιολογικός χώρος

Φθάνοντας κάποιος στην οριοθετημένη περιοχή των αξιοθεάτων, κάτω από το Παλιό Μουσείο και τα γραφεία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας, υπάρχει αρκετός χώρος στάθμευσης. Μεγάλες πινακίδες προσανατολίζουν για την πορεία σε μία επιστρωμένη διαδρομή – διευκολύνει τα άτομα που κινούνται με αναπηρικό αμαξίδιο – μέχρι να φθάσει ο επισκέπτης στον χώρο των ανασκαφών. Αφού διαβεί μία γέφυρα, στην οποία υπάρχει για ψυχαγωγία και μια άμαξα με άλογα, αντικρίζει στα αριστερά του το εκδοτήριο εισιτηρίων. Οι υπάλληλοι διανέμουν δωρεάν ενημερωτικό φυλλάδιο με χάρτη του χώρου, αριθμήσεις στους χώρους στους οποίους υπάρχουν ευρήματα και επεξηγηματικό υλικό, αλλά αναλαμβάνουν και χρέη φύλαξης των προσωπικών αντικειμένων των επισκεπτών, διότι δεν υπάρχει άλλος ειδικός χώρος.

Ο χώρος των ανασκαφών, έκτασης 400-450 στρεμμάτων, βρίσκεται σχεδόν απέναντι από το εκδοτήριο εισιτηρίων. Πριν την είσοδο σε αυτόν, υπάρχει στα δεξιά χώρος υγιεινής και ανάλογος για τα άτομα με ειδικές ανάγκες, αλλά παρά την πρόβλεψη για τοποθέτηση πινακίδας με σύστημα Braille, αυτή δεν έχει τοποθετηθεί, τουλάχιστον προς το παρόν. Η εικόνα της εισόδου είναι καλή. Στα δεξιά του προαυλίου χώρου υπάρχουν κρήνες πόσιμου νερού και δέντρα αρκετού ύψους, υπό τη σκιά των οποίων παρέχεται ξεκούραση στα λίγα διαθέσιμα παγκάκια. Μία πινακίδα στα δεξιά της εισόδου τονίζει τον χαρακτηρισμό του τόπου ως Μνημείου της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO. Στα αριστερά της εισόδου υπάρχει φυλάκιο, όπου οι φύλακες αποτρέπουν τη συσσώρευση υπερβολικού

³⁶⁷ Βλ. <https://www.archaiologia.gr/blog/2011/08/26/αρχαία-ήλιδα-υποψηφιότητα-για-ένταξη/>

αριθμού επισκεπτών. Η είσοδος είναι φραγμένη με χαμηλό σιδερένιο πλέγμα. Μέσα στον Αρχαιολογικό Χώρο το τεχνικό προσωπικό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας έχει κατασκευάσει διαδρόμους περιήγησης και έχει τοποθετήσει ενημερωτικές πινακίδες από επισμαλτωμένη ηφαιστειακή πέτρα (πυρόλαβα), υλικό αντιβανδαλιστικό, πλησίον των μνημείων, όχι όμως πινακίδες ανάγνωσης για τους τυφλούς. Κάθε πινακίδα είναι γραμμένη στα ελληνικά, στα αγγλικά, στα γαλλικά και στα γερμανικά και περιλαμβάνει ευσύνοπτες πληροφορίες σχετικά με τον χρόνο οικοδόμησης του μνημείου, τον δημιουργό ή αρχιτέκτονα, τα κύρια διακοσμητικά και καλλιτεχνικά της στοιχεία. Ωστόσο, η μικρή γραμματοσειρά σε κάποια σημεία καθιστά το κείμενο δυσανάγνωστο. Σε κάποια επίσης ευρήματα, όπως στις αναθηματικές επιγραφές που βρέθηκαν στη βασιλική και εκτίθενται σε τοίχο του νάρθηκα, δεν υπάρχει ενημερωτική πινακίδα.

Κατά τη διαδρομή υπάρχουν λίγα παγκάκια υπό σκιά, κάδοι καθαριότητας, και χώροι υγιεινής ακόμη και για τα άτομα με ειδικές ανάγκες. Κατά το τρέχον έτος δώδεκα φύλακες αορίστου συμβάσεως, προφυλάσσουν τα μνημεία από πιθανές φθορές που μπορεί να προκαλέσουν οι επισκέπτες και παρέχουν διευκρινιστικές παρατηρήσεις για τον προσανατολισμό στον χώρο, ενώ άλλοι εποπτεύουν τον γύρω χώρο από τα υπάρχοντα φυλάκια. Ωστόσο, δεν είναι όλοι οι φύλακες απόφοιτοι των Ινστιτούτων Επαγγελματικής Κατάρτισης (Ι.Ε.Κ.) με την ειδικότητα: Φύλακας Μουσείων και Αρχαιολογικών Χώρων. Έτσι, δεν γνωρίζουν σε βάθος τον πολιτισμό, κάποιοι δεν ομιλούν ούτε μία ξένη γλώσσα και ενίοτε σχηματίζουν ομάδες συζητήσεων, αδιαφορώντας ακόμη και για το απλό έργο της φύλαξης των μνημείων, με αποτέλεσμα κατά καιρούς να συμβαίνουν περιστατικά μικροκλοπών.

Ορισμένα τμήματα σημαντικών μνημείων, όπως η νότια πλευρά των θερμών του Λεωνοδαίου, έχουν αναδειχθεί και προφυλάσσονται από τη φθορά του χρόνου και τις καιρικές συνθήκες, κάτω από στέγαστρα. Έχει γίνει τμηματική αναστήλωση στην Παλαιστρα, στο Ηραίο, σε κίονα του ναός του Διός, στο Φιλιπείο και στο Αναθηματικό Μνημείο του Πτολεμαίου Β΄ και της Αρσινόης, ενώ πρόσφατα ανατέθηκε μελέτη αναστήλωσης και μελέτη συντήρησης του άμβωνος της Παλαιοχριστιανικής βασιλικής³⁶⁸. Τα τελευταία χρόνια ανασκάφηκε το βόρειο τμήμα του Γυμνασίου, υλοποιήθηκε αντιστήριξη του πρανούς του αναλήμματος των «Θησαυρών» και αναδείχθηκε το ιερό της Δήμητρος της Χαμύνης. Με τα ανωτέρω έργα προβάλλεται η διαχρονική συνέχεια και η εξέλιξη των μνημείων, χωρίς να υποβαθμίζεται ο συνολικός χώρος με την αναστήλωση ενός μόνο αξιόλογου κτίσματος. Τέλος, ο χώρος είναι ευάερος, ευήλιος και καθαρός, καθώς μόνιμα απασχολείται σε αυτόν μία καθαρίστρια, ενώ διαθέτει και πυρασφάλεια.

Γ. 1. β. Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας

Το Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας βρίσκεται απέναντι από τον χώρο των ανασκαφών και στα αριστερά του εκδοτηρίου εισιτηρίων. Ακολουθώντας

³⁶⁸ Έπειτα από αίτημα του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου προς το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, εγκρίθηκε η χορήγηση αδειάς εργασιών στο πλαίσιο νέου προγράμματος, αναφορικά με εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης των αρχαίων κτηρίων στον Αρχαιολογικό Χώρο της Ολυμπίας. Μελέτη αναστήλωσης του άμβωνος της Παλαιοχριστιανικής βασιλικής ανατέθηκε στον Θωμά Γεράσιμο (τίτλος: *Μελέτη αναστήλωσης του άμβωνος της Παλαιοχριστιανικής βασιλικής στον Αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας*. Αθήνα, Μάιος 2016), ενώ μελέτη συντήρησης στους Α. Γαλανού, Γ. Δογάνη, Ν. Καλαμπόκα (τίτλος: *Παλαιοχριστιανική Βασιλική, Άμβωνας. Αρχαία Ολυμπία. Μελέτη συντήρησης*. Αθήνα, Ιούνιος 2017), υπό την εποπτεία της Ζ. Λεβεντούλη, αρχαιολόγου, και του Π. Καλπάκου, Προϊστάμενου του Τμήματος Συντήρησης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας.

τη διαδρομή με το όνομα Άλσος της Ολυμπιακής Εκεχειρίας, φθάνει κάποιος στον προαύλιο χώρο του μουσείου. Στα αριστερά υπάρχει κρήνη πόσιμου νερού και χώροι υγιεινής και για τα άτομα με ειδικές ανάγκες. Στο αίθριο του μουσείου είναι τοποθετημένα αρχιτεκτονικά μέλη. Στην είσοδό του υπάρχει διαμορφωμένη κλίμακα ανάβασης για τα άτομα με κινητικά προβλήματα, καθώς δεν διαθέτει, προς το παρόν τουλάχιστον, εγκατάσταση ανελκυστήρα και μηχανικής ράμπας για την προσέγγιση στον χώρο του. Στο κέντρο του προθαλάμου είναι τοποθετημένο πρόπλασμα του Αρχαιολογικού Χώρου, στοιχείο που ευνοεί τη σύνδεσή του με τα εκθέματα. Μία πινακίδα ενημερώνει για την αριστερόστροφη διαδρομή των επισκεπτών στις αίθουσες. Ακριβώς πριν από την είσοδο, σε ένα γραφείο της πρώτης αίθουσας, προσωπικό διανέμει δωρεάν ένα έντυπο ενημερωτικό υλικό και εκεί μπορεί να αφήσει κάποιος τα προσωπικά του αντικείμενα για φύλαξη, διότι δεν υπάρχει βεστιάριο.

Ο επισκέπτης, εισερχόμενος στην πρώτη αίθουσα, που είναι αφιερωμένη στην Πρωτοελλαδική II και III περίοδο, βλέπει στο κέντρο της το πρόπλασμα του τύμβου του Πέλοπα. Η προβολή της συνεχούς κατοίκησης του ιερού χώρου έχει προβλεφθεί με την παρουσίαση ευρημάτων από θαλαμωτούς τάφους της Μυκηναϊκής εποχής. Στη δεύτερη αίθουσα φιλοξενούνται έργα των Γεωμετρικών και Αρχαϊκών χρόνων, ενώ το λίθινο αρχαϊκό κεφάλι της Ήρας προετοιμάζει για την ενότητα της πλαστικής, που ακολουθεί. Στην τρίτη αίθουσα υπάρχουν αντικείμενα και αρχιτεκτονικά μέλη της Ύστερης Αρχαϊκής εποχής, κάποια αποκατεστημένα. Ο Αυστηρός Ρυθμός προβάλλεται στην τέταρτη αίθουσα, ενώ στις επιτοίχιες προθήκες παρουσιάζονται έργα μεταλλοτεχνίας των Κλασικών χρόνων, τμήματα πήλινων ακρωτηρίων από τις στέγες διαφόρων κτηρίων του ιερού και το κράνος του Μιλτιάδη, αφιερωμένο στο ιερό μετά τη νίκη του στον Μαραθώνα (490 π.Χ.). Στην πέμπτη αίθουσα, την κεντρική, συνεχίζεται η έκθεση έργων Αυστηρού Ρυθμού από τον ναό του Διός: τα δύο μεγαλειώδη αετώματα και οι δώδεκα μετόπες με τους άθλους του Ηρακλή στους δύο στενούς τοίχους. Την έκτη αίθουσα στολίζει πάνω σε τριγωνικό βάθρο η Νίκη του Παιωνίου, ενώ στην έβδομη εκτίθεται το πρόπλασμα του εργαστηρίου του Φειδία, καθώς και αντικείμενα προερχόμενα από αυτό. Ο Ερμής του Πραξιτέλους προστατεύεται από πρωτοποριακό αντισεισμικό σύστημα στο κέντρο της όγδοης αίθουσας. Ευρήματα από την Ύστερη Κλασική και Ελληνιστική εποχή υπάρχουν στην ένατη αίθουσα. Οι επόμενες δύο αίθουσες, είναι αφιερωμένες στη Ρωμαϊκή εποχή. Τα γλυπτά από το Νυμφαίο του Ηρώδη Αττικού έχουν τοποθετηθεί στη δέκατη αίθουσα, με τρόπο ανάλογο της αρχική τους θέσης στην κατασκευή. Τα Ρωμαϊκά αγάλματα της ενδέκατης αίθουσας προέρχονται από το Μητρώο. Στην τελευταία ενότητα προβάλλονται ευρήματα προερχόμενα από τους τελευταίους αιώνες λειτουργίας του ιερού (εικ. 35 α, β, γ, δ, ε, στ, ζ). Η έκθεση είναι οργανωμένη με τρόπο που καλεί τον επισκέπτη να σκεφθεί τη μετάβαση από τη μία εποχή στην άλλη, καθώς στην πρώτη από τα αριστερά προθήκη παρουσιάζονται αντικείμενα του 3ου αι. μ.Χ.

Γενικότερα, το Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας παρουσιάζει στον επισκέπτη την μακρά ιστορία του ιερού, σύμφωνα με τις νέες μουσειολογικές αντιλήψεις, καθώς ως χώρος ανταποκρίνεται σε μεγάλο βαθμό στην πρόκληση όλων των μουσείων, να παρέχουν στον επισκέπτη σύμφωνα με την Αναστασία Χουρμουζιάδη, εκτός από εκπαίδευση, ψυχολογική άνεση και συναισθηματική ευχαρίστηση, ενεργοποιώντας όλες τις αισθήσεις του κοινού³⁶⁹. Είναι εφοδιασμένο με σύστημα κλιματισμού-εξαερισμού. Απασχολεί 14 φύλακες που ελέγχουν τη ροή των

³⁶⁹ Χουρμουζιάδη 2015, 19, 183.

επισκεπτών στις αίθουσες, ώστε να μην συσσωρευθεί υπερβολικός αριθμός επισκεπτών και δημιουργηθούν προβλήματα, αφενός στην κυκλοφορία των ίδιων των επισκεπτών και αφετέρου στην περιουσία του μουσείου. Επίσης, μεριμνούν για τις συνθήκες κλιματισμού και φωτισμού, οι οποίες θα πρέπει να επικρατούν στους εκθεσιακούς χώρους, σύμφωνα με τις οδηγίες που τους έχουν δοθεί. Κάποιοι, όμως, δεν ομιλούν ούτε μία ξένη γλώσσα. Η ενημέρωση για τα εκθέματα είναι πλήρης μέσα από κείμενα περιεκτικά στα ελληνικά, στα αγγλικά, στα γαλλικά και στα γερμανικά. Όμως, η γραμματοσειρά των κειμένων σε κάποια σημεία είναι μικρή και η ανάλυση εκτύπωσης χαμηλή. Όλες οι αίθουσες είναι ευρύχωρες και διαθέτουν μοντέρνες προθήκες με νέο τεχνητό φωτισμό. Στην ανατολική πτέρυγα του μουσείου λειτουργεί πωλητήριο³⁷⁰, αναψυκτήριο και νέοι χώροι υγιεινής και για τα άτομα με ειδικές ανάγκες. Πάντως, ένα τυφλό άτομο είναι αποκλεισμένο από την πληροφόρηση, για παράδειγμα των παραστάσεων στις συλλογές των αγγείων, διότι δεν έχει απτική επαφή με κανένα έκθεμα, είτε πρωτότυπο είτε αντίγραφο.

Ο επισκέπτης μπορεί να αποχωρήσει από τον χώρο, είτε ακολουθώντας την ίδια πορεία που ακολούθησε για την είσοδο είτε από μία έξοδο στη δυτική πτέρυγα του μουσείου, ακολουθώντας μία διαδρομή που τον οδηγεί σε έναν άλλο χώρο στάθμευσης, πλησίον του Σιδηροδρομικού Σταθμού Ολυμπίας.

Γ. 1. δ. Ολυμπιακός Βοτανικός Κήπος

Κοντά στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας και στα μνημεία της Άλτεως, σε χώρο εννέα στρεμμάτων, ο οποίος εκτείνεται στις βόρειες υπώρειες του Κρονίου λόφου, θαυμάζει κανείς τον Ολυμπιακό Βοτανικό Κήπο, ένα υπαίθριο μουσείο φυσικής ιστορίας, που λειτουργεί από το 2011. Ο Βοτανικός Κήπος συνδέεται με την ιστορία και την αρχαιολογική σημασία της Ολυμπίας, καθώς τα φυτικά είδη που χρησιμοποιήθηκαν στην αποκατάσταση του Ολυμπιακού Τοπίου, στηρίχθηκαν κυρίως στις περιγραφές συγγραφέων της αρχαιοελληνικής γραμματείας. Στην είσοδο του Κήπου, μία κεντρική ξύλινη πινακίδα απεικονίζει την κάτοψη, περιέχει υπόμνημα για τα είδη των φυτών και προσανατολίζει τον επισκέπτη, ο οποίος έχει επίσης τη δυνατότητα να ανεβεί στον Κρόνιο Λόφο, αλλά και να δει τον χώρο, όπου η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ολυμπίας ανασκάπτει πιθανότατα ένα ιερό, άγνωστης προς το παρόν θεότητας, στο άμεσο περιβάλλον της Άλτεως. Κάθε φυτική ενότητα σημαίνεται με ενημερωτικές πινακίδες για την επιστημονική ονομασία κάθε είδους (λατινική γλώσσα) και για την κοινή ονομασία σε τέσσερις γλώσσες (ελληνική, αγγλική, γαλλική, γερμανική). Επιπλέον, συνοπτικό δίγλωσσο κείμενο, σε ελληνικά και αγγλικά, συνοδεύει την εικόνα κάθε είδους, ανθοφόρου ή καρποφόρου.

Γ. 1. ε. Άλσος της Ολυμπιακής Εκεχειρίας

Από το 2017, μία ιδιαίτερα φροντισμένη και επιμελημένη από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας περιοχή πρασίνου μεταξύ του Αρχαιολογικού Μουσείου και του Χώρου της Ολυμπίας (πρώην χώρος στάθμευσης οχημάτων επισκεπτών Ολυμπίας) έλαβε την ονομασία Άλσος της Ολυμπιακής Εκεχειρίας. Η έκταση περιλαμβάνει λεύκες, κουτσουπιές, πεύκα και πλατάνια. Καθώς τη διασχίζουν οι επισκέπτες για τη

³⁷⁰ Το πωλητήριο διαθέτει βιβλία (οδηγοί της Ολυμπίας και άλλα βιβλία αρχαιολογικού περιεχομένου), κάρτες, ενημερωτικά φυλλάδια, αφίσες με εκθέματα του μουσείου και αναπαραστάσεις του Ιερού, έγχρωμες διαφάνειες, εκμαγεία κ. ά

μετάβασή τους από τον Αρχαιολογικό Χώρο προς το Μουσείο της Ολυμπίας, ανακαλούν στη μνήμη τους τον οπισθόδομο του Ναού της Ήρας, όπου φυλασσόταν ο «δίσκος του Ιφίτου», πάνω στον οποίο είχε χαραχθεί το κείμενο της Ιερής Εκεχειρίας, ως προϋπόθεσης για την ειρηνική τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων της αρχαιότητας.

Γ. 1. στ. Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας

Το Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων βρίσκεται, πριν από τον Αρχαιολογικό Χώρο της Ολυμπίας, κοντά στο σημείο στάθμευσης³⁷¹. Το μουσείο διαθέτει στην είσοδο διαμορφωμένη κλίμακα ανάβασης για τα άτομα με κινητικά προβλήματα. Ο εκθεσιακός χώρος του ισογείου περιλαμβάνει τη μεγάλη κεντρική αίθουσα, τον προθάλαμο, όπου υπάρχουν προπλάσματα του ιερού στις διάφορες ιστορικές περιόδους του και έντεκα μικρότερες αίθουσες με διάφορα εκθέματα. Ο επισκέπτης, κινούμενος κυκλικά σε ευρύχωρο και άνετο χώρο, βλέπει αντικείμενα ειδώλια, αγγεία και βάσεις αγαλμάτων σχετικά με τους αγώνες, τα αθλήματα και τους αθλητές, προερχόμενα από την Ολυμπία. Γλυπτά Ρωμαίων αυτοκρατόρων και νομίσματα πληροφορούν για το τέλος των Ολυμπιακών Αγώνων, ενώ οι υπόλοιποι Πανελλήνιοι Αγώνες και τα Παναθήναια παρουσιάζονται με ειδώλια, κεραμική και ανάγλυφα.

Ο φωτισμός στο μουσείο είναι φυσικός, ενώ στις προθήκες τεχνητός. Τα κείμενα είναι γραμμένα σε ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά, με περιεκτικές πληροφορίες. Γενικά οι δεκατέσσερις αίθουσες είναι καθαρές και συντηρημένες, πλην ελάχιστης σκόνης στις προθήκες. Επίσης, υπάρχει πυρασφάλεια, πυροσβεστήρες, οκτώ φύλακες, κάμερες και λίγα καθίσματα για ξεκούραση.

Γ. 1. ζ. Μουσείο της Ιστορίας των Ανασκαφών της Ολυμπίας

Στα αριστερά του Μουσείου της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων βρίσκεται το Μουσείο της Ιστορίας των Ανασκαφών της Ολυμπίας, το λεγόμενο Παλιό Εφορείο. Το μικρό αυτό θεματικό μουσείο παρουσιάζει μέσα από εποπτικό και φωτογραφικό υλικό, καθώς και χρηστικά αντικείμενα (χάρτες, σημειώσεις, τοπογραφικά σχέδια, ημερολόγια, έντυπο υλικό κ.ά.) πώς εντοπίστηκε και ταυτίστηκε ο χώρος, τις πρώτες ανασκαφές και τη συστηματική ανασκαφική δραστηριότητα από το 1875 έως τις μέρες μας. Για τους τυφλούς, όμως, δεν υπάρχει πρόβλεψη. Το κτήριο στο πίσω τμήμα του διαθέτει χώρους υγιεινής προς εξυπηρέτηση των επισκεπτών. Η είσοδος επιτρέπεται κατόπιν συνεννόησης με το φυλακτικό προσωπικό του παρακείμενου Μουσείου της Ιστορίας Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας.

Η έκθεση είναι πολύ σημαντική, διότι μπορεί να κατανοηθεί η δύσκολη και συνάμα πολυδάπανη ανασκαφή που διεξήγαγε το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας. Το ενημερωτικό αυτό υλικό βοηθά κυρίως τον ερευνητή αρχαιολόγο, καθώς η ανασκαφική ενημέρωση προηγείται κάθε άλλης έρευνας και μελέτης, αλλά καλύπτει και την περιέργεια κάθε επισκέπτη για το πώς αποκαλύφθηκαν τα ευρήματα που θαυμάζει στην περιοχή.

³⁷¹ Στεγάζεται στο ανακατασκευασμένο Παλιό Μουσείο της Ολυμπίας, το γνωστό «Σύγγρειον».

Γ. 1. η. Συνεδριακό Κέντρο ΣΠΑΠ Αρχαίας Ολυμπίας

Το ξενοδοχείο ΣΠΑΠ («Σιδηρόδρομοι Πειραιώς- Αθηνών- Πελοποννήσου»), όπου είχαν φιλοξενηθεί εξέχουσες προσωπικότητες από τις αρχές του 20ού αι. έως το 1984, ανακαινισμένο από το 2004, λειτουργεί ως ομώνυμο συνεδριακό και εκθεσιακό κέντρο. Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας φιλοξενεί στο κέντρο αυτό συνέδρια σε μία αίθουσα χωρητικότητας 170 ατόμων, η οποία διαθέτει μεταφραστικό κέντρο. Παράλληλα, στο ΣΠΑΠ διοργανώνονται πολλές σημαντικές εκδηλώσεις και εκθέσεις από την αρμόδια Εφορεία και άλλους φορείς πολιτισμού. Στους χώρους του στεγάζεται και η διοίκηση της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας.

Γ. 2. Προσδιορισμός και διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς της Αρχαίας Ήλιδος

Ο σημερινός επισκέπτης της Αρχαίας Ήλιδος, κινούμενος από την εθνική οδό Πατρών-Πύργου, στη διασταύρωση που βρίσκεται στο ύψος της Γαστούνης, μετά από 12 χλμ., κινείται μέσω της επαρχιακής ασφαλτοστρωμένης οδού του Φράγματος του Πηνειού, μέσα από τα χωριά Κόροιβος, Ρουπάκι, Αυγείο και Καλύβια, προσανατολιζόμενος από οδικές σημάσεις. Τα κατάλοιπα της αρχαίας πόλης εντοπίζονται στον χώρο που ορίζουν βόρεια η κοίτη του Πηνειού, νοτιοανατολικά ο λόφος του Αι- Γιάννη, όπου βρίσκεται και το Νέο Μουσείο, και νοτιοδυτικά το ρέμα Λαγκάδι. Η συνολική έκταση είναι πλέον των 1.500 στρεμμάτων και τη διχοτομεί η επαρχιακή οδός Γαστούνης- Κέντρου, αλλά μόνο τα 232 στρέμματα ανήκουν στο Ελληνικό Δημόσιο και είναι περιφραγμένα, έστω και αυτόνομα, διότι στις Ζώνες προστασίας Α (απαγόρευση δόμησης) και Β (άδεια καλλιέργειας με προϋποθέσεις) εντοπίζονται και ιδιόκτητες καλλιεργούμενες εκτάσεις.

Ο Αρχαιολογικός Χώρος της Ήλιδος είναι επισκέψιμος ετησίως καθημερινά από τις 08.00 έως τις 15.00 και η είσοδος είναι ελεύθερη. Η επικοινωνία του Αρχαιολογικού Χώρου με το Νέο Μουσείο Ήλιδος γίνεται μέσω του δρόμου που συνδέει τα χωριά Καλύβια και Αρχαία Ήλιδα. Το μουσείο λειτουργεί τις ίδιες ημέρες και ώρες που λειτουργούν ο χώρος και τα μουσεία στην Ολυμπία, ενώ το κόστος του ολόκληρου εισιτηρίου είναι δύο ευρώ και ένα του μειωμένου.

Γ. 2. α. Αρχαιολογικός Χώρος

Ο επισκέπτης, πριν από την είσοδο στον κυρίως αρχαιολογικό χώρο, φθάνει στον περιφραγμένο χώρο των Γραφείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας και της Έκθεσης της Ιστορίας των Ανασκαφών. Εκεί έχει δυνατότητα στάθμευσης. Ο δρόμος είναι χαλικοστρωμένος και υπάρχουν μεγάλα πεύκα, παγκάκια και κάδοι απορριμμάτων. Στο κτήριο της Έκθεσης της Ιστορίας των Ανασκαφών λειτουργούν και το μοναδικό φυλάκιο και χώρος υγιεινής του αρχαιολογικού χώρου, καθώς και χώρος αποθηκών αρχαίων και εργαστηρίου συντήρησης. Στο αίθριό του είναι τοποθετημένα αρχιτεκτονικά μέλη.

Βγαίνοντας από τον περιφραγμένο χώρο των προηγούμενων κτηρίων, υπάρχει είσοδος στον περιφραγμένο με συρμάτινο πλέγμα κυρίως αρχαιολογικό χώρο

(έκτασης 232 στρεμμάτων), χωρίς όμως σήμανση³⁷². Η Αρχαιολογική Υπηρεσία έχει κατασκευάσει έναν διάδρομο, διαμορφωμένο με πατημένο χαλίκι και όρια από αρχαίες πήλινες πλάκες, ανάμεσα σε πεύκα, πλούσια καλλωπιστική βλάστηση και τακτοποιημένα αρχιτεκτονικά μέλη. Η πορεία του επισκέπτη είναι άλλοτε ευθεία και άλλοτε σε διακλαδώσεις του διαδρόμου. Η πρόσβαση σε κάποια μνημεία είναι αδύνατη (αδιαμόρφωτη παλιά ανασκαφική τομή με τάφους, κτήρια στο νοτιοδυτικό άκρο της Αγοράς) ή δεν υπάρχει διάδρομος, γιατί δεν έχει ολοκληρωθεί η έρευνα (θεμέλια οικοδομημάτων της Αγοράς). Στα περισσότερα μνημεία υπάρχουν ενημερωτικές πινακίδες, χωρίς ωστόσο να γίνονται σαφείς οι διαφορετικές οικοδομικές φάσεις τους (θέατρο), ούτε να μπορούν να τις διαβάσουν οι τυφλοί. Πινακίδες δεν υπάρχουν στα θεμέλια του κτηρίου N, στον ναΐσκο Na, στη Στοά των Ελλανοδικών και στον ναΐσκο Nβ, στα ελάχιστα κατάλοιπα της τρίτης Στοάς της Αγοράς και στην τσιμεντένια βάση που είχε κατασκευασθεί για να επανατοποθετηθούν τα ψηφιδωτά της Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής, εκτός εάν στο τελευταίο εισέλθει κάποιος από μία είσοδο –αν είναι ανοιχτή– στη χαμηλή μεταλλική περίφραξη δυτικά του μνημείου, όπου υπάρχει παγκάκι και σχετική ενημερωτική πινακίδα. Προς τον χώρο της εξόδου, στα βόρεια, βρίσκεται το μεγαλύτερο ανασκαμμένο σήμερα τμήμα της αρχαίας πόλης, με αυτόνομη περίφραξη. Αλλά επειδή διασχίζεται από επαρχιακό δρόμο ταχείας κυκλοφορίας χωρίς πεζοδρόμιο, δεν υπάρχει ασφάλεια στους επισκέπτες. Από την άλλη, ο χώρος, όπου θα πρέπει να βρίσκονταν τα μεγάλα ιερά της πόλης, καταλαμβάνεται από ιδιωτικές καλλιέργειες. Φθάνοντας ξανά στον χώρο των κτηρίων των γραφείων, μπορεί κάποιος να συνεχίσει οδικώς προς τα ανατολικά και να διακρίνει τον πρώτο περιφραγμένο και διαμορφωμένο χώρο του βορειοανατολικού άκρου της πόλης, όπου υπάρχει και χώρος στάσης με ενημερωτική πινακίδα και σωζόμενο σε αρκετό ύψος τμήμα Ρωμαϊκού κτηρίου. Ένας μεγάλος Ρωμαϊκός κλίβανος, σε μικρή απόσταση από το Νέο Μουσείο της Ήλιδος, προστατεύεται από ειδικά κατασκευασμένο στέγαστρο. Δύσκολη είναι η προσέγγιση στο *Οκτάγωνο*, το οποίο είναι μερικώς ανασκαμμένο και πρόχειρα περιφραγμένο, εντός καλλιεργούμενης ιδιοκτησίας.

Γ. 2. β. Νέο Μουσείο της Αρχαίας Ήλιδος

Το Νέο Μουσείο της Αρχαίας Ήλιδος είναι κτισμένο κυρίως από ξύλο και πέτρα, υλικά φιλικά προς το περιβάλλον. Ο περιβάλλον χώρος διαθέτει επαρκή χώρο στάθμευσης των οχημάτων, ειδική στάθμευση για άτομα με ειδικές ανάγκες και ευρύχωρη πλατεία, προσφερόμενη για πολιτιστικές εκδηλώσεις. Η είσοδος στο αίθριο του μουσείου γίνεται μέσω διαμορφωμένης κλίμακας ανάβασης ή και με ανελκυστήρα, δεδομένο που εξασφαλίζει προσβασιμότητα σε άτομα με κινητικά προβλήματα. Στο ισόγειο υπάρχουν χώροι υποδοχής, τέσσερις αίθουσες, χώροι υγιεινής και γραφεία. Ο επισκέπτης, κινούμενος σε ελεύθερη πορεία, ενημερώνεται μέσα από δεκατέσσερις θεματικές ενότητες για την πορεία της πόλης από την

³⁷² Βλ. αναλυτικά τη μελέτη της Γ. Μουρτζίνη, «Πρόταση Διαχείρισης Αρχαιολογικού Χώρου Ήλιδος», που φιλοξενείται στην ιστοσελίδα του ηλεκτρονικού περιοδικού *Αρχαιολογία και Τέχνες* εν είδει αφιερώματος σε επτά συνολικά συνέχειες και αποτελεί, με κάποιες απαραίτητες αλλαγές, το κείμενο της διπλωματικής εργασίας της συγγραφέως, που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του διατμηματικού-διαπανεπιστημιακού ΠΜΣ «Διαχείριση Μνημείων: Αρχαιολογία, Πόλη και Αρχιτεκτονική».

Παλαιολιθική εποχή έως και τα χρόνια της Ύστερης Αρχαιότητας. Στην πρώτη αίθουσα οι ενότητες αφορούν την προϊστορία, τα κτήρια, τις επιγραφές και τα επαγγέλματα, στη δεύτερη αίθουσα την τέχνη και την τοπική βιοτεχνική παραγωγή και στην τρίτη αίθουσα τον ιδιωτικό βίο, τη θρησκευτική ζωή, τον αθλητισμό και τη διοίκηση. Η τέταρτη αίθουσα φιλοξενεί περιοδικές εκθέσεις, αλλά σε ένα τμήμα της εκτίθενται μόνιμα εισηγμένα αντικείμενα από την Αθήνα και την Κόρινθο, καθώς και ευρήματα από την ευρύτερη περιοχή της Ήλιδος. Στην εσωτερική, εν μέρει περίστυλη αυλή εκτίθενται δύο ψηφιδωτά δάπεδα του 3ου αι. μ.Χ., ένα με τους δώδεκα άθλους του Ηρακλή και το άλλο με παραστάσεις συμβόλων του Απόλλωνος και των Μουσών σε ομόκεντρους κύκλους.

Τα εκθέματα στις προθήκες φωτίζονται με φυσικό και τεχνητό φωτισμό. Τα κείμενα είναι σύντομα και περιεκτικά, γραμμένα στα ελληνικά και τα αγγλικά. Επίσης, το μουσείο διαθέτει σημάτσες, φύλακες των εκθεμάτων, άνετους χώρους, ελάχιστα καθίσματα για ξεκούραση των επισκεπτών, κάμερες, συναγερμό, πυρασφάλεια, χώρο υγιεινής και για άτομα με ειδικές ανάγκες, και πωλητήριο³⁷³. Παρά την πρόβλεψη για κυλικείο, αυτό δεν λειτουργεί, ούτε υπάρχει δυνατότητα στους τυφλούς να επισκεφθούν το μουσείο. Γενικότερα, το μουσείο διαθέτει μικρούς χώρους, με αποτέλεσμα τα εκθέματα να είναι ελάχιστα, συγκριτικά με το πλήθος των ευρημάτων. Επίσης, δεν υπάρχει μεγάλη σύνδεση των εκθεμάτων με τον χώρο των ανασκαφών, ούτε ευνοεί η χωροθέτηση του μουσείου τη σύνδεση με τα μνημεία του αρχαιολογικού χώρου.

Γ. 3. Άλλες ενέργειες διαχείρισης των περιοχών της Αρχαίας Ολυμπίας και Ήλιδος

α. Μουσειοπαιδαγωγικά προγράμματα

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας υλοποιεί μουσειοπαιδαγωγικά προγράμματα για μαθητές της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, για να αποκτήσουν γνώση με βιωματική και ενεργητική μάθηση. Από το 2011 υλοποιούνται τα ακόλουθα εκπαιδευτικά προγράμματα στο Μουσείο και στον Αρχαιολογικό Χώρο της Ήλιδος³⁷⁴: «Τα δώρα της φωτιάς», «Ανασκαφές στην αρχαία πόλη», «Παίζοντας στο αρχαίο θέατρο», «Η Αρχαία Ήλις και οι κάτοικοί της». Το 2018 η αρχαιολόγος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας Ζαχαρούλα Λεβεντούρη υλοποίησε στο Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας εκπαιδευτική δράση με τίτλο: «Η καθοριστική συμβολή των ανασκαφών στον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας στη δημιουργία της πόλης της Αρχαίας Ολυμπίας», την οποία παρακολούθησαν μαθητές και εκπαιδευτικοί του Δημοτικού Σχολείου Ολυμπίας. Μουσειοπαιδαγωγικό πρόγραμμα υλοποιείται το τρέχον έτος και στην Ολυμπία με τίτλο «Ζευς και Ήρα, Ολυμπιακοί Αγώνες και Ηραία στην Αρχαιότητα».

β. Πολυμεσικές εφαρμογές

Στην προώθηση της Ολυμπίας με ψηφιακά συστήματα έχει συμβάλει το εξειδικευμένο κοινό και ατομικές πρωτοβουλίες. Το 2001, άρθρο με τίτλο ‘ARCHEOGUIDE: First results of an Augmented Reality, Mobile Computing System

³⁷³ Το πωλητήριο διαθέτει κάρτες και οδηγό του Αρχαιολογικού Χώρου.

³⁷⁴ Βλ. αναλυτικά Μαυροειδάκου 2015, 70-74.

in Cultural Heritage Sites' αναφέρθηκε σε κινητή εφαρμογή-οδηγό επαυξημένης πραγματικότητας. Η εφαρμογή περιείχε σύστημα AR για τα μνημεία του Αρχαιολογικού Χώρου της Ολυμπίας, πλοήγηση στον χώρο, τρισδιάστατα μοντέλα αρχαίων ναών (εικ. 37), αγαλμάτων, αθλητών (εικ. 38) και εικονικούς δρομείς στο Στάδιο (εικ. 39)³⁷⁵.

Το ίδιο έτος δημιουργήθηκε από τον Δημήτρη Χριστοδούλου, ιδρυτή της εταιρείας SpinAround, η εφαρμογή Kotinos- *Experience Ancient Olympia* (www.kotinosvr.com), η οποία ανέβηκε στην πλατφόρμα crowdfunding Indiegogo. Οι χρήστες περιηγούνται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας από οπουδήποτε κι αν βρίσκονται, μαθαίνουν περισσότερες πληροφορίες για τα εκθέματα ή ακόμη παίζουν μαζί τους. Ένα κομμάτι της εφαρμογής διατίθεται δωρεάν στα mobile ή 3D shops, αλλά για περισσότερες λεπτομέρειες πρέπει κάποιος να αγοράσει την εφαρμογή. Πάντως, η εφαρμογή παρέχεται δωρεάν σε όλα τα δημόσια σχολεία³⁷⁶.

Από το 2017, η Αρχαιολογική Υπηρεσία σχεδίασε και ανήρτησε στο διαδίκτυο την ιστοσελίδα της www.ilia-olympia.org, ως συμπληρωματική στον επίσημο κόμβο του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού www.culture.gr. Η ιστοσελίδα έχει ξεκάθαρες ενότητες και προωθεί τις δράσεις μέσω των newsletters, αποστέλλοντας e-mails στους ευαρίθμους (1.039), τουλάχιστον προς το παρόν, εγγεγραμμένους χρήστες. Ωστόσο, δεν παρέχει τη δυνατότητα για διεξαγωγή «διαλόγου» με το κοινό, μέσω της ηλεκτρονικής αποστολής σχολίων ή προτάσεων.

Παράλληλα, στο πλαίσιο του έργου «Εμπλουτισμός των Ψηφιακών Συλλογών των Κινητών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού και Ανάπτυξη Νέου Πληροφοριακού Συστήματος του Εθνικού Αρχείου Μνημείων» ψηφιοποίησε πάνω από 7.500 κινητά μνημεία, μέσα στα οποία περιλαμβάνονται κυρίως εκθέματα του Μουσείου της Ήλιδος.

Επιπρόσθετα, συμμετέχει στο πρόγραμμα «UNESCO World Heritage Journeys of Europe – Ancient Europe»³⁷⁷, που έχει ως στόχο να αναπτυχθούν θεματικά διευρωπαϊκά πολιτιστικά δίκτυα και ταξιδιωτικές διαδρομές για την προβολή και τουριστική αξιοποίηση ευρωπαϊκών μνημείων και χώρων εγγεγραμμένων στον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς. Γι' αυτό δημιουργήθηκε διαδικτυακή πλατφόρμα ως εργαλείο προβολής της δράσης και των αρχαιολογικών χώρων που συμμετέχουν σε αυτήν ([https:// visitworldheritage. herokuapp.com/eu](https://visitworldheritage.herokuapp.com/eu)).

Με στόχο να καταστεί η Ολυμπία δημιουργικό πεδίο συνάντησης ιδεών και ανθρώπων, φιλοξενήθηκε περιοδική έκθεση με τίτλο: «Μέσα από άλλα μάτια – Πορτρέτα και ιστορίες από το πρόγραμμα Face Forward... into my home», στον προθάλαμο του Αρχαιολογικού Μουσείου Ολυμπίας, για πρώτη φορά από τις 20 Ιουλίου έως τις 20 Αυγούστου 2018³⁷⁸. Στην έκθεση αναδείχθηκαν με διαδραστικό πρόγραμμα ιστορίες προσφύγων εγκατεστημένων στην περιοχή.

Γκρουπ μαθητών από σχολεία όλης της Ελλάδος ή ομάδες επισκεπτών πληροφορούνται από έναν αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας αλλά και από τα διαδραστικά συστήματα για τους Ολυμπιακούς Αγώνες στην Αρχαιότητα, σε έναν ειδικά διαμορφωμένο χώρο στο υπόγειο του Μουσείου της Ιστορίας των

³⁷⁵ Βλ. Vlahakis et al., 2001, διαθέσιμο και στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://www.researchgate.net/publication/220955275_ARCHEOGUIDE_first_results_of_an_augmented_reality_mobile_computing_system_in_cultural_heritage_sites

³⁷⁶ Βλ. <https://www.tovima.gr/2016/07/01/science/stin-arxaia-olympia-apo-ton-kanape-sas/>

³⁷⁷ Το πρόγραμμα αποτελεί πρωτοβουλία της UNESCO σε συνεργασία με το National Geographic και με την υποστήριξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, βλ. Κόλλια 2017, 20.

³⁷⁸ Στην έκθεση συνεργάστηκαν το Διεθνές Φεστιβάλ Αρχαίας Ολυμπίας, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας και το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης.

Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας. Έτσι, το «κτήριο συνοδείας» του Αρχαιολογικού Μουσείου αναδεικνύει τα εκθέματά του ως σημαντικά για τη συνολική εικόνα της Ολυμπίας³⁷⁹.

Με διαδραστική, επίσης, περιήγηση από την κινητή μονάδα εικονικής πραγματικότητας του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού και του Μουσείου «Ελληνικός Κόσμος» ζωντάνεψαν τα κτήρια στον ιερό χώρο της Αρχαίας Ολυμπίας στο περιβάλλον του 2ου αι. π.Χ., στο πλαίσιο των εκδηλώσεων για την Αφή της Ολυμπιακής Φλόγας.

Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας έχει αρχίσει να ενσωματώνει και τον κώδικα QR (Ετικέτα Γρήγορης Ανταπόκρισης), με στόχο να τοποθετηθεί στο άμεσο μέλλον μπροστά από τα εκθέματα³⁸⁰ και να επιτρέπει την ψηφιακή ερμηνεία της πολιτιστικής κληρονομιάς, κυρίως από το νεανικό κοινό. Όταν ολοκληρωθεί η διαδικασία, ο επισκέπτης θα χρησιμοποιεί τον κώδικα με την προϋπόθεση να φορτώσει την αντίστοιχη εφαρμογή στο smartphone του και να υπάρχει υπερσύνδεση.

γ. Πολιτιστικές εκδηλώσεις

Η δράση της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας συνεχίζεται με πολιτιστικές εκδηλώσεις στους χώρους εποπτείας της ή μέσω social media (Skype) και ενημερώνει γι' αυτές μέσω της σελίδας της στο Facebook (efailias). Σε συνεργασία με το ειδικό κοινό διοργανώνει σεμινάρια, διαλέξεις, επιστημονικές ημερίδες και συνέδρια, στο Συνεδριακό Κέντρο ΣΠΑΠ Αρχαίας Ολυμπίας, όπου παρουσιάζονται μελέτες για την προώθηση της ιστορικής και αρχαιολογικής έρευνας του Ηλειακού κράτους. Πρόσφατα, επίσης, σε αρχαιολογική εκδήλωση, η Προϊσταμένη της Εφορείας, Δρ Ερωφίλη – Τρις Κόλλια, παρουσίασε το ανασκαφικό έργο στην περιοχή της Ήλιδος και τα πρώτα συμπεράσματα, στο Αναγνωστήριο της Παπαχριστοπούλειου Βιβλιοθήκης της Αμαλιάδας.

Η Εφορεία συμμετέχει και σε ημερίδες για τον πολιτισμό, που οργανώνουν άλλοι φορείς. Στην Ημερίδα Πολιτισμού και Τουρισμού της 19ης Δεκεμβρίου 1918, που οργάνωσε το Δημόσιο ΙΕΚ Πύργου στο κτήριο του ΤΕΙ Πύργου, ο εκπρόσωπος της Εφορείας, Κ. Αντωνόπουλος, εστίασε στην επισκεψιμότητα που παρουσιάζουν οι οργανωμένοι αρχαιολογικοί χώροι και τα δημόσια μουσεία της Ηλείας, όπως αποτυπώνεται στους σχετικούς πίνακες στην ιστοσελίδα της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής. Τη νύχτα της Αυγουστιάτικης Πανσελήνου του 2018 η Εφορεία διοργάνωσε σε συνεργασία με την Τοπική Αυτοδιοίκηση στο αίθριο του Αρχαιολογικού Μουσείου της Ολυμπίας και της Ήλιδος μουσικές εκδηλώσεις. Τη 18η Μαΐου του ίδιου έτους συμμετείχε στον εορτασμό της Διεθνούς Ημέρας των Μουσείων³⁸¹. Το θέμα που επέλεξε το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων ήταν: «Μουσεία και (δια)δίκτυα. Νέες προσεγγίσεις, νέο κοινό». Στο πλαίσιο αυτού του εορτασμού διασυνδέθηκαν ηλεκτρονικά, μέσω smartphones τα Αρχαιολογικά Μουσεία της Ήλιδος και της

³⁷⁹ UNESCO 2005, Paragraph 88.

³⁸⁰ Ο κώδικας σαρώνεται με τη βοήθεια ενός έξυπνου κινητού και ο επισκέπτης μπορεί να συλλέξει περισσότερες πληροφορίες, να συνδεθεί με κάποια ιστοσελίδα του μουσείου, να συνδέσει το αντικείμενο με ήχους ή βίντεο, να παίξει διαδραστικά παιχνίδια, να συμμετάσχει σε ηχοδιαδρομές ή σε κάποια διαδραστική ιστορία: βλ. το άρθρο του Μικελάκη διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://www.archaiologia.gr/blog/2016/12/12/η-πολιτιστική-κληρονομιά-και-η-ερμηνει/>

³⁸¹ Το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων (International Council of Museums, ICOM), στην προσπάθειά του να αναδείξει τον ρόλο των μουσείων στη σύγχρονη κοινωνία, καθιέρωσε από το 1977 τη 18η Μαΐου ως Διεθνή Ημέρα Μουσείων (International Museum Day).

Ολυμπίας, παρουσιάστηκαν επιλεγμένα εκθέματα και βιωματικές δράσεις σε σχολικές ομάδες και ομάδες κοινού και έγινε ζωντανή μετάδοση βίντεο στην ομώνυμη σελίδα της εκδήλωσης στο Facebook.

Επίσης, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας επιτρέπει σε ιδιώτες ή στα νομικά πρόσωπα δημοσίου ή ιδιωτικού τομέα ή πολιτιστικούς φορείς να διοργανώνουν εκδήλωση πλησίον ή μέσα στους αρχαιολογικούς χώρους ή στα μουσεία της αρμοδιότητάς της, έπειτα από κάποιες προϋποθέσεις. Χαρακτηριστικά η Προϊσταμένη, Ερ. Κόλλια, και ο Αρχαιολόγος της Εφορείας, Κ. Αντωνόπουλος ενέκριναν για το Σάββατο 14 Απριλίου 2018 τη διενέργεια κινηματογραφικών λήψεων στον Αρχαιολογικό Χώρο και το Μουσείο Ήλιδος για τις ανάγκες της εκπομπής «Από τόπο σε τόπο», που παρουσιάζει ο μουσικολόγος- λαογράφος Χρήστος Μυλωνάς και προβάλλεται κάθε Κυριακή στο Κανάλι της Βουλής. Οι αρχαιολόγοι μίλησαν για την πορεία και τον ρόλο που διαδραμάτισε η αρχαία πόλη, για τις ανασκαφές και τα εκπαιδευτικά προγράμματα που υλοποιεί η Υπηρεσία με σκοπό την ανάδειξη και προβολή της Ήλιδος. Στόχος είναι να γίνει κατανοητή η αξία των μνημείων και η σχέση τους με το σύγχρονο βιοτικό επίπεδο³⁸². Μία ιδιαίτερη πολιτιστική δράση της Εφορείας πραγματοποιήθηκε το πρωί της Τετάρτης 13 Φεβρουαρίου 2019 στο Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας της Ολυμπίας, επ' ωφελεία των εγκλείστων στο Κατάστημα Κράτησης Λάρισας. Παρουσιάστηκε ζωντανά με ήχο και εικόνα μέσω σύνδεσης Skype το Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας της Ολυμπίας στους κρατούμενους, δεδομένου ότι αδυνατούν λόγω του εγκλεισμού τους να επισκεφθούν χώρους πολιτισμού. Παρόμοια δράση είχε υλοποιηθεί από την Εφορεία στο παρελθόν, όταν μαθητές δημοτικού σχολείου της περιοχής είχαν επίσης παρακολουθήσει από την τάξη τους θεματική περιήγηση σε απευθείας ζωντανή σύνδεση με το ανωτέρω μουσείο.

Τέλος, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας συμμετείχε με μεγάλο αριθμό έργων από το Μουσείο της Ολυμπίας στις περισσότερες μεγάλες περιοδικές εκθέσεις, που πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια.

δ. Ενέργειες εμπλεκόμενων φορέων

Οι ομάδες ενδιαφέροντος στην Ολυμπία και την Ήλιδα εξελίσσονται και πολλαπλασιάζονται τα τελευταία χρόνια, αποδεικνύοντας τη δική τους ερμηνεία και προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς. Τα σχέδια που προτείνουν, αξιολογούνται και προωθούνται από τους ειδικούς, οι οποίοι αναγνωρίζουν την ισότιμη συμμετοχή όλων και εποπτεύουν τις διαδικασίες.

Για την προστασία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, το Κέντρο Κοινωνικής Παρέμβασης Δήμου Ήλιδος και ο ορειβατικός σύλλογος «ΟΡΕΙΒΑΤΕΙΝ» διοργανώνουν ετησίως διήμερες πορείες συμβολικής αναβίωσης από την Ήλιδα στην Άλτιν. Τον Σεπτέμβριο του 2013 η Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος, η Περιφερειακή Ενότητα Ηλείας και οι Δήμοι Πύργου, Ήλιδος, Αρχαίας Ολυμπίας και Ανδραβίδας- Κυλλήνης συνδιοργάνωσαν διήμερη πεζοπορία μέσω της κλασικής πεδινής διαδρομής: Ήλις - Πιέρα - Λετρίνοι - Σαλμώνη - Άλτις. Αυτές οι πολιτιστικές διαδρομές συνδυάζουν γνώση με ψυχαγωγία.

Ο Δήμος Αρχαίας Ολυμπίας, με την υποστήριξη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας, προκειμένου να αντιληφθούν οι σύγχρονοι κάτοικοι της Ολυμπίας τη σημασία της πολιτιστικής τους κληρονομιάς, ανέθεσε στον καλλιτέχνη Σωτήρη

³⁸² Στεφάνου 2003, 17.

Γκαρδιακό τη δημιουργία γκράφιτι σε τοίχο του Δημαρχείου (κτήριο Ξενία), όπου εικονογράφησε τη σχέση του παρόντος με το παρελθόν της πόλης.

Η ενημέρωση του μη εξειδικευμένου κοινού επιτυγχάνεται και από την πρωτοβουλία της αρχαιολόγου Έλενας Αλέξη να δημιουργήσει ένα πρότυπο μουσειοεκπαιδευτικό κέντρο «DIG IT» στην Αρχαία Ολυμπία, το 2017, με θέμα την αρχαιολογία, την ανασκαφή και το επάγγελμα του αρχαιολόγου. Μέσα από μία διασκεδαστική διαδικασία οι συμμετέχοντες βιώνουν την ανασκαφική εμπειρία και την πορεία των ευρημάτων από το χώμα ως την προθήκη του μουσείου. Σκοπός είναι η προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος και να αντιληφθεί όποιος συμμετέχει το πρόγραμμα ότι, αν τύχει και αποκαλύψει ανάλογο αντικείμενο, το παραδίδει στο μουσείο ή καλεί την αστυνομία.

Σημαντικό είναι το έργο της Εταιρείας Φίλων Αρχαίας Ήλιδος, η οποία επί 29 έτη παρέχει ουσιαστική στήριξη στο έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Μέλη της Εταιρείας είναι πολίτες της Αμαλιάδος και του Ηλειακού κάμπου. Η Εταιρεία προσέφερε δωρεάν έκταση 25 στρεμμάτων, μέρος της οποίας ήταν δωρεά και των ντόπιων κατοίκων και την αρχιτεκτονική μελέτη εφαρμογής για συνολικό εμβαδόν 3.500μ², για να ανεγερθεί εκεί το Νέο Μουσείο Ήλιδος, ίδρυσε το Φεστιβάλ της Αρχαίας Ήλιδος και αγόρασε τα πνευματικά δικαιώματα του Ν. Γιαλούρη, για να εκδοθεί το βιβλίο του *Αρχαία Ηλις. Το Λίκνο των Ολυμπιακών Αγώνων*. Δεσμεύεται, επίσης, να χρηματοδοτήσει το εκτεταμένο ανασκαφικό πρόγραμμα, να εκπονήσει με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας στρατηγικό σχέδιο, για να αυξηθεί η επικεψιμότητα του μουσείου, να δημιουργήσει κέντρο φιλοξενίας αρχαιολογικής έρευνας και Διεθνές Συνεδριακό Κέντρο Αρχαίας Ήλιδος.

Το Δασαρχείο Πύργου, σε συνεργασία με τον Φυσιολατρικό και Πολιτιστικό Σύλλογο Αρχαίας Ολυμπίας, ο οποίος από το 2012 και εξής «υιοθέτησε» τον Βοτανικό Κήπο, και με τον Δήμο της Αρχαίας Ολυμπίας, συντηρούν με επιστημονική καθοδήγηση της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας και του ΕΘΙΑΓΕ, τον Ολυμπιακό Βοτανικό Κήπο. Οι περισσότερες από τις εργασίες συντήρησης, όπως το κλάδεμα, γίνονται από τα μέλη του Συλλόγου και από εθελοντές-συλλόγους και κυρίως σχολεία από την Ηλεία και την Αθήνα—με στόχο στο μέλλον ο κήπος να «υιοθετηθεί» από τα παιδιά³⁸³.

Από το 2015 συνδιοργανώνεται ετησίως η μεγαλύτερη αθλητική-πολιτιστική εορτή της Ηλείας, ο Μαραθώνιος Ολυμπίας. Οι συνδιοργανωτές είναι η Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος, οι Δήμοι Αρχαίας Ολυμπίας, Ήλιδος και Πύργου και ο Αθλητικός Σύλλογος Αμαλιάδος (Κόροιβος). Θεσμικοί υποστηρικτές είναι η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας και η Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού, καθώς υποστηρίζουν επιστημονικά τη διοργάνωση, ως προς το αρχαιολογικό – πολιτιστικό υπόβαθρο. Μάλιστα, η Εφορεία την έχει συμπεριλάβει στις επτά προτεινόμενες εμπειρίες στη διαδικτυακή ταξιδιωτική πλατφόρμα της Unesco και του National Geographic (www.visitworldheritage.com) υπό την αιγίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην οποία συγκαταλέχθηκε ο αρχαιολογικός χώρος Ολυμπίας ως ένα από τα 34 εμβληματικά μνημεία της UNESCO στην Ευρώπη³⁸⁴. Το γεγονός χρηματοδοτούν πολλοί χορηγοί. Η τελετή έναρξης του 4ου Μαραθωνίου (το 2018) πραγματοποιήθηκε στο Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας, ενώ στο τέλος της εκδήλωσης οι πολιτιστικοί σύλλογοι Καλυβίων, Αρχαίας Ήλιδος και Αυγείου προσέφεραν τους παρευρισκόμενους τοπικά εδέσματα. Οι

³⁸³ Βλ. <http://www.olympianature.gr/portal/nea/169-viomatikes-draseis-apo-to-american-community-school-kai-to-international-school-of-athens-ston-votan>

³⁸⁴ Βλ. <http://www.ilia-olympia.org/ανακοινώσεις/η-εφορεία-αρχαιοτήτων-ηλείας-θεσμικό/>

συμμετάσχοντες δρομείς στον Μαραθώνιο απόλαυσαν τη δρομική εμπειρία της Ιεράς Οδού, η οποία σήμερα ονομάζεται «Δρόμος προς τη Δόξα», ενώ όσοι συμμετείχαν στον Ημιμαραθώνιο έτρεξαν από τον Πύργο έως την Ολυμπία. Σημαντικό ήταν το γεγονός ότι όλοι οι δρομείς τερμάτισαν καταχειροκροτούμενοι δίπλα από το αρχαίο στάδιο της Ολυμπίας, αλλά το πλέον σημαντικό ήταν ότι όλες οι βραβεύσεις των νικητών έγιναν μέσα στο Αρχαίο Στάδιο, πάνω σε βάθρο που είχε τοποθετηθεί πλησίον του σημείου, όπου ήταν στημένη η εξέδρα των Ελλανοδικών. Στο πρόγραμμα περιλήφθηκε και μικρός αγώνας δρόμου δώδεκα χιλιομέτρων. Η διαδρομή ξεκίνησε από τον Αρχαιολογικό Χώρο της Ήλιδος και οι δρομείς ακολούθησαν το μήνυμα της διοργάνωσης «Αλλάζω την πόλη μου τρέχοντας»³⁸⁵. Η τελετή έναρξης του προγραμματισμένου 5ου Μαραθωνίου Ολυμπίας για την 31^η Μαρτίου 2019, έπειτα από απόφαση της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας, θα πραγματοποιηθεί το απόγευμα στο αίθριο του Μουσείου της Ήλιδος, το μουσείο θα λειτουργήσει κατ' εξαίρεση, θα επιτραπεί ξενάγηση σε αυτό, οι δρομείς του μαραθωνίου και ημιμαραθωνίου θα τερματίσουν πάλι δίπλα στο Στάδιο και η απονομή των μεταλλίων θα γίνει μέσα στον χώρο του³⁸⁶.

Αξιόλογες υπήρξαν και κάποιες πολιτιστικές χορηγίες για αποκατάσταση και προστασία του πυρόπληκτου τοπίου της Ολυμπίας μετά τις πυρκαγιές του 2007. Το ίδιο έτος η Colgate-Palmolive χορήγησε προς την Ζ' Εφορεία Αρχαιοτήτων 60.000 ευρώ για την φυτοκομική αποκατάσταση του πυρόπληκτου Αρχαιολογικού Χώρου της Ολυμπίας. Το 2009 το Ίδρυμα Λάτση χορήγησε 1.500.000 ευρώ προς το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων για την εγκατάσταση συστήματος πυρασφάλειας και πυροπροστασίας στον Αρχαιολογικό Χώρο της Ολυμπίας. Τέλος, ο Όμιλος ΟΤΕ έχει χορηγήσει από το 2016 δωρεάν ασύρματη σύνδεση στο διαδίκτυο (wifi) στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας για τρία χρόνια.

Γ. 4. Προτάσεις περαιτέρω ανάδειξης και διαχείρισης των Αρχαιολογικών Χώρων και Μουσείων Ολυμπίας και Ήλιδος

Όσον αφορά στον ευρύτερο χώρο της Ήλιδος, είναι αναγκαία η συντήρηση και ενοποίησή του. Η Τ. Μουρτζίνη παρουσίασε μία ολοκληρωμένη διαχείρισή του³⁸⁷: να απαλλοτριωθεί η έκταση που εκτείνεται από τον χώρο της Ακρόπολης έως τον Πηνειό ποταμό και από το χωριό των Καλυβίων έως τα ανατολικά όρια της αρχαίας πόλης. Να μεταφερθεί η σύγχρονη επαρχιακή οδός και τμήμα του αρδευτικού καναλιού που διασχίζει τον χώρο στο βόρειο όριο της προηγούμενης έκτασης. Να περιφραχθεί ο χώρος στα νέα όριά του και να διαμορφωθεί κύρια είσοδος σε αυτόν και μία δεύτερη στον χώρο του μουσείου. Να διαμορφωθούν χώροι στάθμευσης προ της κύριας εισόδου στον αρχαιολογικό χώρο και ανατολικά του θεάτρου, καθώς και δύο δίκτυα διαδρομών για την κίνηση των επισκεπτών: το πρώτο να συσχετίζεται με την αρχαία πορεία και το δεύτερο να αφορά τη χάραξη μονοπατιών, που θα συνδέουν τον κυρίως αρχαιολογικό χώρο με το ποτάμι, το μουσείο και την ακρόπολη. Να υπάρξουν επεμβάσεις στα ορατά μη αναγνωρίσιμα μνημεία και να διατυπωθούν γενικές προτάσεις για τα ορατά μη ερευνημένα πλήρως,

³⁸⁵ Βλ. <https://www.olympiamarathon.gr/>

³⁸⁶ Βλ. <http://www.ilia-olympia.org/ανακοινώσεις/η-εφορεία-αρχαιοτήτων-ηλείας-θεσμικό/>

³⁸⁷ Βλ. τη μελέτη της «Πρόταση Διαχείρισης Αρχαιολογικού Χώρου Ήλιδος» στην ιστοσελίδα του ηλεκτρονικού περιοδικού *Αρχαιολογία και Τέχνες*.

τα ανασκαμμένα μη ορατά, τα εντοπισμένα μη ανασκαμμένα και ορατά, και τα γνωστά μη εντοπισμένα. Να δημιουργηθούν στάσεις θέασης της ακρόπολης, του άνω μέρους του κοίλου του θεάτρου και του χώρου των λουτρών του Γυμνασίου. Στους παραπάνω χώρους να διαμορφωθούν πλατώματα και να ενισχυθούν με εποπτικό υλικό. Το κτήριο της Έκθεσης της Ιστορίας των Ανασκαφών και ο περιβάλλον χώρος του να συμπεριλάβουν χώρους υγιεινής, χώρους σκιασμένους για ανάπαυση και κυλικείο. Στο ίδιο κτήριο να δημιουργηθεί μία έκθεση της ιστορίας του χώρου με τη χρήση αναπαραστάσεων και προπλασμάτων του χώρου στις διάφορες ιστορικές του περιόδους και με την προβολή του σημαντικού ρόλου της πόλης στη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Επίσης, να δημιουργηθεί μία αίθουσα προβολών και διαλέξεων για εκπαιδευτικά προγράμματα, να γίνονται θεματικές ξεναγήσεις, βιωματικές δράσεις μέσω διαδικτυακού ενημερωτικού κόμβου, να συμμετέχει το ειδικό κοινό σε σεμινάρια, επιστημονικές ημερίδες και συνέδρια, να μελετά και να προωθεί την ιστορική και αρχαιολογική έρευνα του Ηλειακού κράτους και να αναδιοργανωθεί το ετήσιο Φεστιβάλ Ήλιδος με διοργάνωση εκθέσεων σύγχρονης τέχνης και φωτογραφίας, λογοτεχνικών ή ποιητικών εκδηλώσεων, διαλέξεων και άλλων. Οι προτάσεις της, όπως τις έχουμε ήδη καταγράψει, υλοποιούνται σταδιακά από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας σε συνεργασία με τους εμπλεκόμενους φορείς. Η Ελένη Μαυροειδάκου προτείνει δύο μουσειοπαιδαγωγικά προγράμματα³⁸⁸: «Οι άθλοι του Ηρακλή» και «Γίνομαι πολίτης της Αρχαίας Ήλιδος».

Ανάλογες προτάσεις για την Ολυμπία δεν μπορέσαμε να βρούμε στη βιβλιογραφία. Γενικότερα, αναγνωρίζουμε στοχευμένες δράσεις στη διαχείριση της Πολιτισμικής Κληρονομιάς τόσο της Ολυμπίας όσο και της Ήλιδος. Ωστόσο, προτείνουμε κάποιες βελτιώσεις που σίγουρα έχουν προβλεφθεί και μελετώνται για να υλοποιηθούν, ενώ κάποιες έχουν δρομολογηθεί ήδη. Οι περισσότερες προτάσεις μας έχουν ως στόχο να προσελκυστεί το νεανικό κοινό στους δύο χώρους, διότι όσες φορές τους επισκεφθήκαμε, παρατηρήσαμε ότι το ποσοστό των ηλικιωμένων Ελλήνων ή μη επισκεπτών, ήταν κατά πολύ μεγαλύτερο από εκείνο των νεαρών.

1. Φυλακτικό προσωπικό

Ως φύλακες των μουσείων και των αρχαιολογικών χώρων θα πρέπει να προσλαμβάνονται αποκλειστικά οι απόφοιτοι των Ινστιτούτων Επαγγελματικής Κατάρτισης (Ι.Ε.Κ.) με την αντίστοιχη ειδικότητα, καθώς αυτοί γνωρίζουν τα στοιχεία της πολιτιστικής κληρονομιάς και λειτουργούν σύμφωνα με τους κανόνες της επαγγελματικής δεοντολογίας. Πρόσθετο έργο τους θα πρέπει να είναι ο έλεγχος των αποσκευών και η φύλαξή τους σε ειδικούς χώρους, που θα πρέπει να κατασκευαστούν σε κάποιο σημείο των εισόδων.

2. Προβλέψεις για άτομα με ειδικές ανάγκες

Θα πρέπει να ενισχυθούν οι υπάρχουσες αρχιτεκτονικές δομές για τα άτομα με κινητικές ανάγκες, τόσο στους χώρους ανασκαφών της Ολυμπίας όσο και στα μουσεία της, με κυλιόμενα καθίσματα και κεκλιμένα δάπεδα. Στον Αρχαιολογικό Χώρο της Ήλιδος είναι αναγκαίο να κατασκευαστούν χώροι υγιεινής και να προβλεφθεί δυνατότητα στάθμευσης. Σημειώνουμε, βέβαια, ότι η Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας, μέσω της συμμετοχής της στο έργο «CROSS THE GAP:

³⁸⁸ Βλ. αναλυτικά, : Μαυροειδάκου 2015, 75-94.

Accessibility for social and cultural inclusion» (Διασχίζοντας το κενό: Προσβασιμότητα για κοινωνική και πολιτιστική ένταξη) με τη συνεργασία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας, έχει σχεδιάσει παρεμβάσεις για την εγκατάσταση ανελκυστήρα και μηχανικής ράμπας, για την προσέγγιση στον χώρο του Νέου Μουσείου της Ολυμπίας. Ωστόσο, υπάρχουν και άλλες κατηγορίες ατόμων με προβλήματα, όπως κωφοί ή τυφλοί, για τους οποίους θα πρέπει να υπάρξουν δυνατότητες πρόσβασης. Μία καλή αρχή θα ήταν η πρόσληψη προσωπικού με γνώση της νοηματικής γλώσσας για την εξυπηρέτηση των κωφών, ενώ στα τυφλά άτομα να διανέμονται ενημερωτικά φυλλάδια με σύστημα Braille, τα κείμενα στις πινακίδες να γράφονται με το ίδιο σύστημα, να γίνονται ακουστικές ξεναγήσεις, και να εκδίδονται ανάγλυφα βιβλία και οδηγοί³⁸⁹ των μουσείων. Επίσης, να τους επιτρέπεται η ψηλάφηση πιστών αντιγράφων των μουσειακών εκθεμάτων και κάποιων από τα πρωτότυπα εκθέματα, διότι η απτική επαφή με την πρωτότυπη μαρμαρίνη ή χάλκινη δημιουργία είναι αναντικατάστατη. Τη δυνατότητα αυτή για δέκα εκθέματα παρέχει ήδη το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο της Αθήνας³⁹⁰. Συμπληρωματικά, οι σχετικοί διαδικτυακοί ενημερωτικοί κόμβοι πρέπει να γίνουν λειτουργικοί για όλα τα άτομα με ειδικές ανάγκες, παρέχοντας μεγέθυνση σελίδας, επιλογή χρωμάτων, ηχητικές οδηγίες και πιο κατανοητά κείμενα. Ιδιαίτερα αποτελεσματική θα ήταν και η υλοποίηση ειδικών μουσειοπαιδαγωγικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων³⁹¹.

3. Μουσειοπαιδαγωγικά προγράμματα

Τα μουσειοπαιδαγωγικά προγράμματα θα πρέπει να σχεδιαστούν διαφορετικά από εξειδικευμένο προσωπικό, έτσι ώστε να απευθύνονται σε όλες τις ηλικιακές ομάδες και να λαμβάνουν υπόψη τους το επίπεδο του τεχνολογικού αλφαριθμητισμού των επισκεπτών, αλλά και τις δυνατότητες των προσωπικών τους τεχνολογικών συσκευών. Βασική προϋπόθεση είναι οι αρχαιολόγοι να συναποφασίζουν με τους μουσειοπαιδαγωγούς ποιες τεχνολογίες θα ενταχθούν στον χώρο των μουσείων, διότι κάποιιοι μουσειοπαιδαγωγοί είναι και τεχνολόγοι.

Μοναδική εμπειρία θα ήταν για μαθητές του Δημοτικού να ξεναγούνται στους χώρους των Μουσείων της Ολυμπίας και της Ήλιδος, να απασχολούνται με εκπαιδευτικά προγράμματα από εξειδικευμένο προσωπικό και μετά να διανυκτερεύουν σε αυτά για ένα βράδυ. «Διανυκτέρευση στο Μουσείο – Sleepover»³⁹² πραγματοποίησε δύο φορές το Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης.

Ένα μουσειοπαιδαγωγικό πρόγραμμα με τίτλο Dig it, όπως εκείνο της Ολυμπίας, μπορεί να υλοποιείται και στην Ήλιδα, για να μνηθούν κατά κάποιο τρόπο τα παιδιά στο επάγγελμα του αρχαιολόγου και συντηρητή και να καταλάβουν την περιοχή και την ιστορία της ανασκαφής της.

Θεματολογία ενός εκπαιδευτικού προγράμματος στην Ήλιδα μπορεί να είναι και τέσσερις πνευματικές προσωπικότητές της, άγνωστες στο ευρύ κοινό, οι οποίες όμως συνέβαλαν στην ανάδειξη της γενέτειράς τους: ο Ιππίας ο Ηλείος, ο οποίος

³⁸⁹ Το Μουσείο του Λούβρου έχει εκδώσει βιβλίο με ανάγλυφες παραστάσεις αρχαϊκών αγγείων από την συλλογή του και το Βρετανικό Μουσείο μελέτη για τον Παρθενώνα, με ανάγλυφες εικόνες και ανάγλυφη ανάλυση των παραστάσεων. Τα κείμενα και των δύο βιβλίων είναι και στην γραφή τυφλών Braille, βλ. Ασιδέρη 2007, 195-196.

³⁹⁰ Ασιδέρη 2007, 197.

³⁹¹ Για προγράμματα αυτού του είδους, βλ. αναλυτικά Αντζουλάτου-Ρετσίλα 2005, 563- 572.

³⁹² Βλ. <https://www.amth.gr/news/sleepover-dianyktereysi-sto-moyseio-0>

εξέδωσε την «Ὀλυμπιονικῶν ἀναγραφὴν»³⁹³, ο ἀρχιτέκτονας του Ναοῦ του Διὸς στην Ολυμπία Λίβων³⁹⁴, ο Κολώτης, εἰσάγειτος γλύπτης-βοηθὸς του Φειδία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κατασκευῆς του χρυσελεφάντινου Δία³⁹⁵ καὶ δημιουργὸς τῆς χρυσελεφάντινης τράπεζας στο Ἡραῖο τῆς Ολυμπίας³⁹⁶ καὶ ο Ὀλυμπιονίκης Ἀριστόδημος ο Ἡλείος³⁹⁷. Στόχος τοῦ προγράμματος θὰ εἶναι νὰ κατανοήσουν κυρίως οὗτοι Ἡλείοι τὴ συμβολὴ τῶν ἀρχαίων προσωπικοτήτων στὴν ἀπόκτηση φήμης τῆς Ἡλίδος καὶ τῆς Ολυμπίας.

4. Ἀνάδειξη τῆς Πρωτοβυζαντινῆς φάσης τῆς Ἡλίδος καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ολυμπίας

Για τὴν ἀνάδειξη τῆς Πρωτοβυζαντινῆς Ἡλίδος, θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ το ψηφιδωτὸ δάπεδο ἀπὸ τὴν Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ σὲ περίοπτη θέση στο μουσεῖο, συγκεκριμένα δίπλα στὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., καὶ νὰ μεταφερθεῖ σὲ αὐτὸ ὁ «θησαυρὸς» τῶν ἑξὶ σολίδων τοῦ Ἰουστίνου Β΄.

Στον χώρο τῶν ανασκαφῶν τῆς Ολυμπίας δὲν εἶναι πλήρως κατανοητὴ στο ευρὺ κοινὸ ἡ συνέχεια, ἡ εξέλιξη, ἡ μετάβαση καὶ ἡ διαμόρφωση τοῦ χώρου στους Πρωτοβυζαντινοὺς χρόνους με τὸν τρόπο ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἀνάγκες τῶν νέων κατοίκων τῆς. Συγκεκριμένα, στὴν Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἐνημερωτικὴ πινακίδα γιὰ τὶς ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές ποὺ πληροφοροῦν γιὰ τὰ ἐπαγγέλματα τῆς ἐποχῆς καὶ νὰ ἀναδειχθοῦν ὁ ληνὸς στο ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Ρωμαϊκοῦ Περιστευλίου καὶ ἐκεῖνος στὴν αἴθουσα τοῦ λουτροῦ, δίπλα στο Λεωνοδαῖο, οἱ ὁποῖοι μένουν κατὰ κανόνα ἀπαρατήρητοι.

Ἀν υλοποιηθεῖ ἡ προηγούμενη πρόταση, θὰ ἦταν βιωματικὴ καὶ ἡ δημιουργία ἐνὸς παιδότοπου ἐξῶ ἀπὸ τὸν χώρο τῶν ανασκαφῶν, με φυσικὰ υλικά καὶ με τὴ μορφή ἐνὸς Πρωτοβυζαντινοῦ αγροτικοῦ οἰκισμοῦ. Ἐκεῖ νὰ ἐπιχειρεῖται ἡ ἀναβίωση κάποιων θρησκευτικῶν καὶ ἐπαγγελματικῶν δραστηριοτήτων τῶν Χριστιανῶν, ὅπως τὸ θρησκευτικὸ τελετουργικὸ ἢ ἡ οἰνοπαραγωγή. Βοηθητικὲς ἐπίσης μπορεῖ νὰ εἶναι οἱ τοῖχοι τοῦ παιδότοπου ἀνάλογες ἀπεικονίσεις ἀντικειμένων τῶν Πρωτοβυζαντινῶν χρόνων, ὅπως γιὰ παράδειγμα λύχνοι καὶ προσωπικά ἀντικείμενα, με χριστιανικά σύμβολα.

Παρουσιάζουμε στὴ συνέχεια ἀναλυτικότερα μίᾳ ἐκπαιδευτικῆς δράσης με σκοπὸ νὰ ἀναδειχθεῖ ἡ Πρωτοβυζαντινὴ φάση τῆς Ολυμπίας. Ἡ δράση ἔχει τίτλο: «Μία ἡμέρα στὴν Πρωτοβυζαντινὴ Ολυμπία». Οἱ μαθητὲς τῆς Β΄ Λυκείου προετοιμάζονται με ἓνα σχέδιο ἐργασίας (project), διάρκειας τουλάχιστον τριῶν μηνῶν, γιὰ τὸν περιηγητισμὸ καὶ τοὺς ἱστορικοὺς σταθμοὺς στὴ ζωὴ τῆς Ἀρχαίας Ολυμπίας, με ἐμφάση στους Πρωτοβυζαντινοὺς χρόνους, φάση ἀγνωστὴ στα περισσότερα παιδιά. Ἐπιλέγουμε τὴ συγκεκριμένη τάξη, διότι σὲ αὐτὴν διδάσκεται Βυζαντινὴ Ἱστορία. Προτρέπουμε τὰ παιδιά νὰ συλλέξουν βασικά στοιχεῖα ἀπὸ τὸν Πausanias, με τὴ χρῆση Νέων Τεχνολογιῶν, καὶ νὰ ἐνημερωθοῦν ἀπὸ τὴν ιστοσελίδα τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ἡλείας γιὰ τὴν Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ, τοὺς ληνοὺς καὶ ὅλα τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἀνήκουν σὲ Χριστιανούς. Ἐπειδὴ, ὅμως, τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἶναι ψηφιοποιημένα, ὁ καθηγητὴς παρέχει στα παιδιά φωτογραφίες

³⁹³ *Τοὺς μὲν οὖν χρόνους ἐξακριβῶσαι χαλεπὸν ἐστὶ καὶ μάλιστα τοὺς ἐκ τῶν «Ὀλυμπιονικῶν» ἀναγομένους, ὧν τὴν «ἀναγραφὴν» ὀψέ φασιν Ἰππίαν ἐκδοῦναι τὸν Ἡλείον ἀπ' οὐδενὸς ὀρμώμενον ἀναγκαίου πρὸς πίστιν, βλ. Jacoby 1986, 305.*

³⁹⁴ Πaus. 5.10.3.

³⁹⁵ Plinius, *Naturalis Historia* 35.34.

³⁹⁶ Πaus. 5.26.3.

³⁹⁷ Πaus. 6.3.4.

από το προσωπικό του αρχείου. Τονίζουμε ότι αυτά θα τα παρουσιάσουν στους μαθητές των άλλων τμημάτων της ίδιας τάξης και ότι θα πρέπει να ετοιμάσουν εποπτικό υλικό και να διαμορφώσουν κάποιες δραστηριότητες για τα υπόλοιπα παιδιά, όπως ερωτηματολόγια. Αφού ολοκληρωθούν οι διαδικασίες, ένα πρωινό πραγματοποιούν εκπαιδευτικό περίπατο στον χώρο της Ολυμπίας και ξεναγούν με την καθοδήγηση του καθηγητή τους συμμαθητές τους, επιμένοντας στις αποδείξεις χριστιανικής ζωής στον τόπο αυτό και απαντώντας σε απορίες τους. Ακολουθεί συζήτηση για τα σημεία των οικιών, της εκκλησίας και των δραστηριοτήτων σε σχέση με τα υπόλοιπα κτίσματα. Κάποια στιγμή, μετά την επίσκεψη, τους προτείνουμε να αναρτήσουν στην ηλεκτρονική σελίδα του σχολείου φωτογραφίες από την επίσκεψη, αλλά και μία σχεδιαστική αναπαράσταση της Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής. Επίσης, να γράψουν ένα σύντομο κείμενο στο οποίο θα αποτυπώνεται πώς και γιατί οι Χριστιανοί κάτοικοι της Ολυμπίας αναδιαμόρφωσαν τον χώρο που βρήκαν αναπλασμένο από τους Ρωμαίους σε οικισμό, ώστε να καλύπτει τις ανάγκες τους.

Δεδομένου ότι ο Νομός Ηλείας είναι μία σεισμογενής περιοχή, εκπαιδευτική και πρωτότυπη θα ήταν και μία διαδραστική ψηφιακή έκθεση με τίτλο «Σεισμός στην Πρωτοβυζαντινή Ολυμπία και Ήλιδα», για να φανταστεί το κοινό ακριβώς πώς οι άνθρωποι προσπάθησαν να αποτρέψουν τις σοβαρές επιπτώσεις των συχνών σεισμικών δονήσεων στην περιοχή και παράλληλα να συνειδητοποιήσει γιατί κατέρρευσαν οι δύο Βασιλικές το 551 μ.Χ., και ποια ήταν η οικονομική κατάσταση που επέτρεψε στον οικισμό της Ολυμπίας την αποκατάστασή του, ενώ σε εκείνον της Ήλιδος εγκατάλειψη της εκκλησίας. Συμπληρωματικά, η Εφορεία μπορεί να φιλοξενεί ανά τακτά χρονικά διαστήματα την περιοδική έκθεση με τίτλο «Σεισμός στο Μουσείο», που εγκαινίασε το 2008 το Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Γουλανδρή και η ΑΧΑ Ασφαλιστική σε συνεργασία με το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Η συγκεκριμένη έκθεση προσομοιώνει σεισμό με ζωντανή μετάδοση σε πραγματικό χρόνο και συμπληρώνεται με εφαρμογές που επιτρέπουν στο κοινό να ενημερωθεί για το πώς μπορεί να προστατευθεί σε περίπτωση σεισμού³⁹⁸.

5. Πολυμεσικές εφαρμογές

Απαραίτητη είναι η επίσπευση των διαδικασιών για την ενσωμάτωση της ηλεκτρονικής ξενάγησης με τη χρήση του Κώδικα QR στα μουσεία των περιοχών. Ιδιαίτερα ελκυστική θα ήταν και η ενσωμάτωση της Virtual Reality³⁹⁹, κυρίως στο Μουσείο των Ανασκαφών της Ολυμπίας. Μία εφαρμογή, δημιουργημένη από νέους αρχαιολόγους και μουσειολόγους στην πλατφόρμα της Unity (Open Source)⁴⁰⁰, θα επιτρέπει την τρισδιάστατη αναπαράσταση των ανασκαφών και των ευρημάτων, την εποχή της διενέργειάς τους, και έτσι οι επισκέπτες θα παρακολουθούν το συγκεκριμένο περιβάλλον αλλά και ευρήματα, που λόγω ανεπάρκειας χώρου δεν εκτίθενται ακόμη. Φυσικά, απαιτούνται εξειδικευμένες συσκευές, όπως κράνη εικονικής πραγματικότητας, ή γυαλιά, ολόσωμες φόρμες, γάντια και ακουστικά. Οι εφαρμογές αυτές, που είναι ιδιαίτερα ελκυστικές, κυρίως για τα παιδιά, θα τα προσελκύσουν να επισκέπτονται τους χώρους με ομάδες φίλων τους και όχι μόνο με

³⁹⁸ Βλ. <https://amarysia.gr/wp-content/uploads/2018/06/6157.pdf>

³⁹⁹ Σπηλιοπούλου - Ξέστερνου 2011-2012-2013, 352.

⁴⁰⁰ Πρόκειται για σύγχρονο και ολοκληρωμένο πακέτο εργαλείων για την ανάπτυξη εφαρμογών VR και 3D σκηνών. Δίδεται δωρεάν και χρησιμοποιείται από ποικίλα λειτουργικά συστήματα πολλών συσκευών.

συνοδεία γονιών ή με τη μαθητική τους κοινότητα στο πλαίσιο μίας εκπαιδευτικής εκδρομής. Εννοείται, όμως, ότι μετά πρέπει να έρθουν σε απτική επαφή με αυτά ή με κάθε άλλο αντικείμενο που θα επιλεγεί προς οπτικοποιημένη αφήγηση, γιατί αυτή αδυνατεί να παρουσιάσει την υλικότητά τους και τη σχέση τους με το παρελθόν τους⁴⁰¹, παρόλο που μπορεί να προσδιορίσει τη σύσταση των πρωτότυπων υλικών και το χρώμα μέσω αναλυτικών εφαρμογών λέιζερ. Επίσης, κατά την Α. Χουρμουζιάδη, αφού τα τρισδιάστατα μοντέλα επιτρέπουν αφύσικες ταχύτητες και οπτικές γωνίες, αγνοούν τη βαρύτητα και άλλους νόμους της φύσης, δεν έχει νόημα, για παράδειγμα, να πετάμε μέσα σε ένα μουσείο, εφόσον βρισκόμαστε ήδη στον χώρο του μέσω της αναπαράστασης. Ουσιώδες θα ήταν να αποσπάσουμε ένα έκθεμα (τη Νίκη της Σαμοθράκης φέρει ως παράδειγμα) και να πετάξουμε μαζί της⁴⁰². Στη δική μας περίπτωση μπορεί καθένας να πετάξει με τη Νίκη του Παιωνίου.

Το πλέον ενδεικνυόμενο εκπαιδευτικό μέσον θα ήταν να φιλοξενηθεί μία καινοτόμος έκθεση σε ένα πρωτοποριακό και συμβατό με τα δεδομένα του χώρου Ψηφιακό Μουσείο, κατά τέτοιο όμως τρόπο που να μην λειτουργήσει ανταγωνιστικά για τα πραγματικά μουσεία της περιοχής, αλλά μέσω αυτού να αυξηθεί η επισκεψιμότητά τους. Το μουσείο αυτό είναι προτιμότερο να οικοδομηθεί στον ευρύτερο χώρο των αρχαιοτήτων της Ήλιδος, προκειμένου να κατανοήσει ο επισκέπτης ότι η πόλη αυτή υπήρξε το λίκνο των Ολυμπιακών Αγώνων. Στη συλλογή του θα πρέπει να περιλαμβάνονται σχέδια, φωτογραφίες, ηχογραφήσεις, έντυπο υλικό, και ο,τιδήποτε μπορεί να ψηφιοποιηθεί. Ο τρόπος, όμως, οργάνωσης και παρουσίασης του υλικού θα πρέπει να διαφοροποιείται από εκείνον που έχουν επιλέξει για τα παραδοσιακά μνημεία. Δηλαδή το κοινό δεν θα πρέπει να το επισκέπτεται έχοντας κατά νου ότι θα μετακινηθεί, όπως χαρακτηριστικά γράφει η Α. Χουρμουζιάδη, από «αίθουσα» σε «αίθουσα» και από αντικείμενο σε αντικείμενο, διαβάζοντας σύντομες «λεζάντες» με πληροφορίες. Σύμφωνα με τις προτάσεις της για όλα τα εικονικά μουσεία, κάθε επικέπτης θα πρέπει να δομεί τη μουσειακή αφήγηση «εξερευνώντας» τα όρια του μουσειακού χώρου, ο οποίος μεταβάλλεται διαρκώς, διότι ως βάση δεδομένων γίνεται «μέσο». Άρα, θα μπορεί να χρησιμοποιηθεί, όπως τα υπόλοιπα μέσα (ο ήχος, το βίντεο, το κείμενο, η φωτογραφία). Ο επισκέπτης, δηλαδή, θα πρέπει να μπορεί να τον αποθηκεύσει, να τον ανακαλέσει, να τον συμπιέσει, να τον προγραμματίσει, να αλλάξει φορμάτ, κλπ. Και φυσικά, σε περίπτωση που θα αξιοποιούνται στο εικονικό αυτό μουσείο πιο προηγμένες τεχνολογίες και επιφάνειες αφής, είναι απαραίτητη η ενθάρρυνση. Ωστόσο, προκειμένου να υλοποιηθεί ένα τέτοιο μουσείο, ώστε να μην προσφέρει ό, τι τα υπόλοιπα, απαιτείται χρόνος και τεράστια προσπάθεια από τους ανθρώπους των μουσείων⁴⁰³.

Διευκρινίζουμε, επίσης, γιατί δεν προτείνουμε δημιουργία εφαρμογών σε πλατφόρμες, όπως την εφαρμογή *Kotinos- Experience Ancient Olympia* (www.kotinosvr.com). Η παρατήρηση ενός εκθέματος θα πρέπει να είναι ενδεδειγμένη και γι' αυτό απαιτείται απερίσπαστη προσοχή, προσήλωση και ηρεμία, στοιχεία που καταργεί η ξενάγηση σε ένα μουσείο ή αρχαιολογικό χώρο από οποιοδήποτε άλλο μέρος του φυσικού μας κόσμου, πλην του ίδιου του μουσείου. Για παράδειγμα, αν κάποιος παρακολουθεί από το σπίτι του τις Παλαιοχριστιανικές Βασιλικές υπό το φως της ημέρας ή το τεχνητό και ταυτόχρονα δέχεται ποικίλα ερεθίσματα, ήχο τηλεφώνου, κωδωνιού ή μηνύματος, δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να βιώσει την

⁴⁰¹ Χουρμουζιάδη 2017, 234.

⁴⁰² Χουρμουζιάδη 2017, 83.

⁴⁰³ Χουρμουζιάδη 2015, 193-194.

πραγματική ατμόσφαιρα και κατάνυξη που δημιουργούσαν στους Χριστιανούς κατοίκους η νύκτα, το φως των λύχνων και το δέος στις λιτανείες.

6. Εποπτικό υλικό ανασκαφικών δραστηριοτήτων

Στον μεγάλο προαύλιο χώρο του Μουσείου της Ήλιδος, θα πρέπει να τοποθετηθούν εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν για τις ανασκαφές, παλαιότερα και σήμερα: βαγονέτα και καροτσάκια για τη μεταφορά του χώματος στις αρχές του 20ού αι., φωτογραφικές μηχανές με ασπρόμαυρο φιλμ σε σύγκριση με τα σύγχρονα μέσα, όπως ψηφιακές μηχανές, μηχανικά μολύβια και άλλα, που θα βοηθούν τους επισκέπτες να συνειδητοποιούν τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι Αυστριακοί και Έλληνες αρχαιολόγοι κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, στάδιο προετοιμασίας για το τι θα δουν στην εσωτερική έκθεση.

7. Άλλες επικοινωνιακές πρακτικές και αποφάσεις της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας

Μία επιτυχημένη δράση θα μπορούσε να είναι το Αθέατο Μουσείο, την οποία έχει υιοθετήσει το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Δηλαδή, ευρήματα που φυλάσσονται στις αποθήκες να φιλοξενούνται κατά τη διάρκεια περιοδικών εκθέσεων στα δύο αρχαιολογικά μουσεία των περιοχών. Τα ευρήματα μπορούν να συσχετίζονται με ταφικά κτερίσματα όλων των εποχών. Έτσι, οι αρχαιολόγοι του μουσείου θα υποδέχονται τους επισκέπτες και θα συζητούν με εκείνους για τις ταφικές συνήθειες των προγόνων, για να κατανοήσουν πώς φθάσαμε στις σύγχρονες.

Τα μουσεία επίσης των δύο περιοχών θα πρέπει να συστηθούν και στο κοινό πέραν των επισκεπτών τους, με ευρηματικούς τρόπους, έξω από τον χώρο και τις ιστοσελίδες τους. Παράδειγμα αποτελεί το Κρατικό Μουσείο Ολλανδίας, το οποίο, για να ανακοινώσει το άνοιγμά του, το 2013, έπειτα από καιρό απουσίας, λόγω ανακαίνισης, σκηνοθέτησε ένα θεατρικό δρώμενο σε εμπορικό κέντρο της χώρας. Στο τέλος του δρωμένου, σχηματίστηκε ο διάσημος πίνακας *Νυχτερινή φρουρά* του Ρέμπραντ, αφήνοντας τους επισκέπτες έκθαμβους⁴⁰⁴. Κατά ανάλογο τρόπο, το ιστορικό κράνος του Μιλτιάδη, στρατηγού γνωστού σε όλους - θέλουμε να πιστεύουμε - τους Έλληνες, «διαφημιζόμενο» κατάλληλα σε ένα πολυπληθές μέρος, θα μπορούσε να παρακινήσει ακόμη και τον πιο αδαή να επισκεφθεί το Μουσείο της Αρχαίας Ολυμπίας. Σε τέτοιου είδους εγχειρήματα η συμβολή καθηγητών ή φοιτητών που έχουν γνώσεις σχετικές με τη Διαχείριση της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, θα είναι καθοριστική.

Θα μπορούσε, επίσης, να προταθεί από κάποιους ως «άνοιγμα» των μουσείων η μετατροπή τους σε «ετεροτοπίες» με την παράλληλη λειτουργία τους με τον αστικό τους ιστό. Γνωρίζοντας ότι το Μουσείο του Λούβρου χρησιμοποιεί τον εκτεταμένο χώρο του υπογείου ως χώρο αναψυχής και κατανάλωσης, με στόχο να αυξήσει την επισκεψιμότητά του, συμφωνούμε με την εκτίμηση της Α. Χουρμουζιάδη, ότι υπάρχει μεγάλη πιθανότητα το κοινό να επικέπτεται τα μουσεία συμβατικά, για να απολαμβάνει αποκλειστικά τις καταναλωτικές παροχές τους, δίχως να προσ(-δίδει-) σημασία στα ίδια τα μουσεία. Έτσι, θα κινδυνεύσουν να μετατραπούν σε χώρους μαζικής κουλτούρας και στην πραγματικότητα σε μη-τόπους της υπερνεωτερικότητας⁴⁰⁵, δηλαδή σε τόπους ακατανόητους για το κοινό, «τόπους των

⁴⁰⁴ Βλ. <http://www.thebest.gr/news/index/viewStory/204565>.

⁴⁰⁵ Χουρμουζιάδη 2015, 194.

άλλων» και επομένως ασύμφωνους με τη δική τους πραγματικότητα⁴⁰⁶. Οπότε δεν θα καλούνται πλέον επισκέπτες των μουσείων, αλλά περαστικοί από αυτά. Άλλη δραστηριότητα που μπορούν να αναπτύξουν εκτός του φυσικού τους χώρου, είναι να προσεγγίσουν ομάδες ατόμων, οι οποίες αδυνατούν να επισκεφθούν τις περιοχές, όπως ηλικιωμένους σε οίκους ευγηρίας ή ασθενείς. Βέβαια, η αρχή έχει ήδη γίνει, όπως έχουμε προαναφέρει, με κρατούμενους.

Συνεχίζοντας τις προτάσεις μας για επικοινωνιακές πρακτικές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας, προτείνουμε να ενισχύσει την ιστοσελίδα της με τη δυνατότητα αποστολής μηνυμάτων, στα οποία οι επισκέπτες θα υποβάλλουν ερωτήσεις, θα σχολιάζουν και θα κάνουν παρατηρήσεις. Καλή ιδέα για να τονώσει κάπως τα οικονομικά της, αλλά και να αναδείξει τις περιοχές της αρμοδιότητάς της θα ήταν να εκδίδει επιπλέον ένα ετήσιο ημερολόγιο, επιτραπέζιο ή επιτοίχιο, και περιοδικό με θέματα από τις μόνιμες συλλογές των δύο μουσείων ή ακόμη και αθέατα εκθέματα που φυλάσσονται σε αποθήκες και να τα προωθεί μέσω ενός ηλεκτρονικού πωλητηρίου στην ιστοσελίδα της. Την ιδέα της έκδοσης ενός επιτραπέζιου ημερολογίου με φωτογραφίες που απεικόνιζαν σκηνές από το δυτικό αέτωμα και από τις μετόπες του ναού του Διός την υλοποίησε το 2008 η αρχαιολόγος Ολυμπία Βικάτου. Τις φωτογραφίες συνόδευαν αποπάσματα από το έργο του Καζαντζάκη, τα οποία διέθεσε προς χρήση ο τότε διευθυντής των Εκδόσεων Ν. Καζαντζάκη από το προσωπικό του αρχείο στην Ζ' Εφορεία Αρχαιοτήτων⁴⁰⁷.

Πολύ λειτουργική θα ήταν και μία ενότητα στα θέματα της ιστοσελίδας, όπου θα παρουσιάζονται κυρίως με τρισδιάστατες γραφικές αναπαραστάσεις είτε η συλλογή των ευρημάτων είτε ο ευρύτερος φυσικός χώρος όπου διεξάγεται η ανασκαφή, για να βλέπουν οι επισκέπτες και οι νέοι ερευνητές τι γίνεται και γιατί. Η εικονική, ωστόσο, ανασκαφή ('virtual settlements'), δηλαδή η ετικέτα ψηφιακών χώρων), μπορεί να εφαρμοστεί πλέον και για συλλογή ιχνών των ομάδων που δραστηριοποιούνται ψηφιακά. Παραδείγματος χάριν, μπορεί η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας να σχεδιάσει μία τέτοια εφαρμογή, και αφού εισαγάγει στην ιστοσελίδα της ή στο Facebook μία θεματική ενότητα, να προσέξει και να εξηγήσει γιατί η εισαγωγή της μετέβαλε ή όχι την επισκεψιμότητα στην ιστοσελίδα της, γιατί αύξησε ή όχι τα like στο Facebook⁴⁰⁸, να προσδιορίσει τα χαρακτηριστικά του διαδικτυακού κοινού της, να συγκρίνει τα αποτελέσματα με ιστοσελίδες άλλων Εφορειών Αρχαιοτήτων. Έτσι, μπορεί να αναπροσαρμόσει τα παρουσιαζόμενα θέματα και να σκεφθεί νέους τρόπους να προσελκύσει κοινό.

Ωστόσο, όταν κάνουμε λόγο για διαδικτυακό κοινό του μουσείου, εννοούμε κατά κανόνα, όπως επισημαίνει η Α. Χουρμουζιάδη, το φυσικό κοινό του ή τους μουσειόφιλους, που εξαιτίας αντικειμενικών παραγόντων δεν μπορούν να επισκεφθούν το πραγματικό μουσείο. Άλλωστε, εφόσον μέχρι στιγμής καμία έρευνα δεν επιβεβαιώνει αύξηση της επισκεψιμότητας των μουσείων μέσα από αυτόν τον τρόπο, αυτοί που θα προσελκύονται από τις σελίδες του διαδικτύου θα συνιστούν ένα είδος «ομοφίλων» με τα ίδια ενδιαφέροντα και την ίδια παιδεία⁴⁰⁹. Από την άλλη, εξαιτίας της ανωνυμίας ή της χρήσης ψευδωνύμου, δεν αποκλείει την πιθανότητα να

⁴⁰⁶ Ως μη-τόποι θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν τα γήπεδα που κτίστηκαν στην Αττική για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004 και παρουσιάστηκαν ως σύμβολα του υγιούς αθλητισμού και της ευγενούς άμιλλας. Για άλλους μη-τόπους στην υπερνεωτερικότητα, όπως αυτοκινητόδρομους, αεροδρόμια, υπεραγορών, βλ. Augé 101-107.

⁴⁰⁷ Ένα αντίτυπο του ημερολογίου έχει δωρηθεί στη Δημόσια Βιβλιοθήκη του Πύργου. Στο εξώφυλλο του εικονίζεται ο Καζαντζάκης. Αυτή τη φωτογραφία επιλέξαμε να τοποθετήσουμε στο εξώφυλλο της εργασίας μας.

⁴⁰⁸ Βλ. αναλυτικά, Ακουμιανάκης 2011, 34-38.

⁴⁰⁹ Χουρμουζιάδη 2017, 71.

διατυπωθούν από άτομα τα οποία τυχαία θα πλοηγηθούν στις σελίδες, σχόλια ή προτάσεις για κάποιο έκθεμα ή για κάθε αρχαιολογικό θέμα. Μολονότι αυτά δεν θα ληφθούν υπόψη, δεν παύουν να προβληματίζονται⁴¹⁰. Λογικότερο είναι, εφόσον το μουσείο απευθύνεται με τα social media στους φίλους του, να ξεφύγει από τα στενά ακαδημαϊκά πλαίσια και να ζητήσει να γράψουν τη γνώμη τους για κάποιο έκθεμα πάνω σε μία ετικέτα, η οποία δεν θα συσχετίζεται με επιστημονική προσέγγιση, προκειμένου να αλλάξει φιλοσοφία για τον τρόπο οργάνωσης της έκθεσης⁴¹¹. Διότι τα μουσεία υπάρχουν για τον άνθρωπο, όχι για τα μουσεία⁴¹².

Μία νέα προοπτική διεύρυνσης των μουσειακών χώρων γενικότερα, αποτελεί σύμφωνα με την Α. Χουρμουζιάδη, η μετατροπή τους σε έναν «επαυξημένο χώρο». Αυτό μπορεί να συμβεί, αν η επαυξημένη πραγματικότητα απλωθεί από την οθόνη του κινητού τηλεφώνου ή του υπολογιστή σε έναν ή περισσότερους τοίχους των μουσείων, με αποτέλεσμα και το ίδιο το μουσείο να επεκτείνεται ως κτήριο, μεταφορικά πάντα, μετατρέπόμενο σε έναν «επαυξημένο χώρο», ο οποίος θα αλλάζει κάθε φορά ανάλογα με τις επιλογές του κοινού⁴¹³. Έτσι, το κοινό θα γίνεται συνδημιουργός των μουσειακών εκθεμάτων⁴¹⁴.

Η σκέψη μας για ηλεκτρονική κράτηση θέσεων και πώληση εισιτηρίων έχει εξαγγελθεί από τον υφυπουργό Πολιτισμού (στις 20/02/2019) και έχει δρομολογηθεί για το καλοκαίρι του 2019. Το ίδιο αισιοδοξούμε να συμβεί και για την Αρχαία Ήλιδα. Ίσως και μία αναδιαμόρφωση στο ωράριο λειτουργίας των αξιοθεάτων, τουλάχιστον για κάποιες μέρες εβδομαδιαίως, θα εξυπηρετούσε περισσότερο τους τουρίστες, καθώς και μία ομάδα εργαζομένων.

8. Ενέργειες επιστημόνων

Το ειδικό κοινό θα πρέπει να συμμετέχει σε περισσότερα επιμορφωτικά σεμινάρια, επιστημονικές ημερίδες και συνέδρια, όπου θα παρουσιάζει νεότερες έρευνες και μελέτες για την προώθηση της ιστορικής και αρχαιολογικής έρευνας, κυρίως της Ήλιδος, διότι η βιβλιογραφία για τη διοργανώτρια πόλη των αγώνων είναι πενιχρότερη της Ολυμπίας. Σε κάποιες ημερίδες καλό θα ήταν να συμμετέχουν και μαθητές της Ηλείας μετά από πρόσκληση. Παράλληλα, οι ερευνητές να δωρίζουν το συγγραφικό τους έργο στη βιβλιοθήκη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, ώστε να μπορεί κάθε νέος ερευνητής να μελετά όχι μόνο το παλαιό, αλλά και το νέο ανασκαφικό και συγγραφικό τους έργο.

9. Ενέργειες εμπλεκόμενων φορέων

Σε τοπικό επίπεδο, οι Δήμοι σε συνεργασία με την Αρχαιολογική Υπηρεσία, μπορούν να εφαρμόζουν προγράμματα για τους πολίτες, που θα συσχετίζονται με την αναβίωση παραδοσιακών επαγγελμαμάτων και τεχνικών οικοδομικής, προκειμένου να συμμετέχει και η τοπική κοινωνία στις εργασίες αποκατάστασης και συντήρησης των μνημείων.

⁴¹⁰ Χουρμουζιάδη 2017, 70.

⁴¹¹ Για αντίστοιχο παράδειγμα σχετικά με ένα πήλινο σκεύος, βλ. Χουρμουζιάδη 2017, 121-122.

⁴¹² Χουρμουζιάδη 2017, 123.

⁴¹³ Χουρμουζιάδη 2015, 192-193.

⁴¹⁴ Χουρμουζιάδη 2017, 170.

Οι διευθυντές των σχολείων της Ηλείας καλό θα ήταν να προτρέπουν τους μαθητές να συμμετέχουν στη δράση αναβίωσης της διαδρομής από την Ήλιδα στην Άλι και να οργανώνουν περισσότερους αρχαιολογικούς περιπάτους και στα δύο μέρη. Έτσι, οι μαθητές θα κατανοήσουν τη σύνδεση των δύο περιοχών και την ιστορία της περιοχής τους, θα ευαισθητοποιηθούν σε θέματα σχετικά με την προστασία των μνημείων και θα συνειδητοποιήσουν ότι η πολιτισμική κληρονομιά τους μπορεί να αναπτύξει τον πολιτιστικό τουρισμό και έτσι στο μέλλον να βρουν εργασία στον τόπο τους.

Οι μαθητές της Ηλείας θα μπορούσαν επίσης να τυπώνουν τα καθιερωμένα ημερολόγια προς πώληση για συγκέντρωση χρημάτων, πριν από την πενήμημερη εκδρομή τους, με εικονογραφικό υλικό από τις μόνιμες συλλογές των δύο μουσείων, αλλά και των αντιπροσωπευτικών μνημείων των δύο αρχαιολογικών χώρων. Με τον τρόπο αυτό, θα γνωρίσει κάθε οικία και επιχείρηση της περιοχής τον πολιτισμό της και θα προσελκυστεί το ενδιαφέρον ακόμη και πολλών που τον αγνοούν.

Οι πολιτιστικοί χορηγοί θα πρέπει να αυξηθούν και να μην λειτουργούν ευκαιριακά. Ο Όμιλος ΟΤΕ μπορεί να κάνει την αρχή, χορηγώντας στα μουσεία και στους Αρχαιολογικούς Χώρους της Ολυμπίας και της Ήλιδος δωρεάν wifi επ' αόριστον.

Επιπλέον, είναι απαραίτητο να δημιουργηθούν μη κερδοσκοπικά Σωματεία Φίλων των Μουσείων της Ήλιδος και της Ολυμπίας, για να βοηθούν οικονομικά την Αρχαιολογική Υπηρεσία, να αναζητούν χορηγούς, να διοργανώνουν πολιτιστικές εκδηλώσεις, ενισχύοντας έτσι το έργο της Εταιρείας Φίλων Αρχαίας Ήλιδος και η online κοινότητά τους να συνδέσει τα μουσεία με την τοπική κοινωνία.

Τέλος, για τη διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς των δύο τόπων, μπορεί να προταθεί και το μοντέλο της «ζώσας πολιτισμικής κληρονομιάς». Ο Αρχαιολόγος-Σύμβουλος πολιτισμικής κληρονομιάς και βιώσιμης ανάπτυξης Δρ Ιωάννης Πούλιος⁴¹⁵ ορίζει ως «ζώσα πολιτισμική κληρονομιά» την «πολιτισμική κληρονομιά που εξακολουθεί ακόμα και σήμερα να δημιουργείται και να εξελίσσεται περαιτέρω στη βάση της *συνέχειας* της αρχικής σύνδεσης της κοινωνίας με την κληρονομιά (*continuity*)». Και προσθέτει: «Η συνέχεια της αρχικής σύνδεσης της κοινωνίας με την πολιτισμική κληρονομιά (*continuity*) εκφράζεται μέσα από υλικά και άυλα / μη υλικά στοιχεία, τα οποία νοούνται και προσεγγίζονται ως ένα ενιαίο και αδιαίρετο σύνολο». Τα κριτήρια βάσει των οποίων προσδιορίζεται η συνέχεια της αρχικής αυτής σύνδεσης της κοινωνίας με την κληρονομιά, είναι να συνεχιστούν η αρχική λειτουργία της κληρονομιάς, η σύμφωνη με αυτή τη λειτουργία διαμόρφωση των υλικών και άυλων στοιχείων της, η διαχείρισή της από την κοινωνία και η φυσική παρουσία της κοινωνίας, εντός ή εγγύς της κληρονομιάς. Μία «κεντρική κοινότητα» (*core community*) διατηρεί μεν την αρχική της σύνδεση με την πολιτισμική κληρονομιά, εξακολουθεί δε να δημιουργεί και να αναπτύσσει την κληρονομιά στη βάση της αρχικής αυτής σύνδεσης. Μάλιστα, καθώς η «κεντρική κοινότητα» θεωρείται αναπόσπαστο κομμάτι της πολιτισμικής κληρονομιάς, διαφοροποιείται από τις ομάδες ενδιαφέροντος, δηλαδή την «ευρύτερη κοινωνία» (*broader community*), και γι' αυτό τοποθετείται στο ανώτατο σημείο της ιεραρχίας των ομάδων που συμμετέχουν στη λειτουργία της πολιτισμικής κληρονομιάς. Στόχος της διαχείρισης, σύμφωνα με το συγκεκριμένο μοντέλο, είναι η διαφύλαξη της συνέχειας της αρχικής σύνδεσης της κοινωνίας με την πολιτισμική κληρονομιά (*continuity*). Στην Ελλάδα το μοντέλο αυτό εφαρμόζεται σε ερευνητικό επίπεδο στα Μετέωρα, όπου η μοναστική κοινότητα ως «κεντρική», θα πρέπει να προαγάγει

⁴¹⁵ Βλ. αναλυτικά Πούλιος 2012, 335 και 2015, 46-47.

περαιτέρω τον χώρο, να απομακρύνει τις τάσεις «εμπορευματοποίησής» του και να δώσει έμφαση στις παραδοσιακές μορφές της θρησκευτικής λατρείας, καθοδηγούμενη διαρκώς από τις υπεύθυνες Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού και συνεργαζόμενη με την τοπική κοινωνία και άλλες ομάδες ενδιαφέροντος⁴¹⁶. Στην Ηλεία, λοιπόν, μπορεί η τοπική κοινωνία να δημιουργήσει τη δική της ομάδα διαχείρισης, με τίτλο «Τα τέκνα της Αρχαίας Ήλιδος και Ολυμπίας»⁴¹⁷. Η δράση αυτής της «κεντρικής κοινότητας» θα μπορούσε να αφορά στα εξής:

1. Συζητήσεις μεγαλύτερων Ηλείων με παιδιά, προκειμένου να μεταβιβαστούν οι γνώσεις και η υπερηφάνεια για την πολιτισμική κληρονομιά του τόπου.
2. Συνεντεύξεις με τους Ηλείους για τη σημασία των δύο χώρων σχετικά με την οικονομική εξέλιξη της περιοχής, υπό το πνεύμα της αειφόρου ανάπτυξης.
3. Υλοποίηση προγραμμάτων βράβευσης των κατοίκων της Ολυμπίας και της Ήλιδος, μετά από έμπρακτη απόδειξη σεβασμού και επιμέλειας των αρχαιολογικών χώρων. Η βράβευση θα αφορά στην απονομή ενός πιστοποιητικού ή μίας σημαίας με φόντο κάποιο από τα αρχαία μνημεία των περιοχών, για να τα αναρτήσουν μπροστά στα σπίτια τους.
4. Συντήρηση των πόλεων με τη βοήθεια των αντίστοιχων Δήμων και αναζήτηση χορηγών, πάντα, βέβαια υπό την εποπτεία των ειδικών διαχείρισης και των αρχαιολόγων.
5. Επανάχρηση της Βασιλική της Ολυμπίας, με σκοπό να τελούνται μέσα σε αυτή λιτές θρησκευτικές τελετές, όπως μία λιτανεία, με σεμνή ενδυμασία και χρήση λύχνων. Αντίστοιχα, στην Ήλιδα θα πρέπει να επιτρέπεται η χρήση του Αρχαίου Θεάτρου, μόνο αν σε αυτό ανεβαίνουν μη διασκευασμένες παραστάσεις αρχαίων τραγωδιών και κωμωδιών, με απόδοση του κειμένου στην αρχαία ελληνική γλώσσα, σε επιμέλεια και ερμηνεία φοιτητών των Τμημάτων Κλασικών και Θεατρικών Σπουδών της χώρας και του εξωτερικού. Ερμηνευτές θα μπορούσαν να είναι και ντόπιοι που θα έχουν παρακολουθήσει μαθήματα διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών σε ένα τοπικό φροντιστήριο.
6. Παραχώρηση του Αρχαίου Σταδίου της Ολυμπίας για δρομικούς (στάδιο, δόλιχο, δίαυλο, οπλίτη) και άλλους αγώνες (πένταθλο, άλμα, δίκο, ακόντιο, πάλη, πυγμαχία, παγκράτιο)⁴¹⁸ σε μαθητές σχολείων. Το έπαθλο των νικητών θα είναι ένας κότινος και ένα πιστοποιητικό συμμετοχής εικονογραφημένο με τον κότινο.
7. Αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων στο Αρχαίο Στάδιο με την προϋπόθεση να διεξάγονται αθλήματα αντίστοιχα με αυτά της αρχαιότητας και με τους ίδιους κανόνες. Σημαντικό είναι οι αγώνες να τελούνται εντός του Σταδίου και να μην επιτρέπεται διεξαγωγή αγώνων εκτός του χώρου του⁴¹⁹. Παράλληλα, θα πρέπει να

⁴¹⁶ Πούλιος 2015, 47.

⁴¹⁷ Στη διεθνή πραγματικότητα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εφαρμογή του μοντέλου της living heritage approach στον χώρο Phrae της Ταυλάνδης, βλ. σχ. Πούλιος 2015, 47.

⁴¹⁸ Για τη διάρκεια των αγώνων και τα αγωνίσματα, βλ. Παλαιολόγου 1982α, 104-113 και 1982β, 128-133.

⁴¹⁹ Η Διεθνής Ολυμπιακή Επιτροπή (ΔΟΕ) και η Διεθνής Ομοσπονδία Στίβου (IAAF) έκαναν δεκτή την πρόταση της ΟΕ «Αθήνα 2004» και επέτρεψαν τη διεξαγωγή της σφαιροβολίας ανδρών και

λαμβάνονται μέτρα για προστασία των χωμάτων των πρηνών, του λίθινου αγωγού, με τις μικρές λεκάνες κατά διαστήματα, από τις οποίες έπιναν νερό οι θεατές, και της εξέδρας της ιέρειας της Δήμητρος της Χαμύνης. Επίσης, να απαγορεύεται η οιαδήποτε οπτική παρέμβαση, δηλαδή ηλεκτρονικοί πίνακες, τεχνητός φωτισμός, τεχνητές εξέδρες θεατών ή άλλες κατασκευές.

8. Δημιουργία τοπικού μουσείου, συμπληρωματικού στα υπάρχοντα. Στους χώρους του θα εκτίθενται σε προθήκες αθέατα αρχαία ευρήματα από τις δύο περιοχές και δίπλα τους αντικείμενα παρόμοιας χρήσης μεταγενέστερων εποχών αλλά και της σύγχρονης εποχής, για να καταστεί δυνατή η κατανόηση της εξέλιξης τους στον χρόνο. Για παράδειγμα κοσμήματα γυναικών της Βυζαντινής περιόδου σε σύγκριση με εκείνα των προγιαγιάδων, γιαγιάδων και των σημερινών γυναικών που κατοικούν στις περιοχές, θα μπορούσαν να αποτελέσουν αφορμή συζήτησης για το υλικό κατασκευής, τον κατασκευαστή, το κόστος, την απόδειξη κοινωνικής τάξης τους κ.ά. Ένας κότινος, επίσης, που αναδείκνυε τον νικητή σε ήρωα και άξιο τιμών εκ μέρους της πόλεως, συγκριτικά με τις σύγχρονες τιμές στους Ολυμπιονίκες, θα τονίζε τη σημαντικότητα των αγώνων έως τις μέρες μας. Επίσης, προτείνουμε μία εικονική περιήγηση στο Πάνθεον της Ρώμης (2ος αι. μ.Χ) ενός ναού αφιερωμένου σε όλες τις Ρωμαϊκές θεότητες, με σκοπό να γίνει μία νοερή ανασύνθεση της σταδιακής μεταμόρφωσης του αρχαίου εργαστήριου του Φειδία με τα τρία κλίτη σε μέρος συνάθροισης των ιερέων, μετέπειτα σε Ρωμαϊκό Πάνθεον, και εντέλει σε Παλαιοχριστιανική Βασιλική. Οι διαδοχικές μεταπλάσεις του κλασικού κτηρίου μπορούν κάλλιστα να αποτελέσουν αφορμή συζητήσεων για τον τρόπο με τον οποίο προετοιμάστηκε η αρχιτεκτονική και η διάταξη σε άλλες Βυζαντινές Βασιλικές μέχρι να οδηγηθεί στην αρχιτεκτονική της τοπικής εκκλησίας.
9. Δημιουργία τοπικής βιβλιοθήκης. Εκεί θα μπορεί ο ντόπιος και ο ξένος επισκέπτης να διαβάζει αντιπροσωπευτικά συγγράμματα όλων των εποχών και έπειτα να διεξάγονται συζητήσεις σε έναν πολυχώρο σχετικά με όσα διάβασε. Για παράδειγμα οι δεκατέσσερις *Ολυμπιονίκοι*, του λυρικού ποιητή Πινδάρου (520-443 π.Χ.), στους οποίους η νίκη αποκτά πολυδιάστατο περιεχόμενο (θρησκευτικό, ηθικό, πνευματικό και ιδεολογικό), θα οδηγήσουν στη σκέψη ότι αυτή είναι σχετική με τις αξίες της εποχής μας. Τα *Ηλειακά Α' και Β'* του ταξιδιωτικού έργου *Ελλάδος Περιήγησις* του περιηγητή Πausανία, στα οποία γίνεται μνεία όλων σχεδόν των μνημείων και περιγραφή του τοπίου των δύο περιοχών κατά τη διάρκεια της Ρωμαϊοκρατίας στην Ελλάδα, θα καταρρίψουν την ευρύτατα διαδεδομένη άποψη για ασέβεια των κατακτητών απέναντι στους χώρους. Αναφορά στα διατάγματα των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων, για να γίνει κατανοητή η επίδραση της κρατικής εξουσίας. Μελέτες για τη συμβίωση των Χριστιανών με τους Σλάβους, στα πλαίσια μίας πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Οι ταξιδιωτικές αφηγήσεις των Ευρωπαίων περιηγητών του 18ου και 19ου αι. για τις περιοχές, διότι, καθώς κάποιοι από αυτούς

γυναικών για πρώτη φορά εκτός του κυρίως σταδίου, στις 18-08-2004, βλ. http://www.isotita-epeaek.gr/imerisiosTypos/Athlitismos/gynaikes_avaton.pdf

δεν ήταν αρχαιολόγοι, θα συνειδητοποιηθεί ότι η αρχαιολατρία δεν είναι μόνο γνώρισμα των ειδικών. Τα αποτελέσματα των γεωλογικών και γεωφυσικών ερευνών, βάσει των οποίων αποδεικνύονται στρώματα καταστροφής από φυσικά φαινόμενα, και πώς οι τότε κάτοικοι προσπάθησαν να αντισταθούν σε αυτά.

10. Προσπάθειες για περιορισμό της «εμπορευματοποίησης» της περιοχής και προώθηση του πολιτιστικού τουρισμού, χάρη στον οποίο θα τονωθεί η οικονομία. Άλλωστε, η Ολυμπία προσελκύει κυρίως τουρισμό με βάση τα ιστορικά και πολιτιστικά στοιχεία της. Περαιτέρω προτάσεις είναι:

α. Να οργανώνονται από τον Δήμο και το ΥΠΠΟ πολιτιστικές δράσεις, που θα έχουν ως αποτέλεσμα να παραμένουν οι επισκέπτες μεγάλο διάστημα στην περιοχή, αλλά και να την επιλέγουν ως προορισμό και κατά τους χειμερινούς μήνες. Κι αυτό, διότι σήμερα, οι περισσότεροι είναι επιβάτες κρουαζιεροπλοίων, οι οποίοι αποβιβάζονται στο λιμάνι του Κατακόλου, επισκέπτονται τα αξιοθέατα της Ολυμπίας και αποχωρούν από την πόλη μετά την ολοκλήρωση της ξενάγησής τους. Βέβαια, οι λίγοι που παραμένουν, μπορούν να απολαύσουν χορευτικές και μουσικές βραδιές, που διοργανώνουν χορευτικά συγκροτήματα της ευρύτερης περιοχής σε κάποια ξενοδοχεία. Αλλά η ποιότητα των θεαμάτων δεν συνάδει με τη μοναδικότητα του ιερού χώρου της Ολυμπίας, καθώς το μοναδικό κριτήριο είναι ο εύκολος πλουτισμός. Οι διοργανώσεις αυτές θα πρέπει να επιτρέπονται, αν αφορούν αποκλειστικά σε αρχαία λαϊκά δρώμενα των περιοχών. Για αυτή τη δράση θα πρέπει να παρέχουν συμβουλές οι αρχαιολόγοι.

β. Να γίνει σύσταση στους ιδιοκτήτες τοπικών ξενοδοχειακών μονάδων, καταλυμάτων, χώρων εστίασης να μειώσουν το κόστος των παρεχόμενων υπηρεσιών, το οποίο είναι τόσο υψηλό με αποτέλεσμα οι τουρίστες να μην καταλύουν στην πόλη της Ολυμπίας. Το ίδιο να ισχύει και για τα εμπορικά καταστήματα, αλλά σε αυτά θα πρέπει να απαγορευτεί η πώληση κάθε αντικειμένου άσχετου με τα σχετικά αρχαία και μεσαιωνικά ευρήματα, όπως χρυσαφικών που δεν μοιάζουν με τα αρχαιολογικά ευρήματα.

γ. Να προτρέπονται οι επιχειρηματίες να αυξήσουν τον αριθμό των ξενοδοχειακών μονάδων Α' κατηγορίας, διότι αυτές είναι λίγες και οι υπηρεσίες που παρέχουν δεν έχουν την απαιτούμενη ποιότητα. Το ίδιο θα πρέπει να συμβεί και στον αριθμό των εστιατορίων, διότι παρατηρήσαμε ότι υπάρχουν περισσότεροι χώροι μικρογευμάτων και άρα ολιγόλεπτη παραμονή σε αυτούς. Φυσικά, το προσφερόμενο φαγητό εννοείται ότι θα πρέπει στηρίζεται στην παραδοσιακή τοπική κουζίνα.

δ. Να αναβαθμιστεί η αισθητική της πόλης σε συνεργασία με τον Δήμο, η οποία, παρά τις αναπλάσεις της, εξακολουθεί να έχει άναρχη δόμηση. Μία ιδέα είναι να προωθηθεί και ανοικοδόμηση οικιών με παραδοσιακά υλικά (ξύλο, πέτρα) και να αξιοποιηθούν εναλλακτικές μορφές μεταφορών φιλικών προς το περιβάλλον, όπως δίκτυο ποδηλατοδρόμων και ηλεκτροκίνητα μικρά λεωφορεία.

ε. Να επέλθει βελτίωση των εγκαταστάσεων της Διεθνούς Ολυμπιακής Ακαδημίας, για να προσελκύονται περισσότεροι

συνεδριακοί τουρίστες. Άλλωστε, ο συνεδριακός τουρισμός έχει τις ρίζες του στην Αρχαία Ελλάδα.

στ. Δράσεις βιώσιμης ανάπτυξης της περιοχής. Η κεντρική ομάδα να πουλά σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο προϊόντα της Ολυμπιακής γης, που θα παράγουν εθελοντές της τοπικής κοινωνίας. Η παραγωγή θα πρέπει να εστιάσει σε τοπικά εδέσματα και ποτά, κυρίως οίνο, φυτά ανάλογα με εκείνα που παρουσιάζονται στον Ολυμπιακό Βοτανικό Κήπο, αντίγραφα αρχαίων αγγείων, λύχνων, ψηφιδωτών δαπέδων, ενδυμάτων, κοσμημάτων, γεωργικών εργαλείων, κ.ά. Φυσικά, για την επίτευξη του στόχου αυτού, θα πρέπει να υπάρξει συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας.

ζ. Να διοργανώνονται αναπαραστάσεις αρχαίων αγωνισμάτων και του τελετουργικού των Ολυμπιακών Αγώνων.

η. Να σχηματιστούν ομάδες εθελοντών, οι οποίες θα ελέγχουν την ασύδοτη δράση κάποιων τουριστών.

11. Να εκδίδεται από τον Δήμο και να κυκλοφορεί δίγλωσσο ενημερωτικό φυλλάδιο ή εφημερίδα ή περιοδικό, που θα ενημερώνει για τις δράσεις στην περιοχή. Το φυλλάδιο αυτό μπορεί να τοποθετείται στα γραφεία του Κέντρου Εξυπηρέτησης Πολιτών (ΚΕΠ), ώστε να το προμηθεύονται ευκολότερα οι πολίτες.
12. Να σχεδιαστούν και να τοποθετηθούν αφίσες σε κεντρικά σημεία της πόλης ή να διατίθεται δωρεάν διαφημιστικό έντυπο της εικόνας των μουσείων και των αρχαιολογικών χώρων σε χώρους ευρείας προσέλευσης (εστιατόρια, ξενοδοχεία)
13. Να ασκηθούν πιέσεις στον πολιτικό χώρο για να λειτουργήσει το Διεθνές Πανεπιστήμιο Ελληνικών Σπουδών με έδρα την Αρχαία Ολυμπία, το οποίο ιδρύθηκε με τον νόμο 2413/96 άρθρα 32 και 33, ΦΕΚ Α.124/96, αλλά ουδέποτε μέχρι σήμερα λειτούργησε⁴²⁰.

⁴²⁰ Βλ. <http://www2.stat-athens.aueb.gr/~jpan/nomos-2413-university-Olympias.pdf>

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα νέα στοιχεία για το Ιερό της Ολυμπίας και την Αρχαία Ήλιδα κατά τη διάρκεια των Πρωτοβυζαντινών χρόνων, εποχής κατά το πλείστον έναρξης και βαθμιαίας εξάπλωσης του Χριστιανισμού, μαρτυρούν ότι συντελέστηκε αργή και ειρηνική μετάβαση από την ειδωλολατρία στη νέα θρησκεία. Τρεις υπήρξαν οι βασικοί λόγοι: πρώτον, δεν ήταν εύκολο να παύσει από τη μία στιγμή στην άλλη η βαθιά ριζωμένη παλαιά θρησκεία· δεύτερον, στόχος των Χριστιανών ήταν ο προσηλυτισμός των εθνικών, άρα ήταν εύλογη και μία γενικότερη ανοχή απέναντι σε κατοίκους, που οι περισσότεροι θα πρέπει να ήταν μάλλον Έλληνες· τρίτον οι Χριστιανοί επεδίωξαν να εκμεταλλευθούν την καλή φήμη της Ολυμπίας και της Ήλιδος. Η εξάπλωση, βέβαια, της νέας θρησκείας ξεκίνησε σχετικά νωρίς, εφόσον υπήρξε εκκλησιαστικός αξιωματούχος στην Ήλιδα, ήδη από τον 4ο αι. μ.Χ. Άλλωστε, τα μέτρα κατά της ειδωλολατρικής λατρείας λήφθηκαν ουσιαστικά επίσημα από τον Θεοδοσίο στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. Ωστόσο, δεν μπορούμε να μιλάμε για οικιστικά χριστιανικά κέντρα στις θέσεις αυτές, πριν τουλάχιστον τον 5ο αι. μ.Χ., διότι η παλαιότερη βασιλική στην Πελοπόννησο, αυτή της Ολυμπίας, μαρτυρείται στις αρχές του 5ου αι. μ.Χ. και εκείνη της Ήλιδος στο δεύτερο μισό του ίδιου αι. Σίγουρα, πάντως, οι Χριστιανοί διασταυρώνονταν με τους εθνικούς και προηγουμένως και πιθανότατα για κάποιο διάστημα και μεταγενέστερα, κατά βάση αρμονικά, αλληλεπηρεαζόμενοι.

Στην Ολυμπία τα αρχαία οικοδομήματα δεν καταστράφηκαν· κάποια χρησιμοποιήθηκαν ως δομικό υλικό δευτερογενώς, ενώ άλλα προσαρμόστηκαν στις ανάγκες των Χριστιανών κατοίκων. Το 385 μ.Χ., η τελευταία χρονιά που αναφέρεται στην επιγραφή από το Νοτιοδυτικό Κτήριο, δεν σηματοδοτεί απαραίτητα και την τελευταία Ολυμπιάδα, αφού η επιγραφή είναι απλώς ένα έγγραφο με τα μέλη μίας αθλητικής ένωσης και δεν αποτελεί έναν επίσημο κατάλογο αθλητών. Το μόνο βέβαιο είναι ότι οι Ολυμπιακοί Αγώνες και οι λατρευτικές εκδηλώσεις προς τιμήν του Διός εξακολουθούσαν να τελούνται με το τυπικό των κλασικών χρόνων, τουλάχιστον έως το 385 μ.Χ.⁴²¹ Πιθανότατα έπαυσαν και η λατρεία στην Ολυμπία μεταβιβάστηκε από τον Δία στον Χριστό, στο πρώτο μισό του 5ου αι. μ.Χ. (410-435). Ωστόσο, επειδή αποκλειστικά χριστιανικά σύμβολα απαντώνται από τον 6ο αι. μ.Χ. και εξής, δεν αποκλείεται να τελούνταν ακόμη αγώνες στο Στάδιο.

Όσον αφορά στη δραστηριότητα των Χριστιανών, αυτή εντοπίζεται σε μία μεγάλη έκταση και υπήρξε πλούσια και ποικίλη: αγροτικές εργασίες, μεταποιήσεις αγροτικών προϊόντων, παρασκευή λύχνων και γυάλινων αντικειμένων, βιοτεχνία και εμπόριο. Φυσικές, όμως, απειλές και πιθανότατα εισβολές εχθρών οδηγούσαν σε συρρίκνωση του πληθυσμού ανά διαστήματα.

Περί τα τέλη του 6ου αι. ή στις πρώτες δεκαετίες του 7ου αι. έως και τον 8ο αι. μ.Χ. εγκαταστάθηκαν κοντά τους Σλάβοι⁴²². Οι Σλάβοι που εγκαταστάθηκαν στις όχθες του Κλαδέου⁴²³, χρησιμοποιούσαν στην καθημερινότητά τους ίδια αντικείμενα με εκείνα των Χριστιανών, αλλά διατήρησαν το έθιμο της καύσης των νεκρών τους⁴²⁴, επαναφέροντας έτσι ένα αρχαίο έθιμο. Όσο για το αν οι έποικοι της δεύτερης γενιάς θάβονταν κατά τον χριστιανικό τρόπο, έχοντας όμως ως κτέρισμα ένα πήλινο

⁴²¹ Sinn 2002 β, 190.

⁴²² Αναγνωστάκης, Πούλου 1997, 311.

⁴²³ Αναγνωστάκης, Πούλου 1997, 309.- Μουτζάλη 2000, 66.

⁴²⁴ Αναγνωστάκης, Πούλου 1997, 311.

χειροποίητο αγγείο⁴²⁵, αυτό δεν έχει προς το παρόν εξακριβωθεί αρχαιολογικά. Αλλά η επακόλουθη αύξηση του πληθυσμού και οι αγροτικές εργασίες Χριστιανών και Σλάβων με πρωτόγονα μέσα, οι οποίες κατέστρεψαν τη γη, καθώς και η αντίστοιχη καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος από την κτηνοτροφία, αποτέλεσαν τους βασικούς λόγους που συνέβαλαν στην κάλυψη όλων των κτισμάτων από ποτάμια άμμο, κατά το χρονικό διάστημα μετά από τον 7ο ή τον 8ο αι. μ.Χ.⁴²⁶ Το επόμενο διάστημα, μέχρι την ανακάλυψη του χώρου τον 19ο αι., δεν υπάρχει καμία απόδειξη ότι ήταν γνωστό το μέρος.

Όσον αφορά στην Αρχαία Ήλιδα, η χριστιανική παρουσία μαρτυρείται πριν από το τέλος του 3ου αι. μ.Χ., στοιχείο που οδήγησε σε βαθμιαίες αλλαγές. Ωστόσο, η συνέχιση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Ολυμπία, έστω και υποβαθμισμένων, είχε ως αποτέλεσμα να εξακολουθεί η πόλη της Ήλιδος να είναι ένα αθλητικό και εμπορικό κέντρο έως και τα μέσα του 5ου αι. μ.Χ. Οι παλαιοί κάτοικοι, εφόσον ατονούσαν οι αθλητικές δραστηριότητες, αναγκάστηκαν να αναζητήσουν πόρους από τη γεωργία. Τα επόμενα χρόνια, η παλαιά μεγάλη πόλη αντικαταστάθηκε από έναν οικισμό, εξίσου σημαντικό, ο οποίος μετασκεύασε και επιδιόρθωσε τα υπάρχοντα οικοδομήματα. Αλλά οι εξωτερικές και φυσικές απειλές τον οδήγησαν σε μαρασμό και αφανισμό.

Από την εξέταση και των δύο περιοχών φαίνεται ότι οι Χριστιανοί διατηρούσαν ακόμη έντονους δεσμούς με το παρελθόν, όσον αφορά τις καθημερινές συνήθειες. Αλλά και η αίσθηση του αρχαίου χώρου με τις δομές του εκφραζόταν από τα ακέραια ή ερειπωμένα μνημεία, που περιστοιχίζαν τους χριστιανικούς οικισμούς. Και τα νέα όμως οικοδομήματα που κατασκευάστηκαν, επηρεάστηκαν και αυτά από το παρελθόν. Βασική διαπίστωσή μας από την όλη μελέτη της Ολυμπίας και της Ήλιδος είναι ότι οι Χριστιανοί, δανειζόμενοι δημιουργικά στοιχεία-πρότυπα από τον αρχαιοελληνικό τρόπο ζωής, όπως αυτός είχε διαμορφωθεί στις Ρωμαϊκές επαρχίες, τα αφομοίωναν δημιουργικά στο δικό τους πνεύμα με νέο περιεχόμενο, ανταγωνιζόμενοι κατά κάποιον τρόπο την παλαιά θρησκεία. Άλλωστε, η Ύστερη Αρχαιότητα, σύμφωνα με τον Α. Καλδέλλη (Kaldellis), υπήρξε μία εποχή κατά τη διάρκεια της οποίας οι άνθρωποι επιδείκνυαν αλληλένδετες προσεγγίσεις⁴²⁷. Άλλωστε, και σύμφωνα με τον Θ. Παπαθανασίου, η μετατροπή των παγανιστικών ιερών σε χριστιανικούς ιερούς τόπους, αποτελούσε εκδήλωση της συνέχειας ανάμεσα στον αρχαίο και τον χριστιανικό κόσμο, ο οποίος θεωρεί ότι η όλη διαδικασία ήταν ένα είδος «διαδοχής θεών», καθώς ο χώρος που ήταν αφιερωμένος στο θείο, συνέχιζε να αναγνωρίζεται ως ιερός⁴²⁸. Η όλη διαδικασία χαρακτηρίζεται επίσης από τον G. Bowersock ως πάντρεμα του κλασικού παρελθόντος με τον Χριστιανισμό⁴²⁹.

Αυτό το «πάντρεμα» του παλαιού με το νέο αναγνωρίζεται στα δύο χριστιανικά κέντρα που μελετήσαμε. Η Ολυμπία και η Ήλιδα λειτούργησαν κατά την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας ή Πρωτοβυζαντινής εποχής ως οικισμοί στον ίδιο σχεδόν οικονομικό χώρο με το παρελθόν, διατηρώντας το παλαιό όνομα των περιοχών, αλλά με παραλλαγμένη και σταδιακά διαφορετική καθημερινότητα, εφόσον οι νέοι πληθυσμοί είχαν άλλη φιλοσοφία και τρόπο ζωής. Έτσι, μετέτρεψαν το εργαστήριο του Φειδία στην Ολυμπία και τη Στοά στην Ήλιδα σε νέο τύπο ναού, με νέα ολοκληρωμένη και ανανεωμένη έκδοση τόσο στη μορφή όσο και στο

⁴²⁵ Τέτοιες ταφές έχουν διαπιστωθεί στην Κόρινθο και στη Μεσσήνη, βλ. Μουτζάλη 2000, 69.

⁴²⁶ Αβραμέα 2000, 12-13.

⁴²⁷ Βλ. Kaldellis 'Late Antiquity Dissolves,' *Marginalia*, September 18, 2015, διαθέσιμο στο: <https://marginalia.lareviewofbooks.org/late-antiquity-dissolves-by-anthony-kaldellis/>

⁴²⁸ Παπαθανασίου 1999, 7.

⁴²⁹ Bowersock 1996, 23.

περιεχόμενο⁴³⁰. Η Βασιλική αποτέλεσε εξέλιξη της «Βασιλείου Στοάς» των Αθηνών⁴³¹ και του ομώνυμου ρωμαϊκού κοσμικού κτηρίου (χώρου δημόσιων συνεδριάσεων, εμπορικών συναλλαγών και δικαστηρίου). Μάλιστα, το δεδομένο ότι οι βασιλικές, σε αντίθεση με τα προηγούμενα κτίσματα, εντοπίζονταν μέσα στους αρχαίους οικιστικούς και λατρευτικούς χώρους, υποδήλωνε την παρακμή του αρχαίου κόσμου και τη γένεση ενός νέου.

Πράγματι, στις βασιλικές, αλλά και στις οικίες τους, οι Χριστιανοί συνδύαζαν καλλιτεχνικά μέσα και σύμβολα του περιβάλλοντος ειδωλολατρικού κόσμου (π.χ. ψηφιδωτά) με δικά τους σύμβολα (π.χ. σταυρός, ιχθύς). Χρησιμοποίησαν τα δημόσια οικοδομήματα είτε ως οικοδομικό υλικό, διότι απουσίαζαν λατομεία εξόρυξης λίθων στις περιοχές⁴³², είτε τα παραμέλησαν, κυρίως γιατί τα έσοδα των πόλεων καταβάλλονταν στο αυτοκρατορικό ταμείο⁴³³. Οι θέρμες των Ρωμαίων έπαψαν να έχουν τη βασική λουτρική και κοινωνική χρήση τους- άλλωστε η αλλαγή της αντίληψης για το σώμα οδήγησε στη χρήση ατομικών λουτήρων⁴³⁴- και μετατράπηκαν στην Ολυμπία σε εργαστήρια, αποθήκες ή τόπους ταφής (Θέρμες Κλαδέου, λουτρό δίπλα στο Λεωνίδαίο), ενώ στην Ήλιδα σε κατοικίες και τόπο ταφής (Οκτάγωνο).

Τα χριστιανικά νεκροταφεία παρέμεναν κατά κανόνα εκτός των ορίων του οικισμού, σύμφωνα με την αρχαία ελληνική συνήθεια και το ρωμαϊκό δίκαιο⁴³⁵, μέχρι την εγκατάλειψή της σε μεταγενέστερους χρόνους. Αρκετοί τάφοι ήταν όμοιου τύπου με τους εθνικούς (π.χ. οι κεραμοσκεπείς, που ήταν διαδεδομένοι στα κλασικά και ελληνιστικά χρόνια, κυρίως για φτωχούς). Τα υπάρχοντα κτερίσματα δίπλα στα σώματα των νεκρών υποδηλώνουν ότι οι Χριστιανοί διατήρησαν τα παγανιστικά νεκρικά έθιμα, πλην της καύσης, διότι αυτή δεν συμβάδιζε με την αντίληψη της ανάστασης των σωμάτων.

Η οικονομία στηρίχτηκε σε πολλά επαγγέλματα, παλαιού (βιοτεχνικά –αγγειοπλαστική, υαλουργία, οινοποιία–, εμπόριο) και νέου τύπου (εκκλησιαστικά και κοσμικά) αλλά ο κατεξοχήν αγροτικός χαρακτήρας της ζωής των κατοίκων και τα νομισματικά ευρήματα οδηγούν δύσκολα στο ασφαλές συμπέρασμα ότι η οικονομική κατάσταση των κατοίκων στις δύο περιοχές ήταν μέτρια. Αναμφίβολα, πάντως, τα θέματα στο φράγμα του Πρεσβυτερίου της Βασιλικής στην Ολυμπία, το ψηφιδωτό της εκκλησίας στην Ήλιδα, οι λύχνοι, τα κεραμικά και άλλα αντικείμενα καθημερινής χρήσης μαρτυρούν ότι οι νέοι κάτοικοι διέθεταν αισθητική, ως συνεχιστές της ελληνορωμαϊκής καλλιτεχνικής παράδοσης, αλλά φρόντισαν να αποτυπώσουν σε αυτά χριστιανικά σύμβολα και επικλήσεις. Σταδιακά και τα δύο κέντρα συρρικνώθηκαν σημαντικά, εξαιτίας απειλών και φυσικών καταστροφών, αλλά επιβίωσαν, έστω και φτωχικά, μέχρι να ερημωθούν περί τα τέλη του 7ου αι. μ.Χ. και να καταχώσει η φύση τα ίχνη τους. Η συνέχιση των ανασκαφών σε συνδυασμό με τις μελέτες του νέου αρχαιολογικού υλικού θα συμβάλουν στην απόκτηση περισσότερων και ασφαλέστερων συμπερασμάτων για τους δύο τόπους κατά τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου της Ύστερης Αρχαιότητας.

Όσον αφορά στη διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς των δύο περιοχών, αυτή συνάδει με τους γενικούς κανόνες. Και, παρότι δεν είναι εύκολη υπόθεση, κυρίως εξαιτίας οικονομικών προβλημάτων, είναι αναγκαίο να συνεχιστεί η

⁴³⁰ Γούναρης 2002², 74.

⁴³¹ Γούναρης 2002², 72.

⁴³² Ηλιόπουλος 2011, 95.

⁴³³ Ηλιόπουλος 2011, 95.

⁴³⁴ Λαμπροπούλου, Μουτζάλη 2008, 316 υποσημ. 5.

⁴³⁵ Βλ. Πετρίδης, Πλάντζος, Πυργάκη 2002, 202, 208.

συλλογική αξιολογή προσπάθεια συντήρησης και περαιτέρω ανάδειξης και να στηρίζεται το δικαίωμα όλων να έχουν πρόσβαση σε όλα τα αγαθά που συνθέτουν την πολιτισμική κληρονομιά. Σύμφωνα με τον Β. Λαμπρινουδάκη, μόνο κατ' αυτόν τον τρόπο μπορεί αυτή να λειτουργήσει ως ταμείο εμπειρίας και μέσον αυτογνωσίας⁴³⁶.

Με τη συνέχιση του αξιοκρατικού μοντέλου διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς στους δύο τύπους από ομάδες ενδιαφέροντος, με την επίβλεψη και τον έλεγχο της συνολικής διαδικασίας από τους ειδικούς, θα επιτευχθεί ισορροπία ανάμεσα στη χρήση (από την κοινωνία) και την προστασία (από τους ειδικούς)⁴³⁷. Οι άνθρωποι, αν βιώσουν το παρελθόν και τις αξίες των δύο περιοχών, τόσο με τη φυσική παρουσία τους όσο και μέσα από προσεκτικά επιμελημένα διαδραστικά συστήματα με ουσιαστική εμπύθιση, θα τις αντιληφθούν ως ενιαίο σύνολο, καθώς στην πραγματικότητα η μία συμπληρώνει την άλλη, θα διαμορφώσουν συλλογική μνήμη και ατομική-πολιτισμική ταυτότητα και θα αποκτήσουν συνυπευθυνότητα για την προστασία και την προβολή τους. Όσο για την εφαρμογή του μοντέλου διαχείρισης της «ζώσας πολιτισμικής κληρονομιάς» στις δύο περιοχές, μπορεί η δράση μίας «κεντρικής κοινότητας», με τη βοήθεια των ειδικών αλλά και της τοπικής κοινωνίας να σηματοδοτήσει, σύμφωνα με τον Ι. Πούλιο, μετάβαση από την έννοια της ασυνέχειας ανάμεσα στο παρελθόν και στο παρόν-μέλλον (*discontinuity*) σε αυτήν της συνέχειας ανάμεσα στο παρελθόν και στο παρόν-μέλλον (*continuity*)⁴³⁸. Ωστόσο, ως μην παραγνωρίσουμε την επισήμανσή του, ότι χρειάζεται χρόνος και περισσότερα παραδείγματα εφαρμογής του μοντέλου αυτού, για να αποδειχθεί αν τελικά οι «κεντρικές κοινότητες», αλλά και οι ειδικοί της διαχείρισης καταφέρουν συνεργαζόμενοι να ανταποκριθούν στους νέους ρόλους τους⁴³⁹.

Καταληκτικά, η όλη διαχείριση δεν επιδέχεται ως μία πολύπλοκη διαδικασία διαχρονικές λύσεις, αλλά αποτελεί μία συνεχή πρόκληση όλων. Ούτε επιδέχεται μία ερμηνεία, αλλά είναι προσωπική υπόθεση, που εξαρτάται κυρίως από το γνωστικό υπόβαθρο του καθενός. Παρά δε τους προβληματισμούς που εγείρει η συνδρομή των νέων τεχνολογιών, προσφέρει πράγματι και πολλές νέες δυνατότητες προσέγγισης και αντίληψης του πολιτισμού, με τρεις περιορισμούς: οι ηλεκτρονικές εφαρμογές να είναι καλοσχεδιασμένες, να επιτρέπουν την ερμηνευτική αλληλεπίδραση⁴⁴⁰ και να λειτουργήσουν συμπληρωματικά προς την άμεση προσωπική επαφή με τα πρωτότυπα.

⁴³⁶ Λαμπρινουδάκης 2008, 151.

⁴³⁷ Πούλιος 2015, 42, 44.

⁴³⁸ Πούλιος 2012, 337 και 2015, 48.

⁴³⁹ Πούλιος 2012, 337.

⁴⁴⁰ Χουρμουζιάδη 2017, 91.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβραμέα Α., 1983, «Νομισματικοί «θησαυροί» καὶ μεμονωμένα νομίσματα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (ΣΤ΄-Ζ΄ αἰ.), *Byzantina Symmeikta* 5, 49-90.

Αβραμέα Α., 2000, «Ἡ παλαιοχριστιανικὴ καὶ πρωτοβυζαντινὴ Πελοπόννησος», στο: Ἐλ. Γραμματικοπούλου (επιμ.), *Οἱ μεταμορφώσεις τῆς Πελοποννήσου (4^{ος}-15^{ος} αἰ.)*, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν, 9-18.

Ακουμιανάκης Δ., 2001, «Ἐικονικὴ ἀνασκαφὴ στο διαδίκτυο: Πρόσφατες ἐμπειρίες & προοπτικὲς», *Ενημέρωση* 8, 33-38.

Αλιβιζάτου Μ., Πούλιος Ι., Παπαδάκη Μ., 2015, «Διαχείριση Ἀυλῆς Πολιτιστικῆς Κληρονομιάς, Τοπικὴ Κοινωνία καὶ Βιώσιμη Ἀνάπτυξη», στο: Ι. Πούλιος κ.ά. (επιμ.), *Πολιτισμικὴ Διαχείριση, Τοπικὴ Κοινωνία καὶ Βιώσιμη Ἀνάπτυξη, Ἑλληνικὸ Ἀνοικτὸ Πανεπιστήμιο*, εκδ. Ἑλληνικὰ Ἀκαδημαϊκὰ Συγγράμματα καὶ Βοηθήματα «Κάλλιπος», Σύνδεσμος Ἑλληνικῶν Ἀκαδημαϊκῶν Βιβλιοθηκῶν, Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο, 55-68.

Αναστασιάδη Π., 1994, «Το λυκόφως τῶν θεῶν στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο: Στοιχεῖα ἀνάλυσης γιὰ τρεῖς ἐπιμέρους περιοχές», *Ἑλληνικά* 44, 1, 31-50.

Αναγνωστάκης Η., Πούλου-Παπαδημητρίου Ν., 1997, «Ἡ πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη (5^{ος}-7^{ος} αἰ.) καὶ προβλήματα τῆς χειροποίητης κεραμικῆς στὴν Πελοπόννησο», *Byzantina Symmeikta* 11, 229-322.

Αναγνωστάκης Η., 2000, «Οἱ Πελοποννησιακοὶ σκοτεινοὶ χρόνοι: Το σλαβικὸ ζήτημα», στο: Ἐλ. Γραμματικοπούλου (επιμ.), *Οἱ μεταμορφώσεις τῆς Πελοποννήσου (4^{ος}-15^{ος} αἰ.)*, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν, Ἀθήνα, 19-34.

Ἀνάστος Μ., 2015⁶, «Πνευματικὸς βίος καὶ πολιτισμὸς», στο: *ΙΕΕ*, τόμ. Β΄, *Βυζαντινὸς Ἑλληνισμὸς-Πρωτοβυζαντινοὶ χρόνοι*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Α.Ε, Ἀθήνα, 66-113.

Ἀνδρέου Η., 1980, «Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἥλιδος», *ΑΑΑ (= Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν)* 13/2, 183-194.

Ἀνδρέου Η., Ἀνδρέου-Ψυχογιού Ι., 2009, «Ἐξέλιξη καὶ προοπτικὲς τοῦ ἔργου “Μελέτη καὶ ἀνάδειξη ἀρχαιολογικοῦ χώρου Ἥλιδος”», στο: Η. Ἀνδρέου, Ι. Ἀνδρέου-Ψυχογιού (επιμ.), *Ἥλις, Παρελθόν, Παρόν καὶ Μέλλον: Πρακτικὰ*

εκδήλωσης προς τιμήν του Ν. Γιαλούρη, 13 Αυγούστου 2006, εκδ. Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηλείας, Πύργος, 188-197.

Angelakis A.N., Mays W.L., Koutsoyiannis D., 2012, *Evolution of Water Supply Through the Millennia*, IWA Publishing, London.

Αντζουλάτου-Ρετσίλα Ε., 2005, *Πολιτιστικά και Μουσειολογικά Σύμμεικτα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.

Αραπογιάννη Ξ., 2008, *Ολυμπία. Τόπος- Ιστορία-Αγώνες- Μουσεία*, εκδ. Μίλητος, Αθήνα.

Αριστοδήμου Α.Γ., 2008, *Ο γλυπτός διάκοσμος νυμφαίων και κρηγών στο ανατολικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

Αριστοδήμου Α.Γ., 2014, “Monumental fountain structures: The role of Nymphaea within the urban context of the cities of the Graeco-Roman East”, in: I.K. Kalavrouziotis and A.N. Angelakis (eds.), *Wastewater and Environment: Traditions and Culture. 1st IWA Regional Symposium on Water, Hellenic Open University, Patras, 22-24 March 2014, Greece*, 523-536.

Arthur P., 2008, “Form, Function and Technology in Pottery Production from Late Antiquity to the Early Middle Ages”, *Late Antique Archaeology* 4, 1, 159-186.

Ασιδέρη Δ., 2007, «Η εφαρμογή των Νέων Τεχνολογιών σε Μουσεία Αφής», στο: *Οι νέες τεχνολογίες στα μουσεία. Σύγχρονες Τάσεις και Αντιλήψεις, Πρακτικά Ημερίδας, Ελληνική Ομοσπονδία Σωματείων Φίλων των Μουσείων (ΕΟΣΦΙΜ), Πολεμικό Μουσείο Αθηνών, 16 Ιουνίου 2007*, έκδ. υπό την αιγίδα και χορηγία του Υπουργείου Πολιτισμού 195-199.

Augé M., 1995, *Non-places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, μτφρ. J. Howe, publ. Verso, London και New York.

Βαγιακάκος Δ., 1980, «Τοπωνυμικά τῆς ἀρχαίας Ἡλίδος, ἐκ τριῶν χωρίων τοῦ Στράβωνος (Η 336, 337, 338)», *Πρακτικά τοῦ Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἡλειακῶν Σπουδῶν*, Πύργος, 23-26 Νοεμβρίου 1978, *Πελοποννησιακά-Παράρτημα* 7, ἐν Ἀθήναις, 335-364.

Βακαλούδη Α., 2006, «Η εποχή του Θεοδοσίου Α΄», στο: Η. Μανιατέας, Ι. Τεγόπουλος (εκδ.), *Ιστορία των Ελλήνων, Βυζαντινός Ελληνισμός, Πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, τ.5, Αθήνα, 106-145.

Baklouti S., et al., 2014, “Provenance and Reference Groups of African Red Slip Ware Based on Statistical Analysis of Chemical Data and REE”, *Journal of Archaeological Science* 50, 524-538.

Βαλαβάνης Π., 2004, *Ιερά και Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα. Ολυμπία, Δελφοί, Ισθμία, Νεμέα*, Αθήνα, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα.

Βαλαβάνης Π., 2005, «Υσπληξ. Ο μηχανισμός άφησης στα αρχαία Στάδια», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 95, 68-73.

Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου Α., 1980, «Η επισκοπή Ώλένης-Βολαίνης κατά τη βυζαντινή περίοδο», *Πρακτικά τοῦ Α΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἑλειακῶν Σπουδῶν*, Πύργος, 23-26 Νοεμβρίου 1978, *Πελοποννησιακά-Παράρτημα* 7, ἐν Ἀθήναις, 250-260.

Bassett S., 2004, *The Urban Image of Late Antique Constantinople*, Cambridge.

Bauer F.A., Oepen A., Papanastasis K., 2006, “Die Kirche von Olympia”, *Olympische Forschungen* 31, 1-103.

Βέης Ν., 1909, «Το Περὶ τῆς Κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικό. Αἱ πηγαὶ καὶ ἡ ιστορικὴ σημαντικότης αὐτοῦ», *Βυζαντίς* 1, 65-70.

Βικάτου Ο., 2007, «Βαλανεία καὶ Θέρμες στὴν Ηλεία», στο: Δ. Καρνάρος, Γ. Κουρκούτας, Η. Τουτουνής (επιμ.), *Ἑλειακὴ Πρωτοχρονιά – Ἑλειακὸ Πανόραμα* 8, εκδ. Βιβλιοπανόραμα, Αμαλιάδα, 29-45.

Βικάτου Ο., 2008, «Ὀλυμπία. Ἡ ιστορικὴ καὶ πολιτιστικὴ εξέλιξη τοῦ περιώνυμου ἱεροῦ τοῦ Διός», *ΕΘΙΑΓΕ* 32, 15-17.

Βικάτου Ο., 2009. «Ἡ Ἡλιδα καὶ ἡ ευρύτερη περιοχὴ τῆς κατὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ», στο: Η. Ανδρέου, Ι. Ανδρέου-Ψυχογιού (επιμ.), *Ἡλις, Παρελθόν, Παρόν καὶ Μέλλον*, *Πρακτικὰ ἐκδήλωσης πρὸς τιμὴν τοῦ Ν. Γιαλούρη*, 13 Αυγούστου 2006, Πύργος, 21-36.

Βελισσαρίου Π., 1980, «Σχόλιον εἰς ἐπιγραφὴν τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀρχαίας Ὀλυμπίας», στο: *Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἑλειακῶν Σπουδῶν*, Πύργος, 23-26 Νοεμβρίου 1978, *Πελοποννησιακά-Παράρτημα* 7, εκδ. Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἀθήναις, 159-166.

Bol R., 2008α, “Augustus- ‘Retter der Hellenen und des gesamten bewohnten Erdkreises,- im Zeusheiligtum von Olympia”, in: D. Kreikenbom et al. (Hrg), *Augustus- der Blick von aussen: die Wahrnehmung des Kaisers in den Provinzen des Reiches und in den Nachbarstaaten; Akten der internationalen Tagung an der Johannes Gutenberg-Universität Mainz vom 12. bis 14. Oktober 2006*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz Verlag, Germany, 347- 360.

Bol R., 2008 β, “Die Bildnisstatue der Antonia Cleodice im Kontext ihrer Aufstellung im Olympischen Heraion”, στο: Ν. Ζαφειροπούλου (επιμ.), *Amicitiae Gratia, Τόμος στὴ μνήμη Ἀλκμήνης Σταυρίδη*, Υπουργεῖο Πολιτισμοῦ, Ταμεῖο Ἀρχαιολογικῶν Πόρων καὶ Ἀπαλλοτριώσεων, Ἀθήνα, 149-156.

Bowersock G., 1996, *Ὁ Ἑλληνισμὸς στὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα*, μτφρ. Μαίρη Γιόση, MIET, Ἀθήνα.

Camia F., Kantiréa M., 2010, "The imperial cult in the Peloponnese", in: A.D. Rizakis, and Cl.E. Lepenioti (eds.), *Roman Peloponnese III Society, Economy and culture under the Roman Empire: continuity and innovation*, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Athens, *Μελετήματα* 63, 375-406.

Chuvin P., 2003, *Οι τελευταίοι Εθνικοί: Ένα χρονικό της ήττας του παγανισμού*, επιμ. Γ. Αβραμίδης, μτφρ. Ο. Χειμωνίδου, εκδ. Θύραθεν, Θεσσαλονίκη.

Γερολυμάτου Μ., 2002, «Εμπορική δραστηριότητα κατά τους σκοτεινούς αιώνες», στο: Π. Θέμελης, Β. Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στην Πελοπόννησο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, /ΕΙΕ, Αθήνα, 347-364.

Γιαλούρης Ν., 1957, «Δοκιμαστικά Έρευνα εις τὸν κόλπον τῆς Φειᾶς Ἡλείας», *ΑΕ* 96, 31-43.

Γιαλούρης Ν., 1961/2α, «Ἀρχαιότητες Αχαΐας – Ηλείας. Περιοχὴ Ὀλυμπίας», *Χρονικά, Αρχαιολογικόν Δελτίον* 17/2, 105-107.

Γιαλούρης Ν., 1961/2 β, «Ἀρχαιότητες Αχαΐας – Ηλείας. Ἀνασκαφὴ Ἀρχαίας Ἡλίδος», *Χρονικά, Αρχαιολογικόν Δελτίον* 17/2, 124-126.

Γιαλούρης Ν., 1965, «Ἀρχαιότητες καὶ Μνημεῖα Ἡλείας», *Χρονικά, Αρχαιολογικόν Δελτίον* 20, 209-240.

Γιαλούρης Ν., 1982α, «Καταγωγὴ καὶ ἱστορία», στο: Γ. Χριστόπουλος - Γ. Μπαστιάς (εκδ.), *Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα*, Εκδοτικὴ Ἑλλάδος Α.Ε., Αθήνα, 82-87.

Γιαλούρης Ν., 1982β, «Τὸ ἱερὸ τῆς Ὀλυμπίας», στο: Γ. Χριστόπουλος- Γ. Μπαστιάς (εκδ.), *Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα*, Εκδοτικὴ Αθηνών, Αθήνα, 88-103.

Γιαλούρης Ν. 1996, *Αρχαία Ἡλις. Το Λίκνο των Ολυμπιακῶν Αγώνων*, εκδ. Στάχυ, Αθήνα.

Γιάτσης Σ., 1989, «Μορφὲς ἄθλησης στὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο (325-521)», στο: Χρ. Αγγελίδη (επιμ.), *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση, Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Διεθνοῦς Συμποσίου, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988*, Αθήνα, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν, Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, 451- 462.

Γούναρης Γ.Γ., 2002², *Εισαγωγὴ στὴν Παλαιοχριστιανικὴ Αρχαιολογία, Α΄ Αρχιτεκτονικὴ*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη.

Deligiannakis G., 2013, "Late antique honorific statuary from the province of Achaia, A.D. 300-600 - A contribution to the topography and public culture of late antique Greece", στο: Ε.Π. Σιουμπάρα, Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.), *Θεμέλιον, 24 μελέτες για τον*

Δάσκαλο ΠΕΤΡΟ ΘΕΜΕΛΗ από τους μαθητές και τους συνεργάτες του, Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών, Αθήνα, 107-138.

Denkers K., 2012, *The Philippeion at Olympia: the true image of Philip?*, MA Thesis, McMaster University, Canada.

Eck W., 2003, *The Age of Augustus*, transl. by D.L. Schneider, Oxford Blackwell Publishing, Oxford.

Eder B., 2001, "Continuity of Bronze Age Cult at Olympia? The Evidence of the late Bronze Age and Early Iron Age Pottery", in: R. Laffineur and R. Hägg (eds.), *POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age [Aegaeum 22]*, Liège/Austin 2001, 201-209.

Ekroth G., 2012, "Pelops joins the party. Transformations of a hero cult within the festival at Olympia", in: R.J. Brandt & J.W. Iddeng (eds.), *Greek and Roman festivals: Content, Meaning, and Practice*, Oxford, 95-137.

Farrington A., 1999, "The Introduction and Spread of Roman Bathing in Greece", *Journal of Roman Archaeology* 37, 5-34.

Fermo P. et al., 2008, "Application of Chemical and Chemometric Analytical Techniques to the Study of Ancient Ceramics from Dougga (Tunisia)", *Microchemical Journal* 88 (2), 150-159.

Finley I.M., Pleket W.H., 2005², *The Olympic Games: The First Thousand Years*, Dover Publications, Inc, Mineola, New York.

Fuchs M., 1977, *Führer durch die Ruinen von Olympia*, Archäologisches Institut der Universität Tübingen und Karawane-Verlag Ludwigsburg, Ludwigsburg.

Ginsburg J., 2005, *Representing Agrippina: Constructions of Female Power in Early Roman Empire*, Oxford University Press, Oxford.

Glare P.G.W. (ed), 1982, *Oxford Latin Dictionary*, Clarendon Press, Oxford University Press, New York .

Grierson P., 1999², *Byzantine Coinage*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington, D.C., U.S.A.

Gruben G., 2000, *Ιερά και Ναοί των Αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ. Δήμητρα Ακτσελή, εκδ. Καρδαμίτσας, Αθήνα.

Haseley A., 2006, "Masonry Construction in Olympia, Greece, during the Roman Imperial Period. Mapping, Classification and Dating", in: M. Dunkeld, J. Campbell, Hentie Louw, M. Tutton, B. Addis, R. Thorne (eds.), *Second International Congress on Construction History, Queens' College, Cambridge University, 29th March - 2nd April 2006. Proceedings of the Second International Congress on Construction History [Volume 2]*, Construction History Society, Cambridge, 1517-1540.

- Hayes W.J., 1972, *Late Roman Pottery*. London: British School at Rome, London.
- Hayes W.J., 1997, *Handbook of Mediterranean Roman Pottery*, London.
- Hitzl K., Kropp, J.M.A., 2013, “Das Heiligtum von Olympia im 2. Jh. n. Chr. Alte und neue Impressionen”, *Boreas - Münstersche Beiträge zur Archäologie* 36, 53- 90.
- Ηλιόπουλος Δ., 2006α, «Η επιδρομή των Ερούλων στην Αττική και την Πελοπόννησο το έτος 267 μ.Χ. Γραπτές μαρτυρίες και αρχαιολογικά ευρήματα», στο: Γ. Δημητρόπουλος (εκδ.), *Ηλειακή Πρωτοχρονιά - Ηλειακό Πανόραμα* 7, Εκδ. Βιβλιοπανόραμα, Αμαλιάδα, 149-160.
- Ηλιόπουλος Δ., 2006β, «Η Ήλις και η Ολυμπία κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες (3ος – 6ος μ.Χ.)», στο: Γ. Δημητρόπουλος (εκδ.), *Ηλειακή Πρωτοχρονιά - Ηλειακό Πανόραμα* 6, Εκδ. Βιβλιοπανόραμα, Αμαλιάδα, 156-197.
- Ηλιόπουλος Δ., 2011, *Η μετατροπή των αρχαίων ελληνικών ναών και ιερών σε εκκλησίες στον ελλαδικό χώρο κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο*, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Καλαμάτα.
- Θέμελης Γ. Π., 2002, «Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», στο: Π. Θέμελης, Β. Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στην Πελοπόννησο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, /ΕΙΕ, Αθήνα, 20-58.
- Jacoby F. (ed.), 1986², *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, Leiden, Brill.
- Καζαντζάκης Ν., 1965², *Ταξιδεύοντας: Ίταλία, Αίγυπτος, Σινά, Ίερουσαλήμ, Κύπρος, ό Μοριάς*, εκδ. Έλ. Καζαντζάκη, Αθήναι.
- Kaldellis A., 2008², *Hellenism in Byzantium. The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom.
- Kaldellis A., 2017, “The Social Scope of Roman Identity in Byzantium: An Evidence-Based Approach”, *Byzantina Symmeikta* 27, 173-210.
- Καλτσάς Ν., 2007, *Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*, εκδ. Ολκός, Αθήνα.
- Καραγιάννη Φλ., 2017, «Η θέση του επισκοπικού ναού στη βυζαντινή πόλη», στο: Ι. Βαραλής, Φλ. Καραγιάννη (επιστημ. επιμ.), *Κτίτωρ, αφιέρωμα στον δάσκαλο Γεώργιο Βελήνη*, εκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη, 155-165.
- Καραμεσίδη-Οικονομίδου Μ., 1963, «Νομίσματα Άνασκαφών Ήλιδος», *ΑΕ (Αρχαιολογική Έφημερίς)* 8/102, 69-79.
- Kiuri M., Teller J., 2015, “The stadium of Olympia: a dialogical composition”, *The International Journal Architectonics* 27, 1-12.

Κόλλια Ε.Ι., 2017, *Το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας τα έτη 2015-2017*, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Έντυπο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας.

Κραλίδης Α., 2009, *Η αυτοκρατορική λατρεία στην περίοδο της Τετραρχίας (284-324 μ.Χ.)*, Θεσσαλονίκη.

Kraus F.X., 1879², *Roma sotterranea. Die römischen Katakomben*, Freiburg.

Kyle G.D., 2014², *Sport and Spectacle in the Ancient World*, John Wiley & Sons, USA.

Λάββας Γ.Π., 1993, *Πολιτιστική Κληρονομιά: Βασικές Έννοιες. Ιδεολογία. Διεθνείς Συμφωνίες. Μεθοδολογία*, εκδ. Σ. Αθανασόπουλος – Σ. Παπαδάμης & ΣΙΑ ΕΕ. Αθήνα.

La Rocca E., 2011, “Dal culto di Ottaviano all’ apoteosi di Augusto”, in: G. Urso (ed.), *Dicere laudes elogio, comunicazione, creazione del consenso*, Pisa, 179-204.

Λαμπρινουδάκης Κ.Β., 2008, *Δέκα μαθήματα αρχαιολογίας. Οδοιπορικό από την αρχαία ελληνική τέχνη στη σύγχρονη ζωή*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα.

Λαμπρινουδάκης Β., 2010, «Η διαμόρφωση και η ωρίμανση της έννοιας της διαχείρισης των μνημείων στην Ελλάδα κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια, στο: Χ. Μπούρας - Π. Τουρνικιώτης (επιμ.), *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα, 1950-2000*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 273-284.

Λαμπροπούλου Α., 1991, «Θέματα ιστορικής γεωγραφίας του νομού Ηλείας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο», in: A.D. Rissakis (ed.), *Achaia und Ellis in der Antike, Akten des 1. Internationalen Symposium Athen, 19-21 Mai 1989*, *Μελετήματα* 13, Athens, 283-291.

Λαμπροπούλου Α., Αναγνωστάκης Η., Κόντη Β., Πανοπούλου Α., 2001, «Ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου», στο: Ελ. Κούντουρα-Γαλάκη (εκδ.), *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Αθήνα, 189-231.

Λαμπροπούλου Α., Μουτζάλη Γ.Α., 2008, «Πρωτοβυζαντινό λουτρό στην Πάτρα. Τεκμήρια για την επιβίωση της πόλης κατά τους σκοτεινούς χρόνους», *Byzantina Symmeikta* 16, 315-356.

Laurence A.K., 2012, *Roman Infrastructural Changes to Greek Sanctuaries and Games: Panhellenism in the Roman Empire, Formations of New Identities*, dissertation, University of Michigan, USA.

Λεονάρδος Β., 1901, *Η Ολυμπία*, τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνησι.

Mackensen M., Schneider G., 2002, “Production Centres of African Red Slip Ware (3rd-7th c.) in Northern and Central Tunisia: Archaeological Provenance and

Reference Groups Based on Chemical Analysis”, *Journal of Roman Archaeology* 15, 121-158.

Μακαριστός Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος Κυρός Χριστόδουλος (κατά κόσμον Παρασκευαΐδης, Κ. Χρ.), 2004, *Γιατί γίναμε Χριστιανοί- Η μετάβαση του Ελληνισμού από την αρχαία θρησκεία στον Χριστιανισμό*, Αθήνα.

Martin A., 1996, “Two Roman Contexts From Olympia”, *ReiCretActa* 33, 127-134.

Mattusch C.C., 1988, *Greek Bronze Statuary: From the Beginnings Through the Fifth Century B.C.*, Ithaca, Cornell University Press, New York.

Μαυροειδάκου Ελ., 2015, *Η ηθική διάσταση των αρχαιολογικών και μουσειοπαιδαγωγικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων: Η περίπτωση της Αρχαίας Ήλιδος*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Διαπανεπιστημιακό και Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ηθική Φιλοσοφία», Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα.

McWilliam J., Puttock S., Stevenson T., Taraporewalla R. (eds.), 2011, *The Statue of Zeus at Olympia: New Approaches*, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge.

Μεταλληνός Γ., π., 2004, «‘Ο «μύθος» για την καταστροφή αρχαίων μνημείων από Χριστιανούς», στο: *Φαινόμενα Νεοειδωλολατρίας - Δωδεκαθεϊσμός, Υποτίμηση Παλαιᾶς Διαθήκης, Ὀλυμπιακοί Ἀγῶνες, Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου: Αἴθουσα τελετῶν Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 25-27 Μαΐου 2003*, Ἐταιρεία Ὀρθοδόξων Σπουδῶν, εκδ. Θεοδρομία, Θεσσαλονίκη, 281-292.

Μητσοπούλου - Leon B., 2009, «Η έρευνα του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών στην Αρχαία Ήλιδα», στο: Η. Ανδρέου, Ι. Ανδρέου-Ψυχογιού (επιμ.), *Ήλις, Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον: Πρακτικά εκδήλωσης προς τιμήν του Ν. Γιαλούρη, 13 Αυγούστου 2006*, Πύργος, 37-52.

Miller G.S., 1978, *The Prytaneion: Its Function and Architectural Form*, University of California Press, USA.

Μοστράτος Γ., 2013, *Οι αετωματικές συνθέσεις των πελοποννησιακών ναών του 4ου αι. π.Χ.: εικονογραφία, ερμηνεία και αποκατάσταση*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

Μουρτζίνη Τ., 2012, «Το ιερό της Ολυμπίας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο», στο: Γ. Δημητρόπουλος (εκδ.), *Ηλειακή Πρωτοχρονιά - Ηλειακό Πανόραμα* 12, Βιβλιοπανόραμα, Αμαλιάδα, 87- 104.

Μουρτζίνη Τ., 2014, «Η Αρχαία Ήλιδα μέσα από τα κείμενα των περιηγητών», στο: Γ. Δημητρόπουλος (εκδ.), *Ηλειακή Πρωτοχρονιά - Ηλειακό Πανόραμα* 14, Βιβλιοπανόραμα, Αμαλιάδα, 142-150.

Μουσούρος Μ., (π. 1470-1517), *Ετυμολογικόν μέγα κατά Αλφάβητον πάνυ ωφέλιμον, Αναλώμασι μεν... Νικολάου Βλαστού του Κρητός. Παραινέσει... Άννης θυγατρός... Λουκά Νοταρά... πόνω δε και δεξιότητι Ζαχαρίου Καλλιέργου του Κρητός..*, (1499), Έν Ένεταίσις.

Μουτζάλη Γ.Α., 1993, «Από τον Παγανισμό στον Χριστιανισμό», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 49, 25-34.

Μουτζάλη Γ.Α., 1994, «Η Ολυμπία κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο προβλήματα και προσεγγίσεις», στο: Τ. Αθ. Γριτσόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά του Ήλειακού Πνευματικού Συμποσίου, Πύργος-Γαστούνη, 26-28 Νοεμβρίου 1993, Πελοποννησιακά – Παράρτημα* 21, εκδ. Έταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Αθήνα, 260-278.

Μουτζάλη Γ.Α., 1995, «Η Ολυμπία από τον τέταρτο στον έβδομο αι. Συμβολή στη μελέτη του παλαιοχριστιανικού οικισμού», στο: *Δέκατο Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα, 12-14 Μαΐου 1995, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, Έθνικό Ίδρυμα Έρευνῶν, Αθήνα*, 43-44.

Μουτζάλη Γ. Α., 2000, «Σλάβοι στη Βυζαντινή Πελοπόννησο», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 74, 64-72.

Μπαμπινιώτης Γ., 1998, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας Αθήνα.

Μπούρσικας Δ.Α., 1992, *Σλάβοι και τοπωνυμία στην Ηλεία: Απάντηση στο σλαβολόγο Max Varmer*, εκδ. Βιβλιοπανόραμα, Αθήνα.

Μπούρσικας Δ.Α., 2002², *Η Αρχαία Ήλις*, εκδ. Βιβλιοπανόραμα, Αμαλιάδα.

Νικολέντζος Κ., 2012, «Νεκροταφείο του Νέου Μουσείου Αρχαίας Ολυμπίας», στο: Γ. Δημητρόπουλος (εκδ.), *Ηλειακή Πρωτοχρονιά - Ηλειακό Πανόραμα* 12, Βιβλιοπανόραμα, Αμαλιάδα, 54-62.

Ορλάνδος Α., 1929, «Αί παλιοχριστιανικαί βασιλικαί τῆς Λέσβου», *ΑΔ (Αρχαιολογικόν Δελτίον)* 12, 1-72.

Ορλάνδος Α., 1954, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης: μελέτη περὶ τῆς γενέσεως, τῆς καταγωγῆς, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς καὶ τῆς διακοσμῆσεως τῶν χριστιανικῶν οἰκῶν λατρείας ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων μέχρις Ἰουστιανοῦ*, τόμ. β, Ἐκδ. Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Ἀθῆναι.

Ορλάνδος Αν., 1968, *Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1967*, Ἀθῆναι.

Ostrogorsky G., 1979, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, ελλ. μτφρ. Ι. Παναγόπουλος, επιστ. εποπτεία Ευ. Κ. Χρυσός, τόμ. Α', εκδ. Σ. Βασιλόπουλος, Ἀθήνα.

Palagia O., 2010, "Sculptures from the Peloponnesse in the Roman imperial period", in: A.D. Rizakis, Cl.E. Lepenioti (eds.), *Roman Peloponnesse III Society, Economy and culture under the Roman Empire: continuity and innovation*, *Ἰνστιτούτο Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Αρχαιότητος, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν, Μελετήματα* 63, 431- 445, Athens.

Παλαιολόγου Κλ., 1982α, «Ἡ ὀργάνωση τῶν ἀγῶνων», στο: Γ. Χριστόπουλος - Γ. Μπαστιάς (εκδ.), *Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα*, Εκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα, 104-113.

Παλαιολόγου, Κλ., 1982β, «Περιγραφή μιᾶς Ὀλυμπιάδας», στο: Γ. Χριστόπουλος - Γ. Μπαστιάς (εκδ.), *Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα*, Εκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα, 128-133.

Παλαιολόγου Κλ., 1982β, «Οἱ ἀγωνιστικὲς διατάξεις», στο: Γ. Χριστόπουλος- Γ. Μπαστιάς (εκδ.), *Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα*, Εκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα, 122-127.

Papachristou M., 2011, «An interactive secondary education history class project using cartographic heritage interfaces: The Ancient Olympia landscape key-study», *e-Perimtron* 6/3, 172-186.

Παπαθανασίου Θ., 1999, «Κριτικὴ ἐρμηνεῖα τῆς καταστροφῆς παγανιστικῶν ναῶν», *Σύναξη* 69, 49-65.

Παπαθανασόπουλος Γ., 2015⁶, «Ο ἀθλητισμὸς κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ», στο: *ΙΕΕ*. τόμ. Γ, *Ἑλληνισμὸς καὶ Ρώμη*, Εκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Α.Ε, Ἀθήνα, 74-84.

- Παπανδρέου Γ., 1990², *Η Ηλεία διά μέσου των αιώνων*, Λεχαινά.
- Παπαχατζής Ν.Δ., 1994², *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Μεσσηνιακά και Ηλειακά*, Βιβλία 4,5,6, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
- Πατεράκη Ν.Κ., 2009, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα του γλυπτού διακόσμου του ναού του Δία στην Ολυμπία: Μυθολογική και Πολιτική Ερμηνεία*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Κρήτη.
- Πατεράκη Ν.Κ., 2012, «Η Ολυμπία κατά την αρχαιότητα και κατά τον 18ο - 19ο αι., μέσα από τις ταξιδιωτικές αναφορές των ευρωπαϊών περιηγητών», *Αριάδνη* 18, 189–222.
- Παυλογεωργάτος Γ., 2003, *Διατήρηση της υλικής πολιτιστικής κληρονομιάς*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- Πέννα Β., 2002, «Νομισματική κυκλοφορία στην Ηλεία κατά τη Βυζαντινή περίοδο. Μια πρώτη προσέγγιση», στο: Π. Θέμελης, Β. Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία, Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα, 29-30 Μαΐου 1998, Αθήνα, 229-237.
- Πετρίδης Π., Πλάντζος Δ., Πυργάκη Μ., 2002, *Αρχαιολογία στον Ελληνικό Χώρο - Τόμος Β' - Κύρια Αρχαιολογικά Πεδία στον Ελληνικό Χώρο και η Πολιτισμική Αξία τους*, εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα.
- Πετρίδης Π., 2013, *Πρωτοβυζαντινή Κεραμική του Ελλαδικού χώρου*, εκδ. Guttenberg, Αθήνα.
- Photinos S., 1989, *Olympia: Complete guide*, transl. by T. McGeorge and C. MacDonald, Olympic Publications, Athens.
- Πλακωτή Α.Ε., 2006, *Το θρησκευτικό στοιχείο στους Ολυμπιακούς αγώνες κατά την αρχαιότητα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Πλάντζος Δ., 2011, *Ελληνική τέχνη και αρχαιολογία*, εκδ. Καπόν, Αθήνα.
- Πούλιος Ι., 2012, «Εισαγωγή στη Διαχείριση της Πολιτισμικής Κληρονομιάς: Ορολογία, Έννοια και Μοντέλα Διαχείρισης», *Αρχαιογνωσία*, 16 (1-3), 321-340.
- Price S.R.F., 1985², *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Vlahakis et al., 2001, 'ARCHEOGUIDE: First results of an Augmented Reality, Mobile Computing System in Cultural Heritage Sites', *Proceedings of the 2001 Conference on Virtual Reality, Archeology, and Cultural Heritage, Glyfada, Greece, November 28-30 2001*, Athens.

Völling Th., 2001α, «The Last Christian Greeks and the First Pagan Slavs in Olympia», στο: Ελ. Κούντουρα-Γαλάκη (εκδ.), *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 303-323.

Völling Th., 2001β, «Παραγωγή κρασιού στο ιερό του Ολυμπίου Διός στο πρώιμο Βυζάντιο», στο: Γ.Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οΐνον ιστορῶ. Ἀμπελοοινική Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία τῆς ΒΔ Πελοποννήσου, Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου, 26 Αύγουστου 2000*, Κτῆμα Μερκούρη, Κορακοχώρι Πύργου Ἡλείας, ἐκδ. Κτήματος Μερκούρη, Αθήνα, 33-36.

Völling Th., 2002, “Early Byzantine Agricultural Implements from Olympia (5th–6th Centuries A.D.)”, στο: Π. Θέμελης, Β. Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσηνία καὶ Ολυμπία. Αστικός καὶ αγροτικός χώρος στὴν Πελοπόννησο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα, 29-30 Μαΐου 1998*, Εταιρεία Μεσσηνιακῶν Αρχαιολογικῶν Σπουδῶν, Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ερευνῶν, Αθήνα, 195-207.

Vött A., Fischer P., Hadler H, κ.ά., 2011, “Sedimentary burial of ancient Olympia (Peloponnese, Greece) by high-energy flood deposits – the Olympia Tsunami Hypothesis”, in: C. Grützner, R. Pérez-Lopez, T. Fernández Steeger, κ.ά. (eds.), *Earthquake Geology and Archaeology: Science, Society and Critical facilities. Proceedings of the 2nd INQUA-IGCP 567 International Workshop on Active Tectonics, Earthquake Geology, Archaeology and Engineering, Corinth, 19-24 September 2011, Greece*, 259-262.

Vryonis Jr. Sp., 1992, «The Slavic Pottery (Jars) from Olympia, Greece», in: Sp. Vryonis Jr. (ed.), *Byzantine Studies. Essays on the Slavic World and the Eleventh Century*, New Rochelle, New York, 15-42.

Ramage N. & Ramage A., 2000, *Ρωμαϊκὴ τέχνη. Από τον Ρωμόλο ἕως τον Κωνσταντίνο*, ελλ. μτφρ. Χ. Ιωακειμίδου, επιμ. Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.

Ράπτης Κ., 2011, «Αρχαιολογικά τεκμήρια κεραμικῶν εργαστηρίων στον ελλαδικό χώρο (4ος- 15ος αι. μ.Χ.)», *ΔΧΑΕ (Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Εταιρείας)* 32, 173-196.

Remijsen S., 2015, *The End of Greek Athletics in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge.

Romano D.G., 1993, *Athletics and Mathematics in Archaic Corinth: The origins of the Greek Stadion*, (Memories of the American Philosophical Society vol. 206), Philadelphia, USA.

Σακελλαράκης Γ., 1982, Αθλητισμός και θρησκεία, στο: Γ. Χριστόπουλος - Γ. Μπαστιάς (εκδ.), *Ολυμπιακοί αγῶνες στὴν Αρχαία Ἑλλάδα*, Εκδοτικὴ Αθηνῶν, Αθήνα, 36-37.

Scanlon F.T., 2002, *Eros and the Greek Athletics*, Oxford University Press, Oxford.

Schauer Chr., 1971, «Μήτρες λύχνων Πρωτοχριστιανικής εποχής από την Ολυμπία», in: A. D. Rizakis (ed.), *Achaia und Ellis in der Antike, Akten des 1. Internationalen Symposium Athen, 19-21 Mai 1989*, *Μελετήματα* 13, Athens, 373-378.

Schauer Chr., 2002α, «Εργαστήριο κεραμικής του 5ου μ.Χ. αι. στην Ολυμπία» στο: Π. Θέμελης, Β. Κόντη (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία, Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Αθήνα, 29-30 Μαΐου 1998*, Αθήνα, 208-218.

Schauer Chr., 2002β, «Γυάλινα άγγεϊα από την Όλυμπία», στο: *Πρακτικά τοῦ ΣΤ΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Τρίπολις, 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, τόμ. δεύτερος, *Αρχαιότης καὶ Βυζάντιον, Πελοποννησιακά – Παράρτημα 24*, εκδ. Ἐταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἀθήναι, 33-48.

Schauer Chr., 2010, “Early Byzantine Pottery Workshops in Olympia”, *Acta* 41, 29-35.

Schilbach J., 2014, “Das Stadion”, *Athenische Mitteilungen* 126, 28-29.

Scott C.M., 2014², *Delphi and Olympia: The Spatial Politics of Panhellenism in the Archaic and Classical Periods*, Cambridge University Press, Cambridge.

Senf R., 2017, «Ερευνες πεδίου, Ολυμπία», *DAI Athenea*, Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, Παράρτημα Αθηνών, 60-63.

Sinn U., 1991, «Ο Νέρωνας και οι Έρουλοι. Δύο μοιραία γεγονότα στην ιστορία της Ολυμπίας;», in: A.D. Rizakis (Hrsg), *Achaia und Elis in der Antike. Akten des 1. Internationalen symposiums, Athen, 19-21 Mai 1989*, Athens, *Melethmata* 13, 365-371.

Sinn U., 1999, «Olympia: pilgrims, athletes and Christians. The development of the site in late antiquity», in: R.F. Dater & E.M. Moormann (eds.), *Proceedings of the XVth International Congress of Classical Archaeology, Amsterdam, July 12-17, 1998*, Amsterdam, 377-380.

Sinn U., 2001, «Η εξέλιξη της Ολυμπίας στην ύστερη αρχαιότητα», στο: Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οίνον ιστορῶ. Ἀμπελοοινική Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία τῆς ΒΔ Πελοποννήσου, Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου, 26 Ἀυγούστου 2000*, Κτήμα Μερκούρη, Κορακοχώρι Πύργου Ἡλείας, εκδ. Κτήματος Μερκούρη, Αθήνα, 25-29.

Sinn U., 2002α, «Ἐκθεση των ερευνῶν στην Ολυμπία της ὑστερης αρχαιότητας», στο: Π. Θέμελης, Β. Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στην Πελοπόννησο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα, 29-30 Μαΐου 1998*, Ἐταιρεία Μεσσηνιακῶν Αρχαιολογικῶν Σπουδῶν, Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ερευνῶν, /ΕΙΕ, Αθήνα, 59-64.

Sinn U., 2002β, «Ειδωλολάτρες, προσκυνητές, αθλητές και χριστιανοί. Η εξέλιξη της Ολυμπίας στην ὑστερη αρχαιότητα», στο: Π. Θέμελης, Β. Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα, 29-30 Μαΐου 1998*, Αθήνα, 189-194.

Sinn U., 2002γ, “Olympias Sportgeschichte im Spiegel des Demeterkults,” in: H. Kyrieleis (ed.), *Olympia 1875–2000: 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen, Internationales Symposium, Berlin, 9–11 November 2000*, Mainz, 371-376.

Sinn U., 2004, *Das antike Olympia: Götter, Spiel und Kunst*, München.

Slater J.W., 1989, “Pelops at Olympia”, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 30/ 4, 485-501.

Σπηλιοπούλου Ι. – Ξέστερνου Μ., 2011-2012-2013, «Συνεργασία του Ινστιτούτου Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού (ΙΝ.Ε.ΒΥ.Π.) με εταιρεία διαχείρισης πολιτισμικών αγαθών για τη διοργάνωση εκπαιδευτικών επισκέψεων στον Μυστρά. Μία περιπτώσιολογική μελέτη (case study) στον τομέα της Εκπαίδευσης και του Πολιτισμού», *Βυζαντινός Δόμος* 19-20-21, 343-377.

Στεργιόπουλος Κ.Δ., 1983, «Το τοπωνύμιον Ἴηλις από ιστορικό-γεωγραφική άποψη», *Επετηρίς, Εταιρεία Ηλιακών Μελετών Β*, 87-197.

Στεφάνου Ι., 2003, *Ο πολεοδομικός σχεδιασμός της Ερμούπολης. Μια πρότυπη πολεοδομική αντιμετώπιση Ιστορικής πόλης*. ΕΜΠ – Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνοψης, Αθήνα.

Stoneman R., 1996, *Αναζητώντας την κλασική Ελλάδα*, μτφρ. Ελ. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Στουφή-Πουλημένου Ι., 1992, *Τὸ Φράγμα τοῦ Ἰεροῦ Βήματος τῶν Παλαιοχριστιανικῶν Ναῶν τῆς Ἑλλάδος, Αρχαιολογική καὶ Λειτουργική Μελέτη, τ. Α΄*, διδακτορική διατριβή, Θεολογική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Αθήνα.

Sweetman R., 2015, “The Christianisation of the Peloponnese: the case for strategic change”, *BSA* 110, 285 – 319.

Σωτηρίου Α.Γ., 1929, «Αἱ Παλαιοχριστιανικαὶ Βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος», *ΑΕ (Αρχαιολογική Ἐφημερίς)* 68, 159-248, Ἑστία, ἐν Ἀθήναις.

Trimble J., 2011, *Women and Visual Replication in Roman Imperial Art and Culture*, Cambridge University Press, Cambridge.

Τσόκας Ν.Γρ., Σαρρής Α., Σταμπολίδης Α., Βαργεμέζης Γ., Κολώνας Λ., 2012, «Γεωφυσική εξερεύνηση στην αρχαία Ἴηλιδα», στο: Ν. Ζαχαριάς, Μ. Γεωργακοπούλου, Κ. Πολυκρέτη, Γ. Φακορέλλης, Θ. Βακούλης (επιστ. επιμ.), *Πρακτικά 5^{ου} Συμποσίου Ελληνικής Αρχαιομετρικής Εταιρείας, Αθήνα, 8-10 Οκτωβρίου 2008*, εκδ. Πανεπιστημίου Πελοποννήσου - Παπαζήσης, 41-55.

UNESCO 2005, *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, UNESCO World Heritage Centre.

Φουντούλης, Ι., Μαριολάκος, Η., Μαυρούλης, Σ., Λαδάς, Ι., 2008, «Πλημμυρικές περιόδοι κατά τους προϊστορικούς και ιστορικούς χρόνους στον ποταμό Κλαδέο-Αρχαία Ολυμπία», in: G. Migiros, G. Stamatis, G. Stournaras (eds.), *8th International Hydrogeological Congress of Greece 3rd MEM Workshop on Fissured Rocks*

Hydrology, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Γεωλογίας και Γεωπεριβάλλοντος, Τομέας Δυναμικής, Τεκτονικής, Εφαρμοσμένης Γεωλογίας, Athens, 809-818.

Winter E.F., 2006, *Studies in Hellenistic Architecture*, University of Toronto Press, Canada.

Χατζή Γ.Ε., 2008, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας*, εκδ. Ολκός, Αθήνα.

Χουρμουζιάδη Α., 2015, «Η παιδαγωγική του μουσειακού χώρου», στο: Ν. Νικονάνου (επιμ.), *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21^ο αι.*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών (ΣΕΑΒ), Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Χουρμουζιάδη Α., 2017, *1+5 μουσειακές εικόνες και εικονικότητες*, University Studio Press, εκδ. Επιστημονικών Βιβλίων & Περιοδικών, Θεσσαλονίκη.

Χρυσός Ευ., 1982, «Οί Βησιγότθοι στην Πελοπόννησο (396/7 μ.Χ.)», στο: *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτραι, 25-31 Μαΐου 1980, Πελοποννησιακά - Παράρτημα 8, τόμος β*, εκδ. Έταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήνα, 181-191.

Zoumbaki B.S., 2001, *Elis und Olympia in der Kaiserzeit: Das Leben einer Gesellschaft zwischen Stadt und Heiligtum auf prosopographischer Grundlage*, Kentron Hellenikes kai Romaiques Archaio tetos, *Meletemata* 32, Αθήνα.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

www.aegean.gr/culturaltec/chmlab. ([http:// khazarzar. skeptik.net/pgm/PG_Migne/ Georgius%20 Cedrenus_PG%20121-122/Compendium%20historiaru1a.pdf](http://khazarzar.skeptik.net/pgm/PG_Migne/Georgius%20Cedrenus_PG%20121-122/Compendium%20historiaru1a.pdf)) [ημ. πρόσβασης 25/02/2019].

[https:// lsa. umich.edu/content/dam/modgreek-assets/ Home/ Window% 20to% 20Greek% 20](https://lsa.umich.edu/content/dam/modgreek-assets/Home/Window%20to%20Greek%20) [ημ. πρόσβασης 13/03/2019].

[http:// users.sch.gr/ aiasgr/Palaia_ Diathikh/ Sofia_ Solomwntos/ Sofia_ Solomwntos_ kef.10-19.htm#kef.14B](http://users.sch.gr/aiasgr/Palaia_Diathikh/Sofia_Solomwntos/Sofia_Solomwntos_kef.10-19.htm#kef.14B) [ημ. πρόσβασης 13/03/2019].

<https://www.archaiologia.gr/>, Πρόταση Διαχείρισης Αρχαιολογικού Χώρου Ήλιδος, ενότητα Δ1 και Δ2, Δευτέρα, 30 Μάρτιος 2015 και Δευτέρα, 16 Μάρτιος 2015 [ημ. πρόσβασης 27/02/2019].

<https://www.archaiologia.gr/blog/2016/12/12/η-πολιτιστική-κληρονομιά-και-η-ερμηνει/>[ημ. πρόσβασης 28/02/2019].

<https://ilia-olympia.org>.

<https://www.archaiologia.gr/blog/2011/08/26/αρχαία-ήλιδα-υποψηφιότητα-για-ένταξη/> [ημ. πρόσβασης 28/02/2019].

https://www.researchgate.net/publication/220955275_ARCHEOGUIDE_first_results_of_an_augmented_reality_mobile_computing_system_in_cultural_heritage_sites [ημ. πρόσβασης 28/02/2019].

<https://www.tovima.gr/2016/07/01/science/stin-arxaia-olympia-apo-ton-kanape-sas/> [ημ. πρόσβασης 28/02/2019].

<https://www.tovima.gr/2016/07/01/science/stin-arxaia-olympia-apo-ton-kanape-sas/> [ημ. πρόσβασης 27/02/2019].

<https://www.amth.gr/news/sleepover-dianyktereysi-sto-moyseio-0/> [ημ. πρόσβασης 28/02/2019].

<http://www.olympianature.gr/portal/nea/169-viomatikes-drases-apo-to-american-community-school-kai-to-international-school-of-athens-ston-votan> [ημ. πρόσβασης 13/03/2019].

<https://amarysia.gr/wp-content/uploads/2018/06/6157.pdf> [ημ. πρόσβασης 16/03/2019].

<http://www.thebest.gr/news/index/viewStory/204565> [ημ. πρόσβασης 01/03/2019].

<https://marginalia.lareviewofbooks.org/late-antiquity-dissolves-by-anthony-kaldellis/> [ημ. πρόσβασης 13/03/2019].

<http://www2.stat-athens.aueb.gr/~jpan/nomos-2413-university-Olympias.pdf> [ημ. πρόσβασης 17/03/2019].

<https://www.olympiamarathon.gr/> [ημ. πρόσβασης 17/03/2019].

http://www.isotita-epaeak.gr/imerisiosTypos/Athlitismos/gynaikes_avaton.pdf [ημ. πρόσβασης 21/03/2019].

<http://www.ilia-olympia.org/ανακοινώσεις/η-εφορεία-αρχαιοτήτων-ηλείας-θεσμικό/> [ημ. πρόσβασης 21/03/2019].

[www.moi.gov.cy/moi/cd/cd.nsf/7DC479F67C33A88FC2257A36001E3F13/\\$file/TO%20ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ%20ΤΣΟΥΝΑΜΙ.pdf](http://www.moi.gov.cy/moi/cd/cd.nsf/7DC479F67C33A88FC2257A36001E3F13/$file/TO%20ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ%20ΤΣΟΥΝΑΜΙ.pdf) [ημ. πρόσβασης 12/04/2019].

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1: Φωτογραφία συγγραφέα.

Εικ. 2: Laurence 2012, 286.

Εικ. 3: Sinn 1991, 366, εικ.2.

Εικ. 4: Μουρτζίνη 2012, 101, εικ.15.

Εικ. 5: Sinn 2001, 63.

Εικ. 6: Papachristou 2011, 175, fig.3 d. Weiss 1829 (Antilalon / Olympia).;

Εικ. 7: Φουντούλης, Μαριολάκος, Μαυρούλης, Λαδάς, 2008, 815.

Εικ. 8: Φωτογραφία συγγραφέα.

Εικ. 9 α: Γιαλούρης 1961, πίναξ 117.- Μουτζάλη 2000, 66.

Εικ. 9 β: Μουτζάλη 2000, 67.

Εικ. 9 γ: Λαμπροπούλου, Αναγνωστάκης, Κόντη, Πανοπούλου 2001, 229, εικ.7.

Εικ. 10: Φωτογραφία συγγραφέα.

Εικ. 11: Γιαλούρης 1961/2α, πίν.117.

Εικ. 12 α: Sinn, 2001, 64.

Εικ. 12 β: Φωτογραφία συγγραφέα.

Εικ. 13: Völling 2001α, 317, fig.1.

Εικ. 14: Völling 2001α, 318, fig.2.

Εικ. 15: Μουτζάλη 1994, 278, εικ.8.

Εικ. 16: Φωτογραφία συγγραφέα.

Εικ. 17: Φωτογραφία συγγραφέα.

Εικ. 18: Φωτογραφία συγγραφέα.

- Εικ. 19 α: Φωτογραφία συγγραφέα.
- Εικ. 19 β: Sinn 2004, 246.
- Εικ. 20: Φωτογραφία συγγραφέα.
- Εικ. 21: Ορλάνδος 1954, 526, εικ.491.
- Εικ. 22: Φωτογραφία συγγραφέα.
- Εικ. 23: Φωτογραφία συγγραφέα.
- Εικ. 24: Γιαλούρης 1965, πίν.231.
- Εικ. 25 α: Φωτογραφία συγγραφέα.
- Εικ. 25 β: Μουρτζίνη 2012, 99, εικ.11.
- Εικ. 26 α: Schauer 1971, 375, εικ.1, 2, 3.
- Εικ. 26 β: Schauer 1971, 375, εικ.4.
- Εικ. 27: Schauer 2010, 35, fig.6.
- Εικ. 28 α: Schauer 2010, 30, fig.1.
- Εικ. 28 β: Schauer 2010, 31, fig.2.
- Εικ. 28 γ: Schauer 2010, 33, fig.4.
- Εικ. 28 δ: Schauer 2010, 33, fig.5.
- Εικ. 28 ε: Schauer 2010, 31, fig.3.
- Εικ. 29: Φωτογραφία συγγραφέα.
- Εικ. 30: Senf 2017, 61, εικ.2.
- Εικ. 31 α: Παπαχατζής 1979, 396-397, εικ.359.
- Εικ. 31 β: Ανδρέου, Ανδρέου-Ψυχογιού 2009, 89, εικ.92.
- Εικ. 32 α: Ορλάνδος 1968, 16, εικ.11.
- Εικ. 32 β: Ορλάνδος 1968, 16, εικ.12.

Εικ. 32 γ: Ορλάνδος 1968, 17, εικ.13 και Λαμπροπούλου 285, εικ.5.

Εικ. 33: Ράπτης 2011, 181, εικ.4.

Εικ. 34: Φωτογραφία συγγραφέα. Αρχαιολογικό Μουσείο Πύργου.

Εικ. 35 α: Φωτογραφία συγγραφέα. Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας.

Εικ. 35 β: Φωτογραφία συγγραφέα. Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας.

Εικ. 35 γ: Φωτογραφία συγγραφέα. Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας.

Εικ. 35 δ: Φωτογραφία συγγραφέα. Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας.

Εικ. 35 ε: Φωτογραφία συγγραφέα. Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας.

Εικ. 35 στ: Φωτογραφία συγγραφέα. Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας.

Εικ. 35 ζ: Φωτογραφία συγγραφέα. Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας.

Εικ. 36: Völling 2002, 202, fig.1.

Εικ. 37: Vlahakis et al., 2001, fig.6.

Εικ. 38: Vlahakis et al., 2001, fig.7.

Εικ. 29: Vlahakis et al., 2001, fig.8.

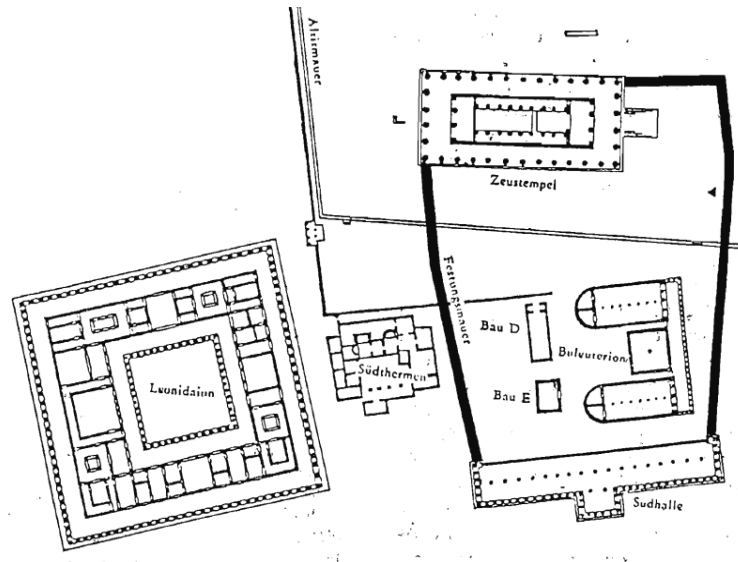
ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ. 1 «Θέρμες Λεωνιδαίου»/καπηλειό (τέλη του 3ου αι. μ.Χ.).

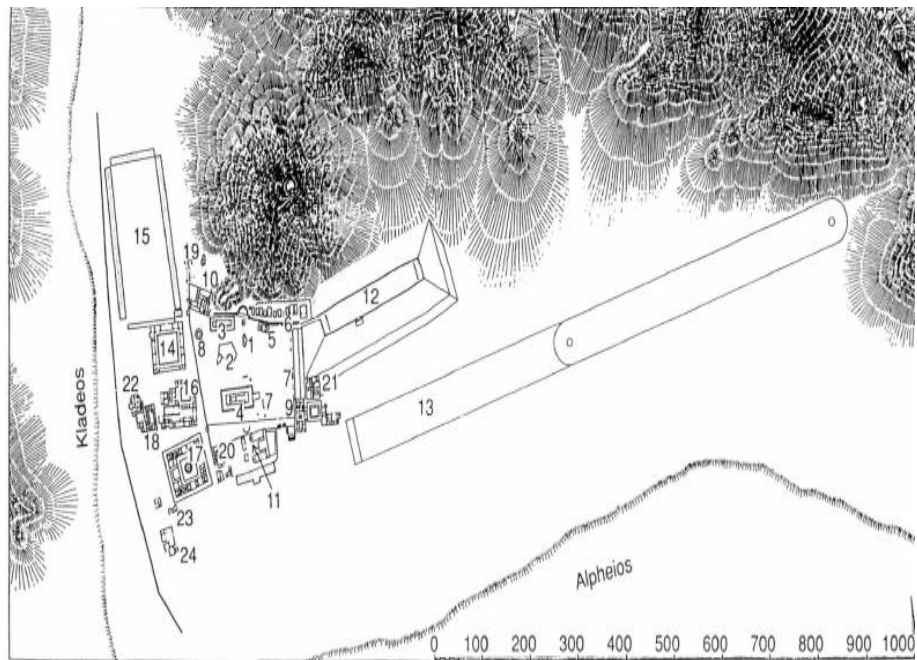
Εικ. 2 Το σύστημα θέρμανσης των «Θερμών του Λεωνιδαίου» (τέλη του 3ου αι. μ.Χ.).

Εικ. 3 Το οχυρό, επωνομαζόμενο «Τείχος των Ερούλων», και το Λεωνίδαίο (267 μ.Χ./ περί το 470 μ.Χ./ 1^ο μισό του βου αι. μ.Χ.

. **Εικ. 4** Το βυζαντινό τείχος για προστασία από τους Βανδάλους, το έτος 1876 .

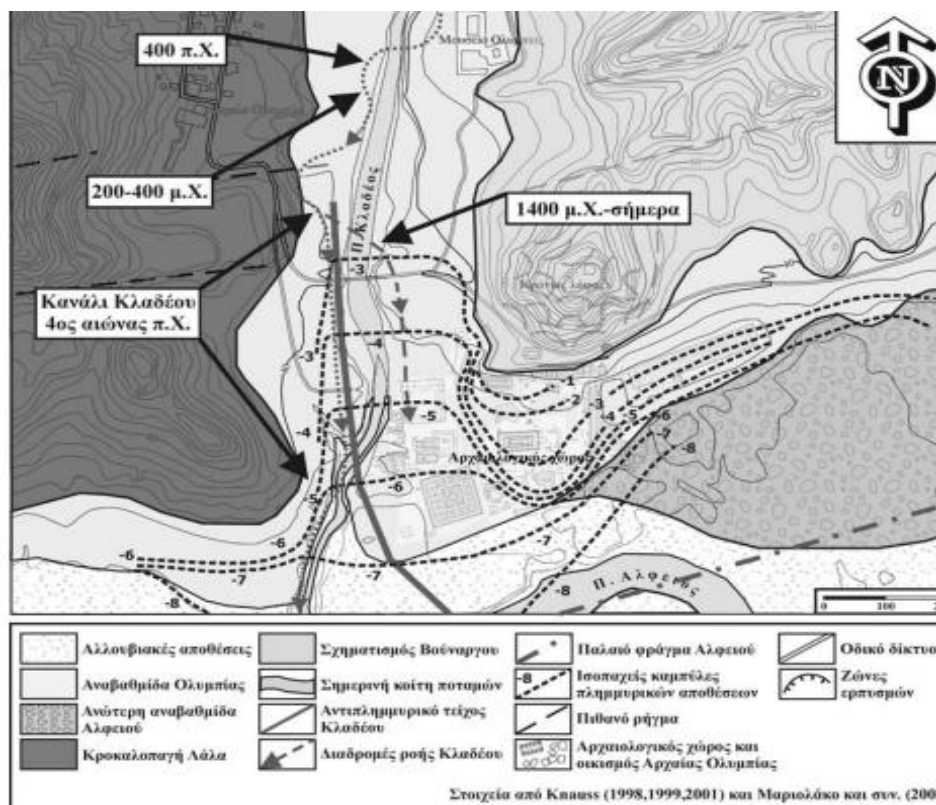

1. Βωμός του Δία
2. Πελόπειο
3. Ναός ονομαζόμενος το «Ηραίο», αφιερωμένος περί το 600 π.Χ. από κατοίκους της Τριφυλίας στον Δία ή στην Ήρα
4. Ναός αφιερωμένος περί το 470 π.Χ. από τους Ηλείους στον Δία
5. Ναός αφιερωμένος περί το 400 π.Χ. στη (Δήμητρα) Μητέρα
6. Τεχνητό άνδρo για την τοποθέτηση αφιερωμάτων (ονομαζόμενο «άνδρo των θησαυρών»)
7. Αυλή για προπόνηση, πλαισιωμένη από τη «Στοά της Ηχούς»
8. Φίλιππειο
9. Πρυτανείο του 5ου αι. π.Χ.
10. Πρυτανείο μετά τη μετατόπισή του στην αυτοκρατορική εποχή
11. Βουλευτήριο
12. Στάδιο (μετά τη διαμόρφωση του 5ου αι. π.Χ.)
13. Ιππόδρομος
- 14-15. Γυμνάσιο με αίθουσες διδασκαλίας (14) και σωματικής άσκησης (15)
16. Έδρα της διοίκησης του ιερού (:)
- 17-18. Ξενοίες
19. Κυλικείο με θέρμες
20. Καταστήματα και θέρμες
21. Κτίριο για διάφορες χρήσεις με αίθουσα συγκεντρώσεων, αίθουσες εστίασης και θέρμες
- 22-23. Θέρμες
24. Έδρα των συλλόγων των αθλητών

Εικ. 5 Το ιερό της Ολυμπίας έως τον 3ο αι. μ.Χ.

Εικ. 6 Η Ολυμπία σε ενετικό χάρτη του 1516 με το όνομα Αντίλαλος.

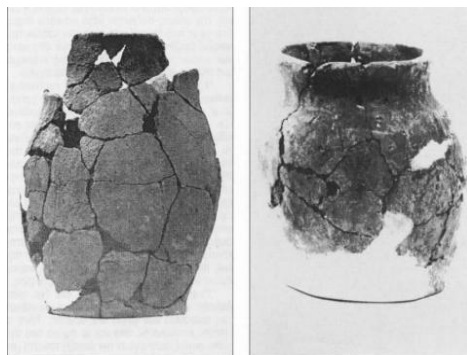
Εικ. 7 Γραφική αναπαράσταση των πλημμυρικών περιόδων στην Ολυμπία.

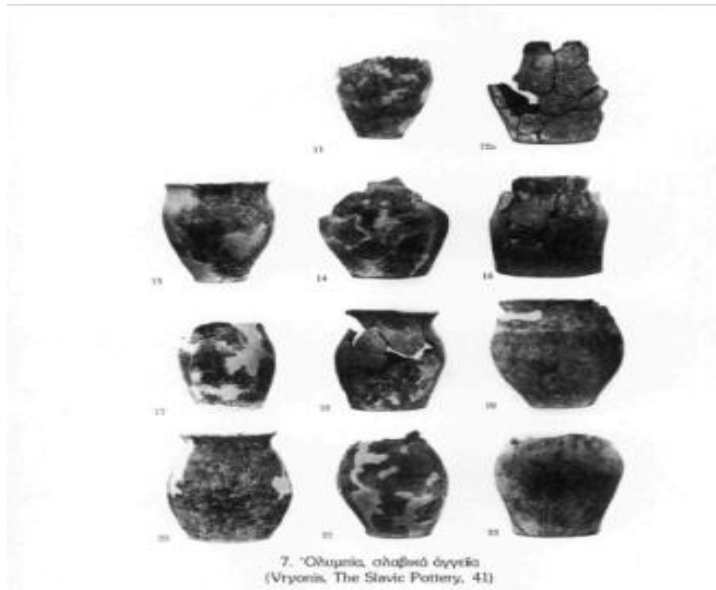
Εικ. 8 Η επιπρόσθετη τοιχοποιία στο τείχος του Κλαδέου από καλά τακτοποιημένες οπτόπλινθους πάνω από το αρχικό τείχος, κατά τις επιδιορθώσεις μετά τα πλημμυρικά γεγονότα του 2ου ή 3ου αι. μ.Χ.

Εικ. 9 α. Χειροποίητα τεφροδόχα σλαβικά αγγεία, που βρέθηκαν στους σλαβικούς τάφους απέναντι από την αυλή του Νέου Μουσείου της Ολυμπίας.

Εικ. 9 β. Χειροποίητα σλαβικά αγγεία

Εικ. 9 γ. Χειροποίητα σλαβικά αγγεία

Εικ. 10. Άωτα πιθοειδή αγγεία από χονδρόκοκκο πηλό σε σλαβικούς τάφους ως κτερίσματα (7ος-8ος αι. μ.Χ.).

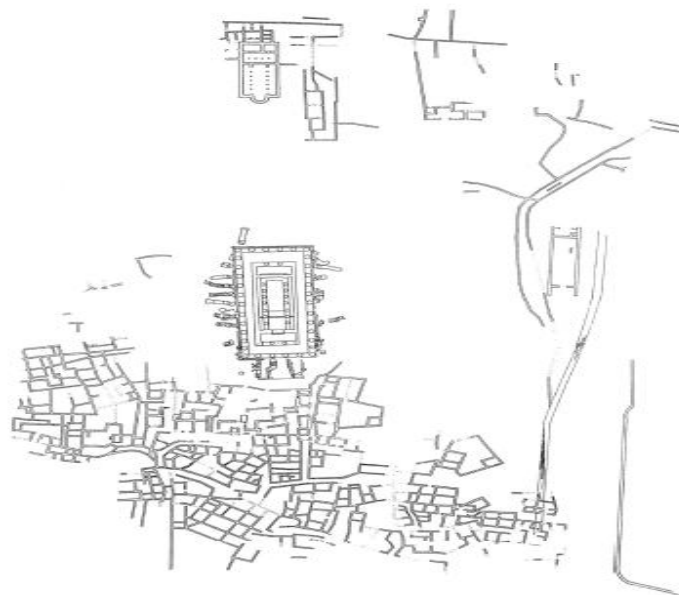

Εικ. 11 Δακτύλιοι και ψηφίδες από ναλόμαζα και σιδερένια μαχαίριδια, κτερίσματα στους σλαβικούς τάφους απέναντι από την αυλή του Νέου Μουσείου της Ολυμπίας.

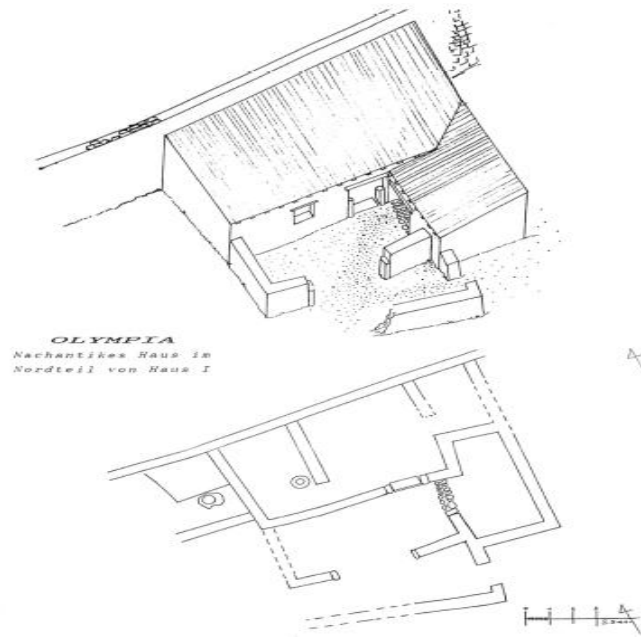
[]	μιος πέντ.	ρ.[.].[
[Φάι?]ππος	πύξ	ρη' Παράμοιος π. στή.	
['Ολ. σ']	Τ. Κλαυδίου 'Ρούφος	σε'	
[πρώ]τος	ἀνδρῶν ἱερῶν	'Ολ. Μ. Αἰρ. Μαρκιανός	
5	[ἐπ]αίσε	πανκράτιον	5
[Αἰ]λ. Καλλιεύκος	πάλ.	Σαρδιστός νεικῶ	
[Μ. 'Α]ντ. Σεκούδος	πάλ.	παίδων πανκράτιον εἰτυ- χῶς	
[Αἰ]λ. 'Ερμπαπος Φιλα- [δέφρεος?]	παῖδ.	πάλη	'Ολ. σση' Μαρ. Αἰρ. Κάλλων Θεσπιεύς
10	[]	υκαρπος Τρωαεὺς	10
[ἀνδρῶν?] πύξ			'Ολ. σση' Αἰρ. Στρατό- νικος Τερέδ.
[ρ]εῖ[.]	'Ολ. ΤΠ		νικῶ ἀν. δάκλον
[Μ. Αἰρή]λιος	'Ερμῆνιος[ς]?		
15	[παῶν?] πανκράτ.		15
[Μ. Αἰμ. 'Ηε-	'Επίκτητος	νει. τριαῖδα	
[ἀμωος ἀν. πα]νκράτ[ς]	ἀν.	σοθ' 'Ολ.	
[]	Μάρκος	Αἰρ. 'Ηλιόδωρος	
20	['Ηλιοδ]ώρου	Θεσπιε<ύ>ς	νικῆ
[πανκρ]άτιον			παίδων
[]	Μάρκος	Αἰρήλιος	Σότηρος
[Σοτή]ρου	Θεσπιεύς	νικῆ	πέδων
[σταδ]ίον			
[Μάρ.]	Αἰρ. Εὐκαρπίδης	Ζωπύρου[ν]	
25	['Αθηναί]ος	νικῶ	παίδων
[ἐ]π[ι]	'Ολ. σθ'		πανκράτιον
		Εἰκορ	τί	Ζωπύρου
			δου	
[Μάρ. Α]ἰρ. Ζώπυρος	'Αθηναίος	νικῶ	
30	[παίδ]ων	πυγμῆν	ἐπ[ί]
[Εὐκαρ]πίδης	καὶ	Ζωπύραι,	ἢ
[Πανκρά]τιος	'Αθηναίος	νικῶ	ἀνδρῶν
	νικ.	ἐπ[ί]	'Ολ. σπ[ς]	νικ.

Εικ. 12 α, β Το χάλκινο έλασμα (4^{ος} αι. μ.Χ.) από το ΝΔ κτήριο με τα ονόματα αθλητών (έτος αποκάλυψης: 1994).

Εικ. 13 Πλάνο κάτοψης του δεύτερου χριστιανικού οικισμού (2^ο μισό 6ου αι. μ.Χ.).

Εικ. 14 Κάτοψη και πιθανή ανακατασκευή της «Οικίας της Ύστερης Αρχαιότητας» (6ος αι. μ.Χ.) στα δυτικά της Βασιλικής της Ολυμπίας.

Εικ. 15 Χάραγμα ιχθύος από την «Οικία της Ύστερης Αρχαιότητας».

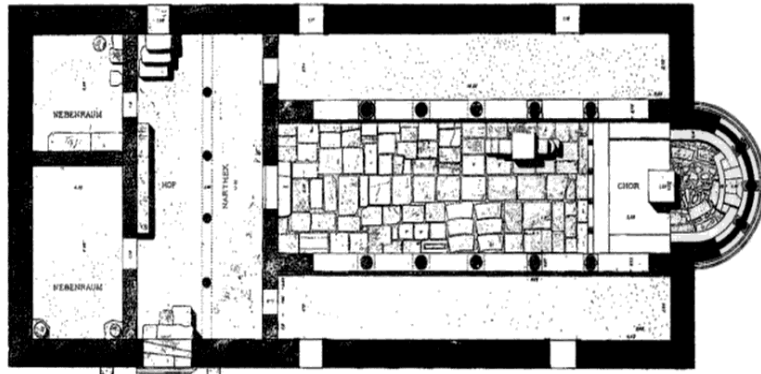
Εικ. 16 Άποψη της Βασιλικής.

Εικ. 17 Οι τοίχοι της Βασιλικής.

Εικ. 18 Παράθυρα της Βασιλικής.

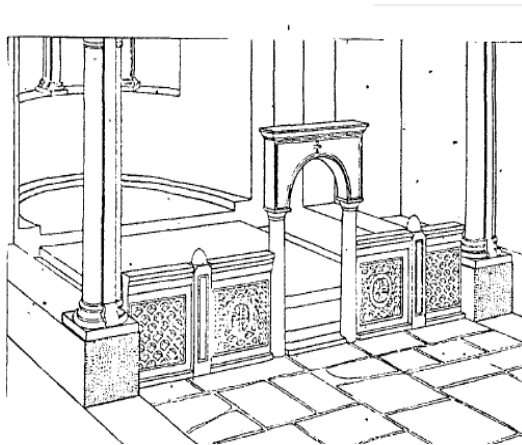
Εικ. 19 α. Κάτοψη της Βασιλικής.

Εικ. 19 β. Δυτική όψη του θυραίου τοίχου της Βασιλικής.

Εικ. 20 Το κατά χώραν (*in situ*) φράγμα του Πρεσβυτερίου της Βασιλικής.

Εικ. 21 Αναπαράσταση του φράγματος του Πρεσβυτερίου της Βασιλικής.

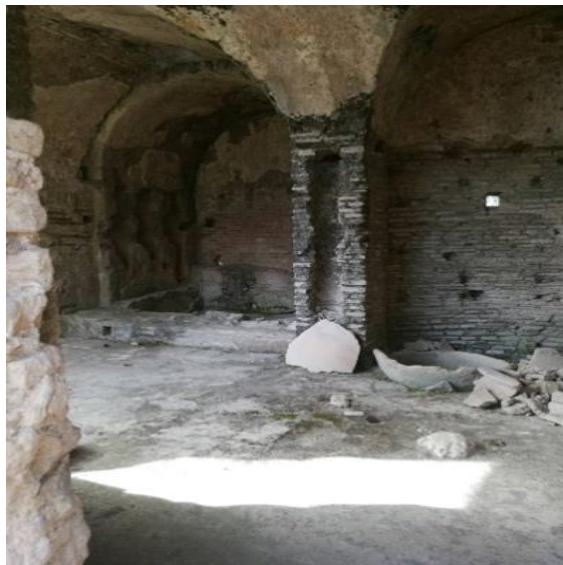
Εικ. 22 Ο άμβων της Βασιλικής.

Εικ. 23 Οι πλάκες με τις αναθηματικές επιγραφές από τη Βασιλική.

Εικ. 24 α. Κεραμοσκεπείς παλαιοχριστιανικοί τάφοι προ και μετά τον πλήρη καθαρισμό τους.

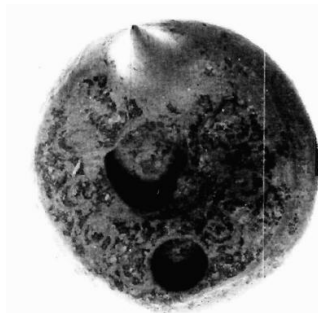
Εικ. 25 α. Η πρώτη από τις τέσσερις μικρές αίθουσες του λουτρού δίπλα στο Λεωνίδαίο, όπου εγκαταστάθηκε ληγός τον 5ο αι. μ.Χ..

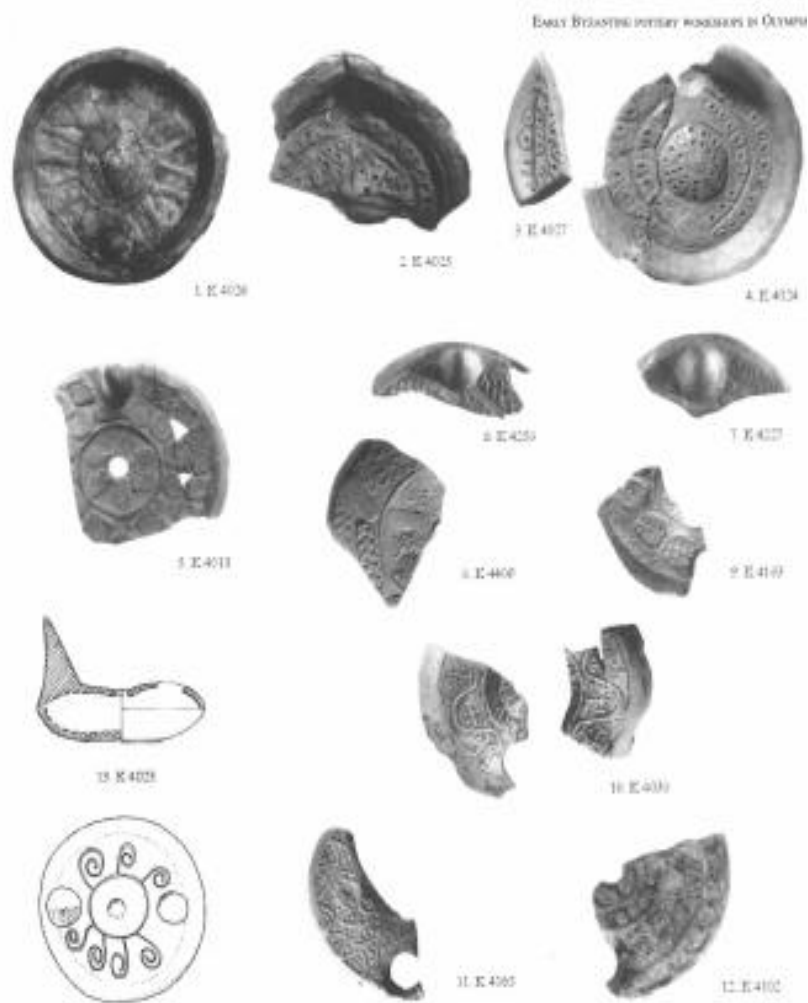
Εικ. 25 β. Ο ληνός του οινοποιείου στην πρώτη αίθουσα του λουτρού δίπλα στο Λεωνίδαίο.

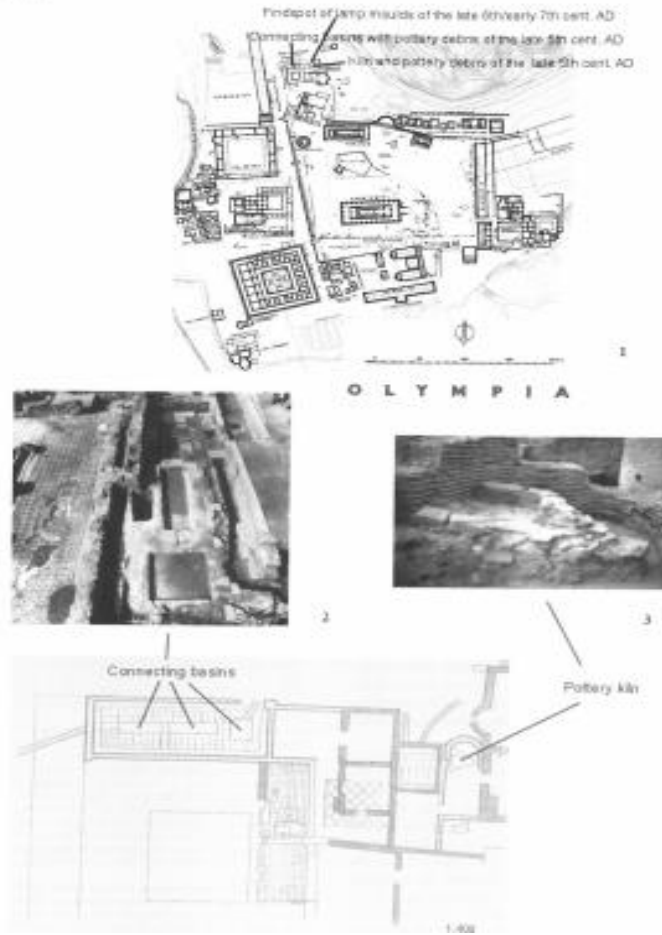
Εικ. 26 α. Μήτρες για το άνω μισό των λυχναριών από το εργαστήριο πήλινων λύχνων (:) του 6ου αι. μ.Χ. της Ολυμπίας.

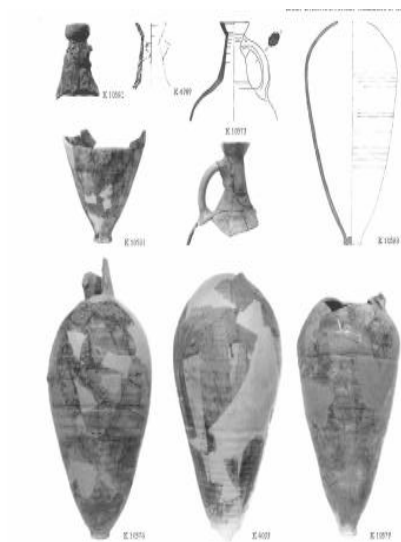
Εικ. 26 β. Λυχνάρι από το εργαστήριο πήλινων λύχνων του 6ου αι. μ.Χ.

Εικ. 27 Μήτρες και λύχνοι από τοπικό εργαστήριο παραγωγής γυάλινων αντικειμένων του 6ου - 7ου αι. μ.Χ. (1-5), στα βόρεια του Πρυτανείου στην Ολυμπία. Εισηγμένοι και ντόπιοι λύχνοι ίδιου τύπου από γειτονική περιοχή (6-13).

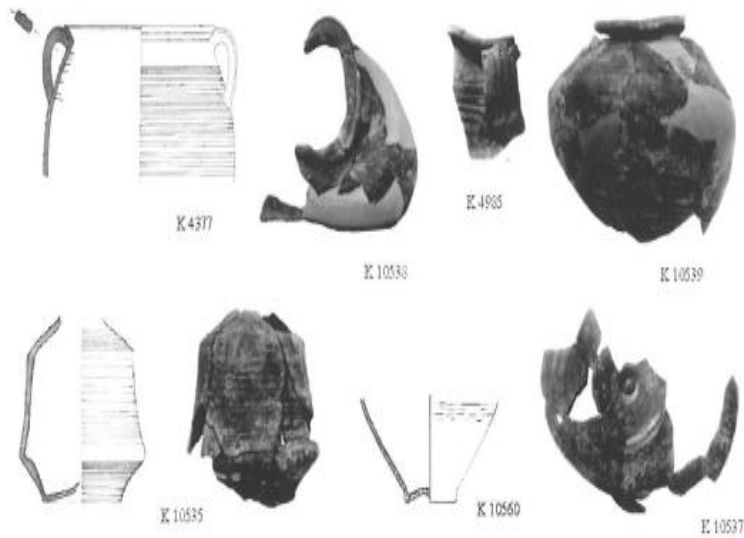
Εικ. 28 α. Εγκαταστάσεις εργαστηρίου κεραμικής στο ρωμαϊκό περίστυλο κτήριο.

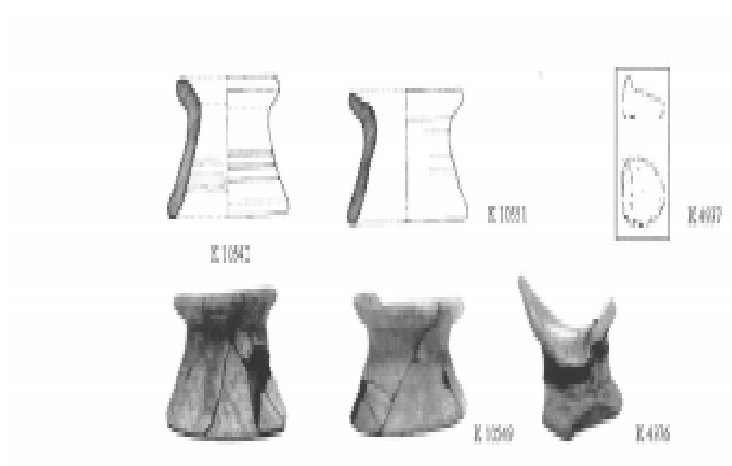
Εικ. 28 β. Ψηλά μόνωτα αμφορειδή αγγεία αποθήκευσης ή και εμποριδή υγρών, πιθανώς κρασιού (τέλος 5ου αι. μ.Χ.) από τα ερείπια του εργαστηρίου κεραμικής.

Εικ. 28 γ. Βαθύ πινάκιο και οινοχόη του τέλους του 5ου αι. μ.Χ. από τα ερείπια του εργαστηρίου κεραμικής.

Εικ. 28 δ. Μαγειρικά σκεύη (τέλος 5ου αι. μ.Χ.) από τα ερείπια του εργαστηρίου κεραμικής.

Εικ. 28 ε. Δακτυλιόσχημα στηρίγματα αγγείων (υποστατά) (τέλος του 5ου αι. μ.Χ.) από τα ερείπια του εργαστηρίου κεραμικής.

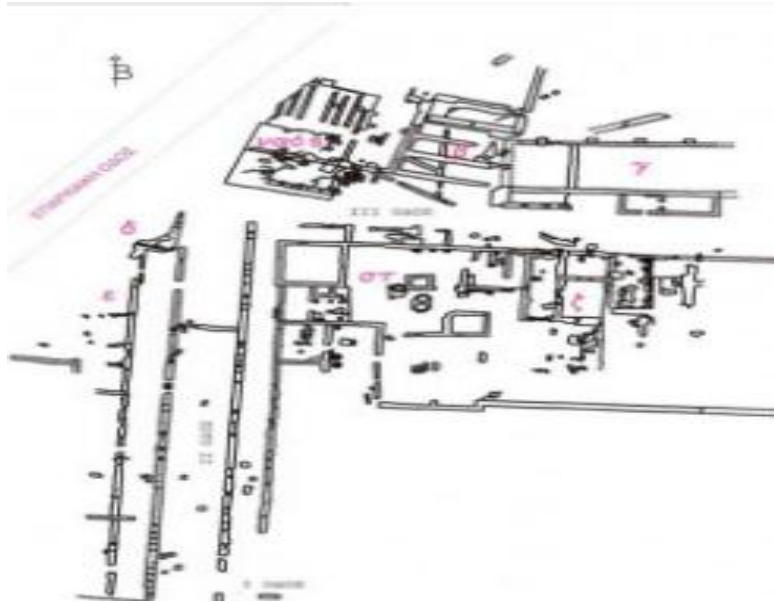
Εικ. 29 Ερείπια Ρωμαϊκού περίστυλου κτηρίου, με χρήση καηλειού (2ος-5ος αι. μ.Χ.) και χώρος εγκατάστασης ληνού, πιθανόν και χώρος εργαστηρίου λυχναριών, ενεργού έως και τον ύστερο 6ο αι. μ.Χ.

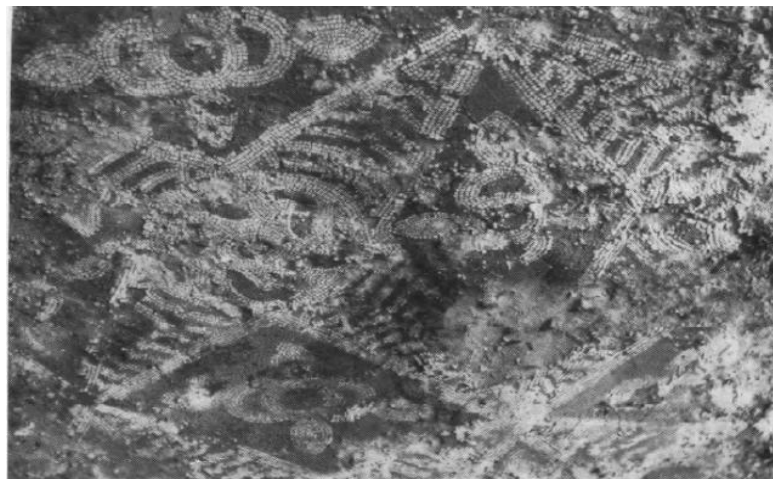
Εικ. 30 Μεγάλο τμήμα του θαλάμου καύσης κεραμικού κλιβάνου με τη σωζόμενη οπή για το σκάλισμα της φωτιάς με κατεστραμμένο το κέντρο του από έναν χριστιανικό τάφο. Στο βόρειο άκρο του κλιβάνου, τάφος από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες.

Εικ. 31 α. Αναπαράσταση της Αγοράς της Αρχαίας Ήλιδος.

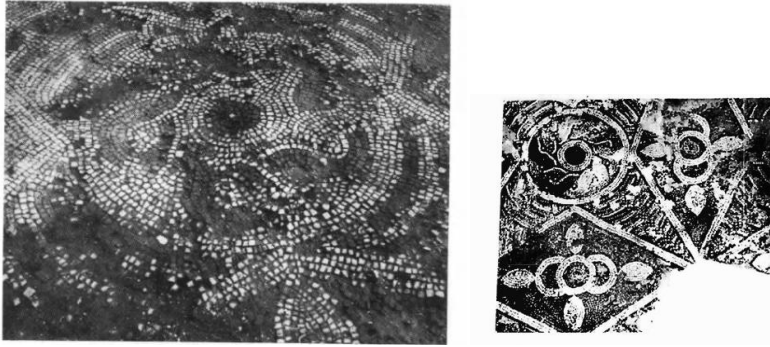
Εικ. 31 β. Κάτοψη τμήματος της κυρίως πόλης της Αρχαίας Ήλιδος

Εικ. 32 α. Τμήμα του παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού της Νότιας Στοάς της Ήλιδος, πριν από από τη συντήρησή του.

Εικ. 32 β. Το ψηφιδωτό μετά τη συντήρησή του.

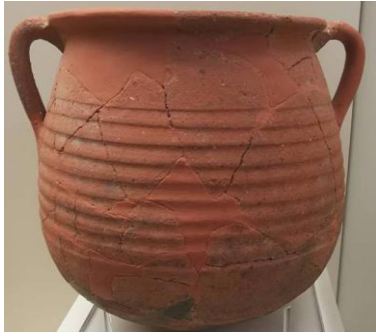
Εικ. 32 γ. Λεπτομέρεια παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού της Νότιας Στοάς.

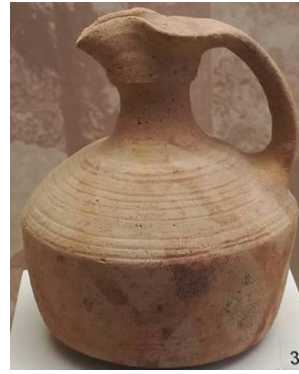
Εικ. 33 Κυκλικός κλίβανος με κεντρικό υποστύλωμα (4ος αι. μ.Χ.) από την Αρχαία Ήλιδα.

Εικ. 34 «Θησαυρός» έξι χρυσών σολίδων του Ιουστίνου Β΄ από την Αρχαία Ήλιδα.

Εικ. 35 α. Δίωτη χύτρα του 4ου αι. μ.Χ.

Εικ. 35 β. Αμφορέας του 4ου-5ου αι. μ.Χ.

Εικ. 35 γ. Μόνωτο κύπελλο του 4ου-6ου αι. μ.Χ.

Εικ. 35 δ. Τριφυλλόσχημη οινοχόη του 4ου-6ου αι. μ.Χ.

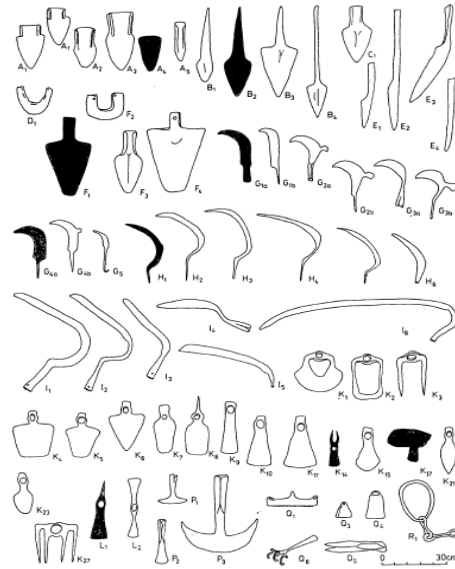
Εικ. 35 ε. Χάλκινη πόρπη του 3ου-4ου αι. μ.Χ.

Εικ. 35 στ. Δύο χάλκινες περόνες συνδεδεμένες με αλυσίδα (3ος-4ος αι. μ.Χ.).

Εικ. 35 ζ. Οινοχόη του 5ου-6ου αι. μ.Χ.

Εικ. 36 Αγροτικά εργαλεία του χριστιανικού οικισμού της Ολυμπίας.

(a) Original Image

(b) Augmented Image

Figure 6 Augmented Reality presentation.

Εικ. 37 Στιγμιότυπα από την εφαρμογή ARCHEOGUIDE. Στην πάνω εικόνα απεικονίζεται το Ηραϊόν της Ολυμπίας στη σημερινή του μορφή και στην κάτω ο ναός στην αρχαιότητα.

Figure 7 Models of ancient Greek athletes.

Εικ. 38 Στιγμιότυπα από την εφαρμογή ARCHEOGUIDE. Τρισδιάστατα μοντέλα αρχαίων Ελλήνων αθλητών στην Ολυμπία.

Figure 8 Avatar athletes competing in the Stadium.

Εικ. 39 Στιγμιότυπο από την εφαρμογή ARCHEOGUIDE. Τρισδιάστατα Avatars – δρομείς στο Στάδιο της Ολυμπίας.